

By, marsk og geest

By, marsk og geest 17

Kulturhistorisk årbog for Ribe-egnen

Udgivet af Ribe Byhistoriske Arkiv & Den antikvariske Samling i Ribe

Forlaget Liljebjerget

2005

Redaktion: Morten Søvsø, Jakob Kieffer-Olsen (ansv.),
Susanne Benthien, Claus Feveile,
Lars Hammer, Karen Margrethe Melbye,
Søren Mulvad og Lilian Skønager

Lay-out: Lars Hammer

Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

©: 2005 Forlaget Liljebjerget

Liljebjerget er navnet på Den anti-
kvariske Samling i Ribes forlag.
Det blev oprettet i 1997 til minde
om og med testamentariske midler
fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til
Anders Sørensen Vedel. Han udgav
i årene 1591-92 otte bøger, der var
"Prentet paa Liliebierget udi Ribe".
Om disse bogudgivelser og trykke-
riet se "By, marsk og geest 10" 1998.

ISBN 87-89827-01-5

ISSN 0905-5649

Bindets baggrundsillustration: Videnskabernes Selskabs Kort, 1811.
Om dette kort, se "By, marsk og geest 13" 2001, s. 37-50.

Illustrationer på forsiden: Hjalteformet spænde fra Gl. Hviding, se side 5.

Illustrationer på bagsiden: Stik af en okse fra 1778, se side 58, og
ringspænde fra Dagmarsgade, se side 43.

Indhold

Steffen Steffensen	
I anledning af jubilæet	4
Iben Skibsted Klæsøe	
Et sælsomt spænde fra Ribe-egnen	5
<i>An unusual brooch from the Ribe area</i>	13
Knud Prange	
De halve løver i Ribe – baggrunden for Ribes byvåben	14
<i>Die halben Löwen in Ribe – der Hintergrund für Ribes Stadtwappen</i>	20
Per Kristian Madsen	
Kalvslund Kirke – en tilsyneladende beskeden kirkes alder og stråtag	22
<i>Kalvslund Church – the age and the thatched roof of an apparently humble church</i>	41
Mette Højmark Søvsø	
Middelalderlige ringspænder fra Ribe	43
<i>Medieval ring brooches from Ribe</i>	57
Wilma Gijsbers and Bert Lambooij	
Oxen for the axe. A contemporary view on historical long-distance livestock transport	58
<i>Okser for øksen. Et nutidigt blik på den historiske langdistance-transport af levende okser</i>	78
Bjørn Westerbeek Dahl	
"Forfattet i 1858 af A. Th. Techt" – kortet over Ribe fra 1. udgaven af Trap-Danmark	80
<i>"Verfasst in 1858 von A. Th. Techt" – die Karte von Ribe in der Erstausgabe von Traps "Danmark"</i>	91
Uwe Dall	
Ribe Købstads eksistenskrise o. 1900 og indlemmelsen af Lustrup-Tved-Tange Kommune	92
<i>Ribe's crisis around 1900 and the incorporation of Lustrup, Tved and Tange municipalities</i>	103
Uwe Dall	
Af familien Keldorffs krønike – et industrieventyr i Tange 1947-1973	104
<i>From the annals of the Keldorff family</i>	118

I anledning af jubilæet

Den 17. december 2005 kan Den antikvariske Samling i Ribe fejre sit 150 års jubilæum som landets ældste provinsmuseum. Baggrunden for stiftelsen og udviklingen fra Samlingens start og frem er i sig selv en spændende historie og netop temaet for den jubilæumsudstilling, der bliver åbnet på selve jubilæumsdagen.

Den antikvariske Samling af i dag er en omfattende museumsvirksomhed, der igennem de seneste år har gennemgået en udvikling, hvor det indimellem har været svært at holde trit. Alligevel må det også konstateres, at tiden iler, således blev den i år 2000 udarbejdede plan for Samlingens udvikling kaldt "2005", fordi det var ambitionen, at den skulle kunne være gennemført til jubilæet. Hvilket, man jo i dag nok må få lov at konstatere, var at tage munden vel fuld. Plan "2005" indeholder 3 trin, der skal løse nogle påtrængende problemer, styrke museets udstillingsaktiviteter og give de ansatte på Samlingen bedre rammer for at udføre deres forskellige funktioner.

Planens første trin er en samlet løsning på Samlingens magasinproblemer. Andet trin er en meget tiltrængt renovering af Toldboden og nyindretning af kontorer, bibliotek og arkiv. Tredje trin er en renovering af Quedens Gaard og nyopstilling og genåbning af nyere tids udstillinger.

Som alle ved, er Samlingen godt i gang med opfyldelsen af planens første trin. Det nye store magasin blev indviet den 25. november 2005 og arbejdet med at overflytte Samlingens mere end 400 kubikmeter genstande kan tage sin begyndelse. Et arbejde der i sig selv vil strække sig over nogle år, fordi der ved overflytningen bl.a. skal ske en vurdering af genstandenes konserveringsbehov. Magasinet er muligjort gennem en meget generøs donation fra VELUX FONDENE på 23,2 millioner kr., og magasinet forventes at være blandt de allerbedste i den danske museumsverden.

Selv om tidsrammen i plan "2005" ikke kan holdes, er det dog fortsat den, der er grundlag for Den antikvariske Samlings ønsker til udviklingen. I årene frem mod 175 års jubilæet er der således nok at arbejde med. Et udviklingsarbejde, der skal

udføres samtidig med, at museets udgravnings-, formidlings- og forskningsaktiviteter fortsat sker på det velkendte høje niveau.

I anledning af jubilæet skal der lyde en stor tak til de ansatte ved Den antikvariske Samling for det store arbejde, der udføres. Ligeledes skal der rettes en stor tak til den store skare af frivillige, der er med til at sikre, at Samlingen er en synlig og aktiv deltager i de forskellige arrangementer, der afholdes i byen. En stor tak ligeledes til bestyrelsen for Det antikvariske Selskab og den tusindtal store medlemsskare, Jeres støtte er uvurderlig.

Tak til erhvervslivet for støtten til Samlingens forskellige tiltag og ikke mindst tak til de fonde, der gennem deres donationer har muliggjort at Samlingens udstillings- og nu også opbevaringsvirksomhed kan ske i nogle fysiske rammer, der er fremtidssikrede.

En stor tak skal der ligeledes fremsættes til de offentlige myndigheder, der gennem deres bevillinger danner grundlaget for den daglige drift. Derfor tak til Kulturarvstyrelsen, og ikke mindst til Ribe Amt og til Ribe Kommune, der jo er midt i en strukturreform, der om ikke så lang tid vil betyde, at amtet ikke længere findes, og at kommunen efter sammenlægningen med Esbjerg og Bramming kommuner ikke længere eksisterer som en selvstændig enhed. Vemodigt er det at tænke på, at der ikke længere skal føres nye borgmesternavne på tavlerne i forhallen på det gamle rådhus.

Hvad fremtiden på den bevillingsmæssige side byder på, er det i skrivende stund svært at spå om. Samtalerne mellem den nye kommunes kulturdirektør og museumslederne fra de fem statsanerkendte museer og Bramming Egnsmuseum er netop gået i gang. Men et er dog sikkert, Ribe vil også i fremtiden byde på spændende udgravninger, og Den antikvariske Samling vil bestrebe sig på at være i centrum, når spaderne skal i jorden.

På vegne af Den antikvariske Samlings bestyrelse

Steffen Steffensen
formand

Et sælsomt spænde fra Ribe-egnen

Af Iben Skibsted Klæsøe

I efteråret 2004 fandt amatørarkæolog Jens Christian Lau et usædvanligt smykke ved Gl. Hviding – et såkaldt hjalteformet spænde, som kan dateres til første del af 800-årene. Det er udsmykket med 12 svanehoveder, som vender henholdsvis til højre og til venstre. Forbilledet til spændet ses i hjalterne på de samtidige sværd af Type D. Denne sværdtype er især udbredt i Norge, men de hjalteformede spænder er endnu kun registreret i Danmark. Både sværdene og smykkerne knyttes til magtfulde vikingefamilier med høj social status. Enkelte andre vikingetidssmykker som f.eks. de trefligede spænder har ligeledes deres oprindelse i mandsudstyret, fra europæiske krigeres sværdbeslag.

Fuglemotivet på det hjalteformede spænde er usædvanligt i nordisk ornamentik. Med kristendommens udbredelse bliver fuglen som symbolsk motiv spredt over store dele af Europa. I Skandinavien dukker den først op omkring 500 e. Kr., og på det tidspunkt er der nok snarere tale om en tilknytning til den nordiske mytologi. Hvilken betydning, svanerne på spændet har, kan dog ikke afgøres. Men de er med til at gøre spændet endnu mere usædvanligt.

Indledning

En sen efterårsdag i oktober 2004 var amatørarkæologerne Jens Christian Lau og Gunnar Larsen på vej hjem efter en frisk tur hen over markerne ved Gl. Hviding med deres tro følgesvend – metal-detektoren. Pludselig kom der et kraftigt udslag i Jens Christian Laus maskine, og det plejer at være gode tegn på metal. Egentlig havde han ikke tid til at bøje sig ned for at se nærmere på den genstand, som var årsag til støjen i detektoren, for Gunnar – der lagde bil til – havde en aftale med sin kone om at skynde sig hjem med bilen. Men heldigvis sejrede nysgerrigheden. For ved nøjere eftersyn viste det sig nemlig at være et sælsomt spænde fra den tidlige vikingetid – nærmere bestemt fra første halvdel af 800-årene.¹

Udformning

Det drejer sig om et rektangulært bronzespænde, der måler 10 cm i længden og 3 cm i bredden.² Midt på spændet ses en smal ryg, der er 0,35 cm bred, og som deler smykket på langs i to lige store felter. Ornamentikken i disse felter er ens og består af hver seks symmetrisk udformede figurer, som mest af alt ligner fugle- eller svanehoveder med lange halse og spidse næb. Tre af dyrene har vendt hovedet til højre, mens de andre drejer hovedet mod venstre. Et tilsvarende dyremønster gentages i det andet felt. Fra det ene svanehoved til

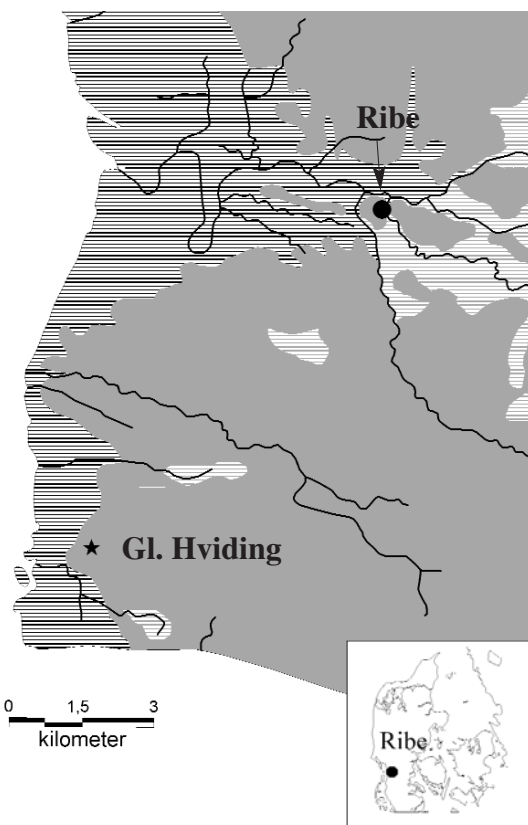

Fig. 1. Fundstedet for det hjalteformede spænde, markeret med stjerne.

A star marks the find location of the hilt shaped brooch.

Fig. 2. Det hjalteformede spænde. 1:1. Foto: Susanne Lose.

The hilt shaped brooch.

det næste ses to dobbelte linjer, som mødes i en spids med en prik i midten. Og mellem hver svane ses en lille rund markering med endnu en prik i midten. Omkring de to aflange felter er der hele vejen rundt en smal kant, som flere steder er udfyldt med tvær- og skråstreger. Spændet er støbt i bronze, og på svanehovederne ses endnu rester af et skinnende metal – måske fortinning.

På bagsiden er der en ophøjet kant rundt om hele spændet og midt på ses to mærker, som formentlig stammer fra henholdsvis en påloddet nåleholder og nåleskede (fig. 2). Disse to anordninger plejer imidlertid at være støbt sammen med resten af spændet, og derfor kunne der være lidt usikkerhed om, hvorvidt det egentlig drejer sig om et smykke; men det er der nu ingen tvivl om! Spændet vejer i alt ca. 80 g.

Hjalteformede spænder

Bronzespændet tilhører en lille gruppe af eksklusive vikingesmykker, der benævnes tag- og husformede eller hjalteformede spænder, hvilket henviser til, at smykkerne enten har udseende som et tag

eller et hus eller – som i det foreliggende tilfælde – et sværdhjalte eller et sværdfæste.³ Smykkernes forskellige udformning er ikke kronologisk betinget, der er snarere tale om en form- og idémæssig variation over et fælles tema – et fornemt spænde til en vikingekvinde. Sådanne smykker har siddet foran på kvindens bluse enten for at lukke den eller for at fastholde et sjal. Sammen med to skålformede spænder, hvor netop vikingetidens Ribe er kendt for de såkaldte Berdalspænder, har disse tre brocher udgjort et samlet smykkesæt.⁴

Det var almindeligt, at skandinaviske kvinder i 8- og 900-årene bar store smykker. Foruden skålformede spænder, der repræsenterer periodens mest almindelige smykketype, og hvor flere af typerne regnes som masseproducerede, så kunne tredjesmykket være hjalteformet og rektangulært, kløverbladsformet eller rundt. Denne smykketradition var udbredt i alle de skandinaviske lande. Hjalteformede smykker, som dog kun tæller et begrænset antal, kendes derimod udelukkende fra Danmark. Enkelte af disse spænder er fundet i grave, men de fleste er løsfund ligesom smykket

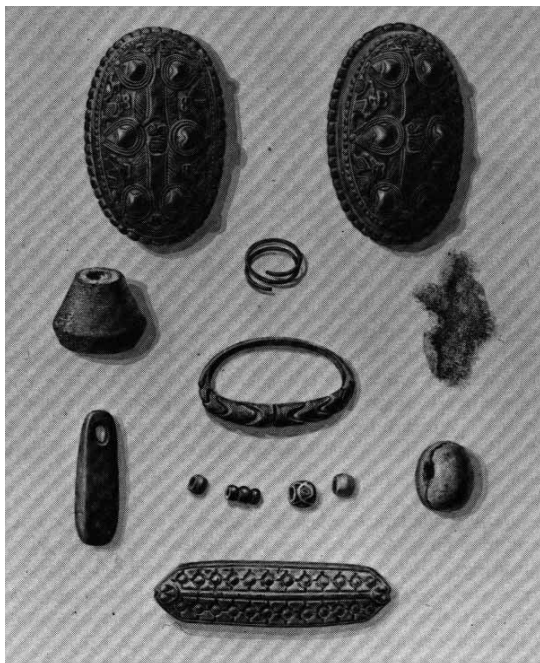

Fig. 3. Smykkerne fra kvindegraven fra Nørre Vosborg, Ringkøbing. Efter Brinch Madsen & Nielsen 1984.

Ornate jewellery from the woman's grave, found at Nørre Vosborg, Ringkøbing, Denmark.

fra Gl. Hviding. I en kvindegrav fra Nørre Vosborg ved Ringkøbing blev der sammen med to ovale Berdalspænder fundet et tagformet spænde foruden et armbånd, en fingerring, en tenvægt m.v. Når man tæller gravgaver, så er denne grav med det tagformede spænde en af vikingetidens rigeste grave i Danmark. Der er derfor en vis sandsynlighed for, at kvinder, som har båret disse smykker, har haft en særlig høj social status i vikingesamfundet.

De fleste af vikingetidens smykker er støbt i bronze, og mange er desuden forgyldte. Dette gælder også for de tag- og hjalteformede spænder, hvor enkelte stadig har rester af forgyldning. Smykkerne er ofte let hvælvede med to langsider og to korte, og siderne er gerne afrundede eller tilspidsede. Længden på spænderne varierer mellem ca. 6 og 12 cm, mens bredden er mellem 2 og 3 cm.

Det er ikke vikingetidens karakteristiske gribedyr, der pryder forsiden af disse spænder. De er ellers udbredt på mange andre smykker fra den tid, f.eks. de treflagede og de ligearmede spænder. Det

er snarere geometriske mønstre i dybtskåret relief med Z- eller M-lignende figurer, krydser, bikuber, trekantede, buer, streger, kors, ja endog små maskelignende motiver udfyldt med prikker ses. Svanehoveder er ikke almindelige, og det er første gang, vi ser denne form for dekoration på et hjalteformet spænde. Man kender imidlertid en helt anden genstand – et sværdfæste – fra Sverige, nærmere bestemt fra Oppmana Sjö i Skåne, som ligeledes er udsmykket med svanehoveder.⁵ Mens ornamentikken på et sværd fundet i 1906 i Dublin, Irland, med dobbeltlinjer og cirkler med prik i midten kunne minde lidt om udsmykningen på Ribespændet.⁶

Sværd

Det er netop nogle af vikingetidens sværd, som både i form og udsmykning synes at have været forbillede for de hjalteformede spænder. Det drejer sig om en særlig gruppe sværd, de såkaldte Type D-sværd, der ligesom smykkerne dateres til første halvdel af 800-årene.⁷

Fig. 4. Sværdet fra Oppmana Sjö, Skåne. Efter Lund 2004.

The sword from Oppmana Sjö, Skåne, Sweden.

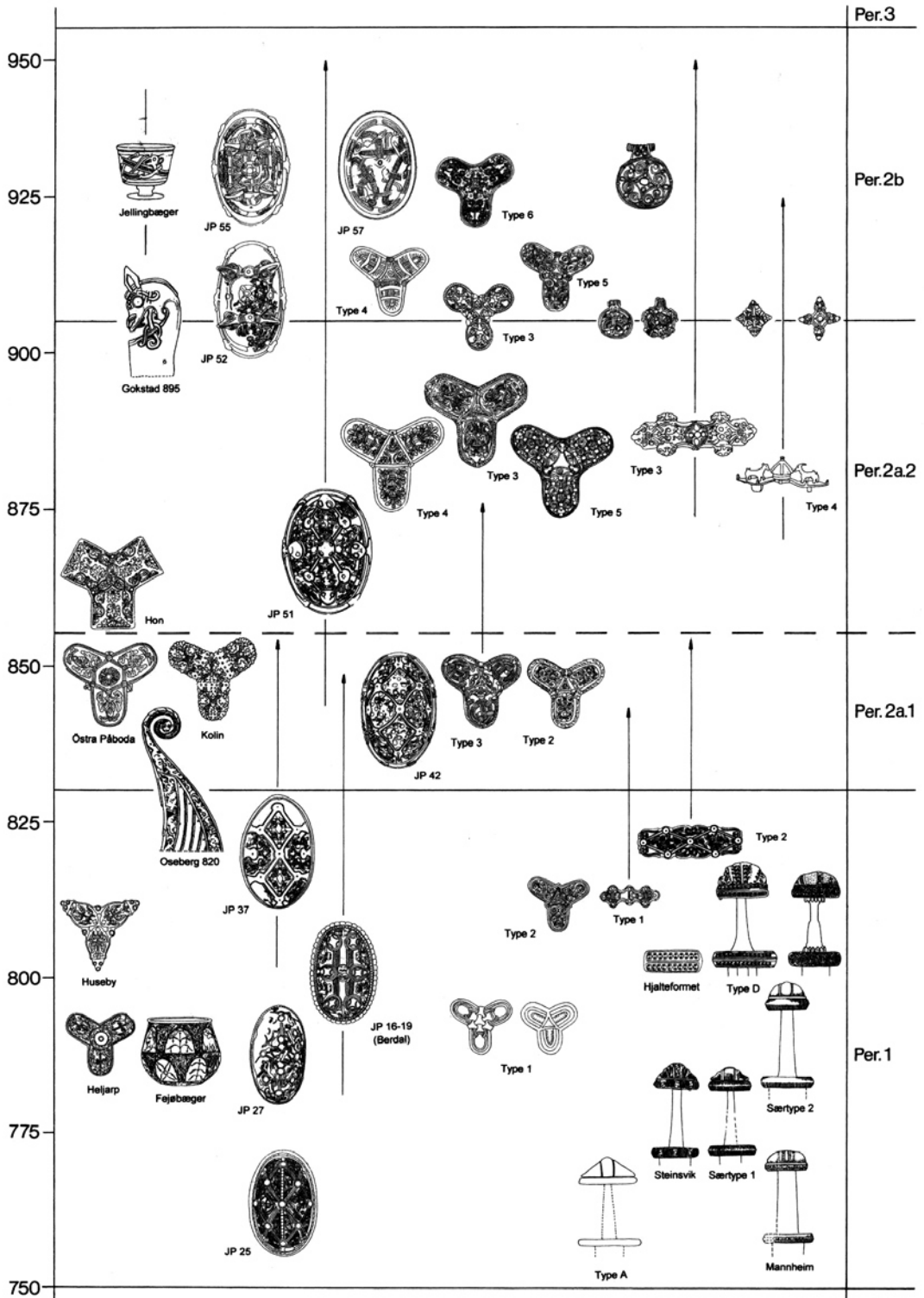

Fig. 5. Den kronologiske udvikling for udvalgte genstandstyper i den tidlige vikingetid. Efter Skibsted Klæsøe 1999.
 The chronological development for chosen artefacts during the early Viking Age.

Sværdene er udformet med en tredelt sværdknap og et mindre fæste under selve knappen, dernæst et greb og nederst lige oven over sværdklingen er underhjalte eller det nedre fæste. Dekorationen er ens på både over- og underhjalte, og enkelte gange er den samme udsmykning også benyttet på sværdknappen og sværdgrebet. Ofte har grebet dog været udført i et organisk materiale og er derfor sjældent bevaret. Hjalte og sværdknap (og greb) er støbt af kobber eller bronze over en kerne af jern. Der kan både have været forsølvning og/eller forgyldning på denne del af sværdet. Selve klingen er af mønstersmedet, såkaldt damasceret, jern.

Som det fremgår af fig. 6, er hjalterne støbt i ét stykke, der set fra oven danner en fast oval form med en lille åbning i midten til sværdtangen. Der er således ikke længere tvivl om, at den forelig-

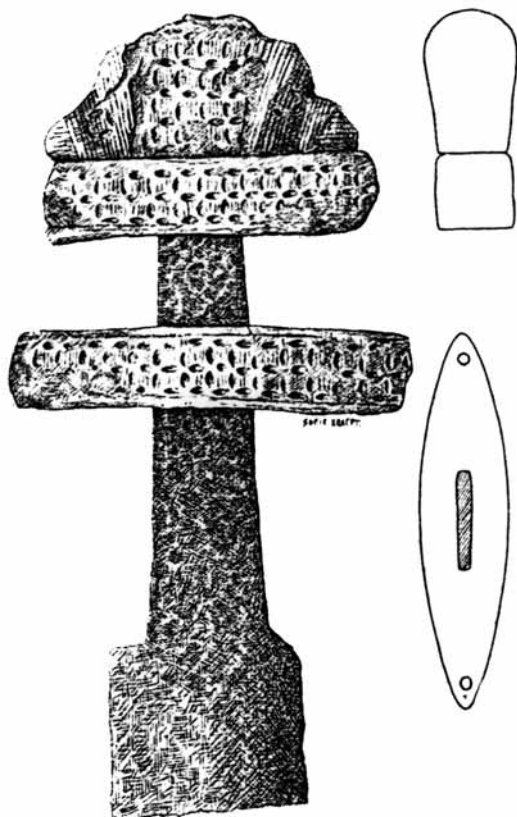

Fig. 6. Et sværd af Type D med hjalte og sværdknap vist forfra, fra siden og fra oven. Efter Petersen 1919.

A Type D sword with the upper- and lower hilts and the pommel seen from the front, side and top.

Fig. 7. Et af pragtsværdene af Type D fra Løgstør, Danmark. Foto: Moesgård Museum.

One of the magnificent Type D swords from Løgstør, Denmark.

gende genstand er et smykke og ikke forsiden af et sværdhjalte.

Disse sværd, som antalsmæssigt ikke udgør nogen stor gruppe, er altid rigt udsmykkede og betegnes som pragtsværd – til forskel fra de mere enkelt eller slet ikke udsmykkede sværd, der har været udbredt i såvel Skandinavien som i store dele af Europa. Til forskel fra de hjalteformede spænder, så er sværdtypen især fundet i Norge, mens der kun er nogle få stykker fra Sverige og

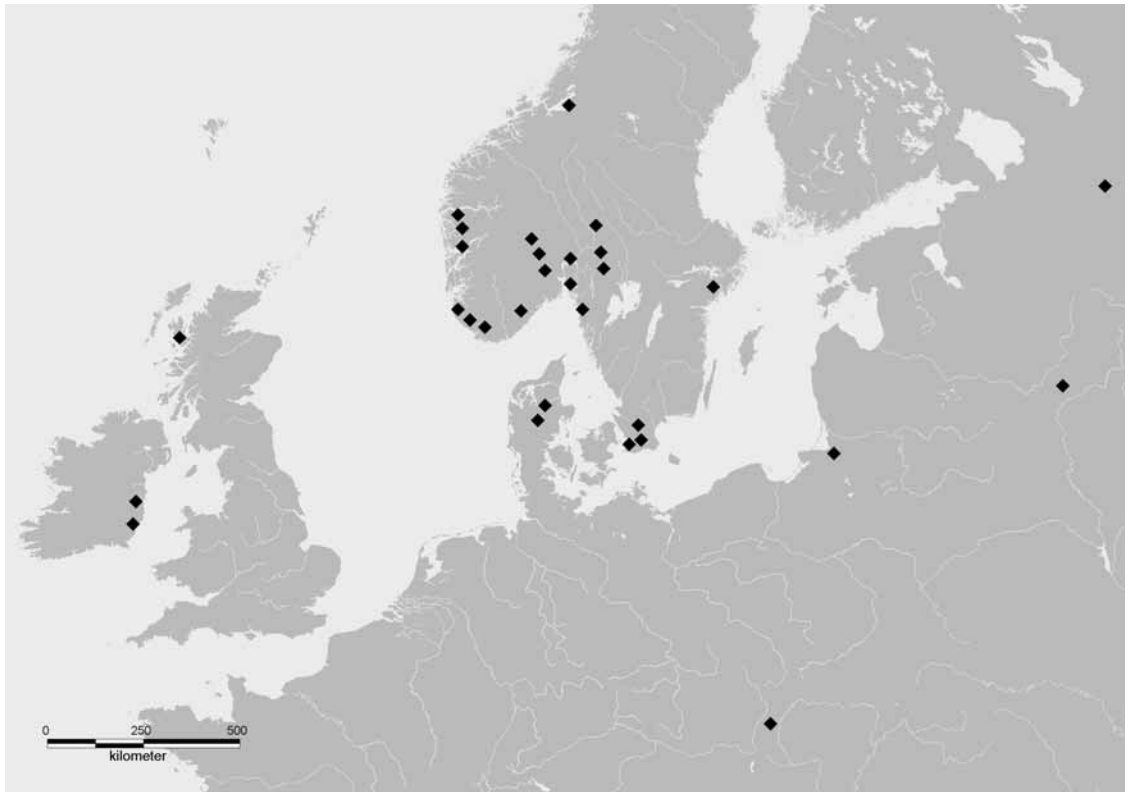

Fig. 8. Kort over udbredelsen af Type D sværd.

Map showing the distribution of Type D swords.

indtil videre kun to fra Danmark. De er fundet i henholdsvis Sønderød og Munksjørup ved Års. Typen er imidlertid registreret så langt væk som i Irland og Skotland mod vest og i Rusland, Litauen og Ungarn mod øst og sydøst.

Man kunne godt forestille sig, at disse kvalitetsfulde sværd med den fine dekoration udelukkende har haft funktion af ceremoniel og symbolsk karakter, sådan som de bl.a. er beskrevet i *Vita Karolini Magni*, der er en samtidig skriftlig kilde, som fortæller om den karolingiske kejser Karl den Stores (768-814) liv og levned: "...Somme tider gik han også med et sværd, der var prydet med ædelstene; men det var da kun ved særdeles højtidelige lejligheder, eller når han modtog sendemænd fra fremmede folk."⁸ Der er imidlertid intet, som tyder på, at sværdene af Type D ikke skulle have været brugt til våben ligesom alle de andre vikingesværd. Der er dog næppe tvivl om, at disse sværd repræsenterer nogle af de stærkeste vidnes-

byrd om magt og status og kan betegnes som hersker- og magtsværd, der har tilhørt nogle af de ledende mænd i vikingesamfundet.⁹

Andre vikingesmykker

Forbilledet for smykket fra Gl. Hviding er som nævnt vikingesværdene. I et forhistorisk samfund er sværd almindeligvis at regne som en mandsgenstand, mens smykker – og det gælder også de hjal-teformede – har tilhørt kvinderne. Helt usædvanligt viser det sig, at denne smykkegruppe ikke er den eneste, hvis forbillede skal søges blandt mandsudstyret. Flere andre vikingetidssmykker har haft en lignende transformation.

Små rhombeformede spænder med dyrehoveder i hjørnerne synes at være kopier af korsformede seletøjsbeslag, der er fundet i ryttergrave sammen med våben.¹⁰ Sådanne smykker dukker op på flere af de danske handels- og værkstedspladser fra vikingetiden. De kendes bl.a. fra den store plads

Fig. 9. Rhombe- eller korsformet spænde med dyreornamentik (British Museum 1992.7-3.1.).

Square or cross-shaped brooch with animal style ornamentation.

ved Tissø på Sjælland. Det er en bemærkelsesværdig plads med kongelig tilknytning og et af oldtidens største beboelseshuse.¹¹ På dette sted, som ligger nord for Slagelse og den runde forsvarsborg Trelleborg, er der foruden et stort og unikt gen-

standsmateriale også fundet knogler fra heste, som ser ud til kun at have været anvendt som ridedyr.¹² Disse slanke heste har på ingen måde været trækdyr.

En tredje smykkeform, hvis oprindelige funktion har været knyttet til mænd, er de trefligede eller kløverbladsformede spænder. Dem er der fundet rigtig mange af i Danmark, og netop fra Ribe og omegn stammer flere smykker. De er oftest støbt i bronze, og det ser ud til, at mange har været masseproducerede og vidt udbredte på samme måde som de skålfornede spænder. Inspirationen til de trefligede smykker kommer fra europæiske krigers sværdskedebeslag. På afbildninger i flere illustrerede manuskripter af soldater med sværd, kan man på sværdskejerne se både ovale og tungeformede beslag, mens de trefligede har holdt skeden fast i en rem rundt om livet. Bøgerne er fremstillet i midten af 800-årene i europæiske klostre. Originale trefligede beslag er udført i sølv med forgyldning og udsmykket med blade og blomster fra den klassiske akantusplante. Sådanne sølvbeslag har i slutningen af 7- og i 800-årene tilhørt særlig fornemme krigere, mens de lavere soldater har haft mere ydmyge beslag med en enkel udsmykning.

I Skandinavien ses den trefligede form udeluk-

Fig. 10. Trefliget spænde fra Baungård, Kalvslund. 1:1. Foto: Susanne Lose.

Trefoil brooch from Baungård, Ribe, Denmark.

Fig. 11. Karolingisk kriger afbildet i Vivian-biblen fra midten af 800-årene. Inden for den røde cirkel ses et trefliget beslag. Foto: Det Kongelige Bibliotek, København.

Carolingian warrior with different sword mounts, among others a trefoil brooch.

kende anvendt som kvindesmykke, og her er det tidligste, som kan dateres til første del af 800-årene, udsmykket med geometrisk ornamentik i form af streger, buer, linjer, prikker m.v.

Afslutning

Det fine hjalteformede spænde fra Gl. Hviding har været båret af en fornem kvinde fra en af de velstående og magtfulde vikingefamilier. Sådanne smykker blev benyttet i første halvdel af 800-årene. Forbillederne til spænderne og ligeledes til flere andre af periodens kvindesmykker skal søges i mandsudstyret repræsenteret af såvel pragtsværdene som af de europæiske krigeres trefligede, ovale og tungeformede beslag fra sværdsceder og -ophæng foruden korsformede seletøjsbeslag, der har prydet krigernes rideheste. Også mands-

genstandene har været båret af tidens herskende overklasse.

Udsmykningen på det hjalteformede spænde består af en særlig form for dyreornamentik – nemlig fugle- eller svanehoveder. Disse kan på ingen måde sammenlignes med periodens almindelige og meget benyttede gribedyr. Fuglen er et urgammelt udsmykningsmotiv, som i løbet af flere tusinde år breder sig fra Sortehavsområdet ud til alle dele af Europa.¹³ I de sydligere europæiske egne bliver fuglen særlig knyttet til kristendommen. I de nordlige egne dukker fuglen op i den germanske dyreornamentik omkring 500 e. Kr. og benyttes frem til slutningen af 700-årene. På det tidspunkt er Danmark ikke kristent. Her er der nok snarere tale om elementer fra den nordiske mytologi med Odin og hans to ravne, Hugin og Munin.¹⁴ Bortset fra de få allerede omtalte genstande, så synes fuglemotivet ikke at være benyttet i hele 800-tallet, hvor gribedyret i stedet er enerådende som dekoration. Først omkring 900 e. Kr. med den såkaldte Jellingstil dukker fuglen igen op i den skandinaviske udsmykning.¹⁵ Med 900- og 1000-årenes udsmykninger – henholdsvis Mammen- og Ringerikestilen, som helt klart betragtes som kristne udsmykninger – bliver fuglemotivet altdominerende. Hvilken betydning, svanerne har, kan ikke afgøres her, men fuglene på dette tidlige 800-tals spænde er med til at gøre smykket fra Gl. Hviding endnu mere bemærkelsesværdigt.

Noter

1. Mus. insp. Claus Feveile og Den antikvariske Samling i Ribe takkes for tilladelse til at publicere spændet.
2. Mus.nr. ASR1375x37.
3. Brinch Madsen & Nielsen 1984; Skibsted Klæsøe 1997.
4. Brinch Madsen 1984; Feveile 2002.
5. Lund 2004.
6. Bøe 1940, fig. 6.
7. Petersen 1919.
8. *Vita Karoli Magni*, af Einhardt. Kap. 23.
9. Skibsted Klæsøe 2004a, s. 109 ff.
10. Müller-Wille 1977, Kat. Nr. 6, Abb. 3:1-3; Skibsted Klæsøe 1997, s. 96.
11. Jørgensen 2002.
12. Jørgensen 2002.

13. Skibsted Klæsøe 2004c, s. 248 f.
14. Bl.a. Bæksted 2001, s. 115 f.
15. Skibsted Klæsøe 2004b, s. 87 ff.

Litteratur

- Brinch Madsen, H: Metal-casting. I: *Ribe Excavations 1970-76*, vol. 2. (M. Bencard red.), 1984, s. 15-189.
- Brinch Madsen, H. & L. C. Nielsen: Nørre Vosborg. En kvindegrav fra ældre vikingetid. *Kuml* 1982-83 (1984), s. 181-195.
- Bæksted, A.: *Nordiske Guder og Helte*. Politikens Håndbøger. Politikens Forlag A/S 2000.
- Bøe, J.: *Viking Antiquities in Great Britain and Ireland*, (H. Shetelig red.). Oslo 1940.
- Einhardt: *Kejser Karl den Stores liv og levned*. Oversat af P. Kierkegaard. 1878.
- Feveile, C.: Støbning af ovale skålspænder i Ribe – type- og teknikvariation. I: *Metalhåndværk og håndværkspladser fra yngre germansk jernalder, vikingetid og tidlig middelalder*, (M. B. Henriksen red.). Skrifter fra Odense Bys Museer vol. 9, 2002. s. 17-26.
- Jørgensen, Lars: Kongsgård – kultsted – marked. Overvejelser omkring Tissøkompleksets struktur og funktion. I: *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*. (K. Jannbert, A. Andrén och C. Raudvere red.). Vägar till Midgård 2, Lund 2002, s. 215-247.
- Lund, Julie: Våben i vand. Om deponeringer i vikingetid. *Kuml* 2004, s. 197-221.
- Müller-Wille, M.: Krieger und Reiter im Spiegel früh- und hochmittelalterlicher Funde Schleswig-Holsteins. *Offa* 34. Neumünster 1977, s. 40-74.
- Petersen, Jan: *Vikingetidens sværd*. Kristiania 1919.
- Skibsted Klæsøe, I. Vikingetidens kronologi – en nybearbejdning af det arkæologiske materiale. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1997 (1999), s. 89-141.
- Skibsted Klæsøe, I.: Hersker og magtsymboler i karolingiske afbildninger. *Dragt og magt* (A. Hedeager Krag red.), 2004a, s. 100-125.
- Skibsted Klæsøe, I.: Hvordan de blev til. Vikingetidens stilgrupper fra Broa til Urnes. *hikuin* 29 (Karen Højlund Nielsen red.), 2004b, s. 75-104.

- Skibsted Klæsøe, I.: Løver, fugle og slanger. *hikuin* 29 (Karen Højlund Nielsen red.), 2004c, s. 243-266.

SUMMARY

An unusual brooch from the Ribe area

Late in 2004, the amateur archaeologist Jens Christian Lau found an unusual piece of jewellery near Gl. Hviding: a hilt shaped brooch. It was a very big and heavy brooch made of bronze weighing 80g, measuring 12 cm in length and 3 cm in width. The decoration consisted of twelve pairs of swans with their heads turning to the right and to the left. The brooch has been dated to the first half of 9th century. The brooch is modelled on the hilts of contemporary swords of Petersen's Type D. This type is especially widespread in Norway, whereas only hilt shaped brooches have heretofore been found in Denmark. Both the swords and the brooches refer to powerful Viking families of a high social status.

Also the trefoil and rhomboid brooches are modelled on male equipment. The trefoil brooches copy the sword-belt mounts used by Continental warriors whereas the rhomboid brooches copy mounts from horse harnesses.

The bird motif on the hilt shaped brooch is unusual in Scandinavian art from the 9th century. The motif, is however very old and known from the Black Sea area already more than a thousand years earlier. With the spread of Christianity both the motif and the bird shape spread to large parts of Europe. The bird was adopted in Scandinavia in the 5th century AD, but not in a Christian context. In Scandinavia, the bird is more likely to have been attributed to an Odin cult with his two ravens Hugin and Munin, known from Norse mythology. If the birds on the brooch are swans, the mythological interpretation is not clear, but it confirms just how unusual this brooch is.

Iben Skibsted Klæsøe
Fasanvænget 267, 2980 Kokkedal
ibencoco@mail.tele.dk

De halve løver i Ribe

– baggrunden for Ribes byvåben

Af Knud Prange

Ribes byvåben er smukt, det er et af landets ældste, og dets motiv er yderst særpræget. Artiklen beretter om baggrunden for våbenets opståen og om en dramatisk begivenhed, der knytter sig til en tidligere borgmesters tyveri af byens signet, og hans udstedelse af falske dokumenter.

Når kommunesammenlægningen træder i kraft d. 1. januar 2007, er der en række gamle kommunevåbener/byvåbener, der pludselig bliver uaktuelle. Da Ribe indgår i den nye storkommune omkring Esbjerg, gælder det formodentlig også for Ribes våben. Det kan man virkelig beklage af rigtig mange grunde. Våbenet er et af landets ældste byvåbener, dets fortællende indhold er helt specielt, og dets historie er i flere henseender interessant. Man kunne ønske, at våbenet fortsat måtte blive brugt af institutioner, der har en nær tilknytning til det gamle Ribe. En liste over Ribes våbener før 1660 følger sidst i denne artikel.

For at forstå våbenets billedindhold og historie må vi gå helt tilbage til korstogstiden. I begyndelsen af 1100-tallet blev det nemlig mode, at de jernklædte adelsmænd, der deltog i korstog eller turneringer, fik malet motiver på deres kampskjolde. Der var tale om ganske enkle motiver med nogle få farver, så man hurtigt kunne se, hvem der var hvem i kamptumlen eller ved turneringerne. Det er ganske det samme fænomen, som når to hold fodboldspillere bærer forskelligt farvede trøjer og bukser, eller cykelryttere har trøjer med forskellige motiver og farver. De kan på den måde hurtigt se, hvem der er hvem, og tilskuerne kan følge de enkelte sportsfolk.

Motiverne på krigernes skjolde kunne være meget forskellige: Dyr, planter, genstande, sol, måne og stjerner eller fantasivæsener, men man kunne også udsmykke skjoldet rent abstrakt: Delt lodret, vandret, på skrå eller sribet i forskellige farver, og man kunne kombinere motiverne på alle mulige måder. Våbenmærkerne blev hurtigt arvelige, og en del adelsfamilier tog endda navn efter deres våben: Oxe, Galt, Rosenkrantz, Sparre eller Bjælke. For fyrstelige familier blev våbenmærket ganske

Fig. 1. Ribes ældste bysegl (segl 1) som det kendes fra et eneste bevaret segl under et dokument fra 1295. Efter Grandjean 1937.

Ribes ältestes Siegel (Siegel 1), so wie es bekannt ist, auf einem einzig bewahrten Siegel unter dem Dokument aus dem Jahre 1295.

simpelt identisk med selve landet, således blev Danmarks rigsvåben de tre blå løver omgivet af hjerter, som oprindeligt var Valdemarslægtens våbenmærke.

Nu holdt korstogene imidlertid op, og turneringerne gik af mode, men våbenskjoldene og heraldikken overlevede. Fra urgammel tid har mennesker kendt til at besegle dokumenter. Det var sjæl-

Fig. 2. Det endnu bevarede signet af forgyldt sølv i Rådhusamlingen. Det ældst kendte aftryk af det (segl nr. 2) er fra 1311. Billedet er spejlvendt, så motivet fremstår, som det gør på seglaftrykkene. 1:1. Foto: Den antikvariske Samling.

Das noch bewahrte Siegelstempel aus vergoldenem Silber in Rådhusamlingen. Das älteste bekannte Abdruck ist aus dem Jahre 1311. Das Bild ist spiegelbildlich, so dass das Motiv hervortritt, wie es auf den Siegelabdrücken tut.

dent, at folk kunne skrive, men i stedet havde de et signet, også kaldet en seglstampe, som de kunne lave et aftryk af i voks – senere i lak – på dokumentet som bevis for, at de havde ”underskrevet” og godkendt det. Signetet kunne vise et bomærke, initialer, en figur eller lignende, men for adelige var det naturligt at vælge deres eget våbenskjold som mærke i signetet. Man kan sige, at heraldikken var gået i civil tjeneste. Nu var der jo andre end adelige, der havde brug for at besege dokumenter, så skikken bredte sig hurtigt til gejstlige, borgere og bønder. Nogle af dem valgte motiver, som lå helt på linje med adelens våbenmærker, andre foretrak bomærker eller bogstaver. Også byerne havde selvfølgelig brug for at besege dokumenter, og de fik derfor ret hurtigt anskaffet sig seglstanper.

Det er lidt svært at sige, hvornår dette skete. Der er nemlig ikke bevaret så forfærdelig mange seglstanper – også her er Ribe dog bemærkelsesværdig – og heller ikke antallet af bevarede segl er

særligt stort. Det vil sige, at et segl på et dokument fra for eksempel år 1200 godt kan være lavet med en seglstampe, der måske er mindst 50 år ældre. En by kan også have mere end én seglstampe i brug ad gangen; vi vil se eksempler på begge disse forhold senere. Det ældste bevarede bysegl er vistnok Kölns fra ca. 1116, og det ældste i Skandinavien er Kalmars fra 1247. Blandt de ældste danske bysegl kan nævnes Københavns fra 1275, Roskildes fra 1286 og så Ribes, der hænger under et dokument fra 1295. Man mener, at det ud fra en stildatering måske er 50 år ældre, og det er kun bevaret i det ene eksemplar. (Segl nr. 1 på listen sidst i artiklen – fig. 1.) Senest 1311 har man fået lavet et nyt signet med det samme våbenmærke. Der er tale om noget af et pragtstykke, hele 87 mm i diameter og lavet af forgyldt sølv, og det er – ret usædvanligt – bevaret den dag i dag (segl nr. 2, fig. 2).

Mange bysegl kan virke lidt uoverskuelige med mange, ikke mindst religiøse, symboler klem

sammen på en lille plads. Det var jo ikke meningen, at de skulle kunne ses på afstand, sådan som de skjolde, der blev båret i kamp. Andre viste i forenklet form byens beliggenhed ved en å eller havde gengivelsen af en markant bygning, kirke eller borgtårn. Ikke få danske byer havde et skib i våbenet, og enkelte havde en løve, der var hentet fra det danske rigsvåben.

Blandt alle disse våbener markerer Ribes sig som noget helt specielt og også lidt forbavsende. Våbenet viser nemlig to figurer kombineret på en ganske særlig måde. I højre side ser man domkirkens karakteristiske vestende med de to tårne af uens størrelse, til venstre ser man tre halve kronede løver. Eller rettere sagt leoparder. Heraldikere kalder nemlig løver, der ser ud mod beskueren, for leoparder, men er de vist i profil, kaldes de løver. Dyrene er i den grad halve, at man oven over ryggen ser den halve hale.

Heraldikerne anvender normalt udtrykkene heraldisk højre og venstre også kaldet *dexter* og *sinister* for at udtrykke, at det er den person, der førte våbenet og altså stod bag det, der beskriver det. Det vil altså sige det modsatte af, hvad en almindelig tilskuer ser. Her og i det følgende er der brugt betegnelsen højre og venstre, som det umiddelbart opfattes af beskueren.

Den specielle konstruktion af løver og domkirke har selvfølgelig kaldt på forskellige fortolkninger. Den Ribe-fødte præst Mads Pedersen Rostoch skrev omkring 1690 en Ribebeskrivelse, som dog først blev udgivet 1967.¹ Her mener han, at de to tårne måske skal henvise til "dend kostelige DomKirke og dends Høye Taarn ... de tre blå løver skal effter noglis meening betyde de Tre strømme som gaar igiennem Byen." I øvrigt henviser han til professor Jens Bircherod "der udi et Skriffit som kaldes Cordati Leones eller de insignibus Daniæ Disqvisitio have bevist at Kong Harald Hyldebrand som Levede ongefuehr 3tio seculo effter Christi fødsel og meenes at have Allerførst de Tre Løver i Danmarkis Vaaben indførdt, Hand haver udi Trende Grændse-Stæders Vaaben indsat disse Tre Danske Løver af et Taarn udseende. Dend Eene Bye haver været TreLøfborg udi Skaane imod de Svenske og Gotiske Grendser... og haver af samme Tre Løver sit Navn. Dend anden er Nykiøbing i Falster mod det Romerske Rigin Grændtzer. Og

dend Tredie Ribe imod Skotland og mare Britannicum." De fik af samme konge ens våben "paa det at Danmarkis Tre løver skulle saasom Vogtere ud af disse Tre Grændse Stæders Taarne see ud imod de nærmist Liggende eller paagrændsende Riger, og dennem frygt indiage etc." På samme måde, skriver Rostoch, som kong Valdemar 2. har givet Riga i Lifland som grænsefæstning de samme tre løver i sit våben.

Citatet er ret typisk for den måde, hvorpå lærde folk kunne citere og ræsonnere. Rostoch mener først, at de tre blå løver er symbol på de tre forgreninger af åen, som går gennem byen, men anfører umiddelbart derefter, at det er løverne fra det danske rigsvåben; og de to påstande stemmer jo dårligt overens. Han har heller ingen indvendinger mod Bircherods påstand om, at rigsvåbenet stammer fra Harald Hildetands tid. Uanset hvad, man måtte mene om denne sagnkonge, så kender man ikke til noget rigsvåben – eller heraldik i det hele taget – fra det tredje århundrede. Det er ca. 900 år for tidligt. Ideen om de tre grænsebyer med ens våbener er interessant, om end lidt uheraldisk, og den er da heller ikke rigtig. Trelleborg havde en mur med tårn i sit våben, Nykøbing Falster førte et skib. Oplysningen om Riga er heller ikke rigtig, byen havde en byport i sit våben, men her er der måske tale om en forveksling med Reval, der faktisk havde og stadig har tre blå løver i skjoldet. Eksemplet viser også, at man skal være forsigtig med at stole på i og for sig rimelige eller i hvert fald mulige påstande i gamle historiske værker. Selv om de fremføres med henvisning til lærde forskere, kan de udmærket være forkerte, og i dette tilfælde kan man i hvert fald afvise ideen om de tre grænsebyer med ens våbener.

Rostochs tolkning af byvåbenet går igen i Ribepræsten Matthias Galthens værk om byen fra 1792.² Den ene halvdel af våbenet volder stadig ikke besvær, det viser den vestre ende af domkirken, men på den nordre side af det største tårn "sees 3 over hinanden kronede Løver som i fuld Spring udstikke af Taarnet. Disse 3 Løver skal, efter de fleestes Meening betegne de trende åens hovedstrømme; thi at Strømme afbildes ved Løver, beviser man af det Danske Vaaben, i hvilket de 3 Løver betyde de 3 Belter". Galthen kan ikke sige noget om våbenets alder, kun at byen har

Fig. 3. I Rådhuusamlingen i Ribe findes et middelalderhåndskrift. Oven på dets oprindelige bogspænde er loddet en gengivelse af byvåbenet, hvor løverne stikker ud af tårnets vinduer. Til gengæld har de mistet deres haler. Stammer måske fra tiden omkring 1600. Foto: Den antikvariske Samling.

In Rådhuusamlingen in Ribe gibt es eine mittelalterliche Handschrift. Auf ihrer ursprünglichen Spanne ist eine Wiedergabe des Stadtwappens gelötet, wo die Löwen aus den Fenstern des Turmes hervorgucken. Sie haben aber ihren Schwanz verloren. Sie stammt wahrscheinlich aus der Zeit um 1600.

fået det "efter Domkirkens Opbyggelse". Han er altså noget mere forsigtig end Rostoch, men holder fast ved tanken om løverne som symbol for åen. Han skulle – som vi senere vil se – hellere have holdt fast i rigsvåbenets løver. Han var ikke ene om at tro, at strømme eller bæltter kunne symboliseres ved løver. Tanken er formentlig kun opstået, fordi de danske løver var blå; løverne i det engelske rigsvåben er gule, men ingen er kommet på den tanke, at de skulle symbolisere havene omkring England. Ideen om, at løver skulle visualisere vand, er og bliver meget søgt, hvorfor ikke i stedet vælge blå bølger, bjælker eller skibe. Man kunne også have valgt en fisk, hvis der absolut skulle være tale om et dyr.

Der er endnu en misforståelse, som Rostoch og Galthen er fælles om, nemlig at løverne stikker ud af – eller ser ud af – tårnet. Sådan kan man faktisk mange steder se våbenet gengivet – ganske tydeligt på bogspændet fig. 3 – og det er jo ganske naturligt, hvis løverne skal holde vagt eller forsvare byen. De to ældste segl viser dog tydeligt, at der er

tale om noget helt andet. Løverne stikker aldeles ikke ud af tårnet, hvad man let kan forstå, når man ser på halernes placering. Der er ganske enkelt tale om halve løver, der blot "støder sammen med" kirkefacaden i skjoldets højre halvdel. Det, vi ser, er en kombination af to forskellige våbenelementer; et fænomen man også kender fra adelige våbener. Hvis en adelsmand af en eller anden grund ønskede at markere ikke blot sit fædrene, men også sit mødrene våben, kunne han gøre det ved at kløve begge våbener og sætte de to halvdele sammen til ét nyt våben, sådan at de to motiver stødte sammen ved den lodrette delingslinje. Fænomenet kendes i Norden allerede fra midten af 1200-tallet.³ På den måde opstod der nye våbener med for eksempel halve liljer eller halve ørne, der var "faste på delingen", som heraldikerne kalder fænomenet. Og det er netop det, der er sket her. Den ene halvdel af våbenet gengiver Ribes dominerende kirke med de to markante tårne, den anden del indeholder tre halve løver med hoved, forben og halv hale. Dyrene støder op til kirken, men har ellers ikke noget med den at gøre. De er hentet fra det danske rigsvåben (eller Valdemarernes våben om man vil), og de markerer så tydeligt, som man næsten kan gøre, at Ribe ligger i Danmark, og at den er kongens by.

Det er ærgerligt, at man ikke kan datere Ribes ældste segl mere præcist end, at det i hvert fald er ældre end 1295 – og muligvis 50 år ældre. Der findes nemlig fra Sønderjylland to ganske tilsvarende eksempler på kløvede og kombinerede våbener fra omtrent samme tid. Da Sønderjylland blev et hertugdømme under hertug Abel, brugte han som hertug ikke sit fædrene våben: Valdemarernes tre løver. Han ændrede det – ved hvad heraldikerne kalder en brisure – på den måde, at han kun førte to løver i skjoldet, der er kendt fra et seglaftryk fra 1245.⁴ Dette våben blev siden hertugslægtens og dermed også Sønderjyllands (Slesvigs) våben. Vi ser det den dag i dag i det store danske rigsvåben og i let ændret udgave i Sønderjyllands amtsvåben. Hertug Valdemar (den 4.) og hans søn Erik (den 2.) førte imidlertid våbenet på en anden måde, idet de kløvede det og kombinerede to halve løver til venstre i skjoldet med deres mødrene våbener, henholdsvis Rügen og Sachsen, til højre.

Disse to kombinationer kendes fra 1286 og

1309.⁵ Det ældste af dem er altså jævn gammelt med det ældste segl fra Ribe fra 1295, men hvis Ribes seglstampe virkelig er omkring 50 år ældre, så kan det godt være den, der har givet hertug Valdemar inspiration til hans segl. Det er dog heller ikke umuligt, at påvirkningen er gået den anden vej, og endelig kan de to kløvede våbener være opstået uafhængigt af hinanden.

Der er imidlertid næppe tvivl om, at Ribes byvåben har påvirket et andet våben. Da Flensborg by, som lå i hertugdømmet, fik et våben, som er kendt fra 1386, har man ganske givet skelet til Ribes våben. Også dette våben blev nemlig kløvet; nu med et bygningsværk til højre, her var det byporten, og med landsherrens halve våben til venstre; altså to halve løver. De to byer har dermed klart markeret, at de lå henholdsvis i kongeriget og i hertugdømmet, der var blot en løve – eller rettere $\frac{1}{2}$ løve – til forskel. Det er en morsom historisk pointe, der nu vil forsvinde, hvis Ribes våben går af brug.

Der findes en interessant parallel til denne historie om løverne i Flensborg og Ribe. I Sønderjyske Årbøger 2002, har lederen af Den kgl. Mønt- og Medaillesamling i Nationalmuseet, overinspektør Jørgen Steen Jensen, skrevet om sønderjyske mønter.⁶ Han omtaler her en Flensborg- og en Ribe-mønt, som begge dateres til omkring 1380. Flensborg-mønten har på forsiden et spidst skjold med de to slesvigske (sønderjyske) løver. Omskriften er ”Moneta Holsacie”, altså Holstens mønt, men bagsiden bærer bynavnet ”Civitas Flensburg.” Jørgens Steen Jensens forklaring er, at mønten er slået efter, at greven af Holsten havde overtaget styret i Slesvig, men at der kan ligge en bevidst tvetydighed i indskriften.

Ribe-mønten har på forsiden en liggende kronet leopard og på bagsiden et kors med fire tilsvarende dyr i vinklerne. Altså ikke tre løver/leoparder, som man jo ud fra de to ældste bysegel kunne have ventet, men kun én, hvad der måske er en helt speciel forklaring på. Der er dog ikke tvivl om, at der er tale om en ”dansk” løve, for mønten har på bagsiden teksten ”Moneta Ripens” dvs. Ribe mønt, mens forsiden, der findes i to varianter, har teksten Civitas in Regno (dvs. en by i kongeriget) eller ”Civitas Rengni”, hvad der betyder det samme. Jørgen Steen Jensen har den interessante kommentar

at ”Rengni” skulle have været genitiv af Regnum (kongerige), men at der er kommet et n for meget med. ”Man kunne forestille sig, at stemplet er skåret af en dansktalende for hvem formen ...ng er en naturligere sammensætning end det latinske ....gn.” Jørgen Steen Jensen skriver, at intet tyder på, at det er en kongelig mønt, faktisk er det efter alt at dømme den eneste danske mønt, som decideret angiver, at den ikke er kongelig – uanset at møntprægningen er et kongeligt regale. Den angiver, at den er udstedt af byen Ribe, og man kan mene, at det hænger sammen med, at en egentlig udmøntning i denne del af Danmark ikke har fundet sted siden 1332. Indskriften angiver tillige, at byen Ribe lå i kongeriget. Efter at den sidste sønderjyske hertug var død i 1375, var Sønderjylland på vej til at tilhøre de holstenske grever som dansk len. Jørgen Steen Jensen betragter altså udmøntningen som en statsretslig manifestation fra Ribes bystyre: Vi hører til kongeriget, vi er ikke sønderjyder! Altså præcis den samme tankegang, der havde ligget bag udformningen af byens våben engang i 1200-tallet.

Man kan som sagt undre sig over, at Ribe-mønten nøjes beskedent med én kronet leopard, men det hænger måske sammen med en gruelig tildragelse, der udspillede sig i 1377 og de følgende år. Historien er beskrevet af Per Kristian Madsen, og den går i al korthed ud på, at den tidligere borgmester Jacob Jensen ved nytår 1377 havde bemægtiget sig stadens signet og nøgler og lukket en væbnet skare ind i byen og sammen med dem trængt ind i domkirkens store tårn.⁷ Her forgreb han sig på de ejendele, som nogle borgere opbevarede i tårnet, og dagen efter forsøgte han at slå en fremtrædende borger ihjel i selve kirken. Tilmed udstedte han breve i byens navn og forseglede dem med det stjålne signet. Vi ved ikke, hvordan historien endte, men Jacob Jensen forsvandt fra byen, som krævede straf over ham, hvor han end måtte blive pågrebet. Nu er det ikke til at vide, hvilket signet han stjal. Signet nr. 2 (se listen over bevarede segl sidst i artiklen) kendes i aftryk fra 1311 til 1543 og signet nr. 3 i aftryk fra 1377 til 1539. Begge signeter er bevaret den dag i dag, så med mindre der er tale om et ellers totalt ukendt signet, så må man have fået fat på Jacob Jensen eller i hvert fald det stjålne signet. (Fig. 4)

Som det fremgår, har man brugt de to nævnte signeter nogenlunde samtidig, men en mulig forklaring på, at man har anskaffet sig signet nr. 3, er, at det var nr. 2, der blev stjålet nytår 1377. Vi har et aftryk af det fra 1366 og igen et fra 1379. Det kunne antyde, at man ikke har kunnet bruge det i tiden lige efter 1377, men antallet af bevarede aftryk er meget lille, så sikker kan man ikke være. Men signetet var i hvert fald væk i en periode, og et signet skulle byen have. Så måske har man umiddelbart efter nytår 1377 fået stukket et nyt, nemlig nr. 3. Det ældste aftryk, vi kender af det, er fra september 1377. Signetet er bemærkelsesværdigt ved at have et ganske andet billedindhold end de to foregående. Det viser nemlig en portal med Maria og Jesusbarnet. Ved siderne er der strøet hjerter, og under Maria ser man en kronet leopard. At der er tale om én og ikke tre, eventuelt tre halve løver, kunne skyldes, at man ville have et anderledes signet med et helt andet seglbillede, som kunne bruges, indtil man eventuelt fik det gamle igen. Ved at ændre på billedindholdet kunne man markere, at breve beseglet med det gamle signet var ugyldige, det var det nye, der ”tegnede” byen. Og ved at vælge en kronet leopard og hjerter markerede man sig dog igen som den *danske* by Ribe. Her har vi måske grunden til, at mønten fra omkring 1380 netop kun har én kronet leopard, og så kan man tilføje, at møntens og signetets leoparder ligner hinanden temmelig meget. De kan meget vel være lavet på den samme tid og måske endda af den samme mand.

Nu fik man imidlertid det gamle signet tilbage, og man har så brugt de to i flæng. Det ene kaldes i omskriften for et segl, det andet for et sekret. Det sidste betegnede oprindeligt et signet der blev anvendt til mindre betydningsfulde og måske mere private formål, men forskellen udviskedes ret hurtigt. Efter reformationen gav signet nr. 3 med jomfru Maria og Jesusbarnet måske for mange mindelser om den katolske tid, som man var i gang med at kæmpe sig ud af, og det sidst bevarede aftryk finder vi i 1539. Omtrent samtidig har man fundet det gamle segl (nr. 2) for gammeldags eller måske for stort og besværligt at anvende, i hvert fald kender vi ikke aftryk af det efter 1543. Til gengæld fik man ret hurtigt lavet ikke mindre end fire nye signeter. De er alle indgraveret med årstal,

Fig. 4. Det signet (segl 3), der måske stammer fra 1377, hvor en svingagtig borgmester stjal byens gamle signet. Dette katolsk prægede byvåben gik af brug kort efter reformationen. Det originale signet af bronze er bevaret i Rådhusamlingen. 1:1. Foto: Den antikvariske Samling.

Das Siegelstempel (Siegelstempel 3), das vielleicht aus dem Jahre 1377 stammt, wo ein arglistiger Bürgermeister das alte Siegelstempel der Stadt stahl. Dieses vom Katholizismus geprägte Stadtwappen kam kurz nach der Reformation ausser Gebrauch. Das ursprüngliche Siegelstempel aus Bronze ist in Rådhusamlingen

så vi kan være helt sikre på, at de er fra 1553, 1553, formentlig 1555 og 1561. Af disse signeter (nr. 4, 5, 6, og 7) er nr. 4, nr. 5 og nr. 7 brugt i den samme periode. Det er samtidig meget oplysende, at nr. 5 fra 1553 kun kendes i ét eneste aftryk, nemlig fra 1648. Det er næsten utænkeligt, at seglet først er taget i anvendelse 95 år efter, at det blev lavet. Noget lignende gælder for nr. 6, som kendes i to aftryk, der er ca. 100 år yngre end signetet. De to eksempler illustrerer tydeligt, at det er uhyre svært at sige noget om et signets alder ud fra, hvornår der kendes aftryk af det. Det fortæller også, at der må være et betydeligt antal dokumenter, der er gået tabt i tidens løb.

Alle disse nye signeter viser det oprindelige våben: Domkirkens vestfacade og de 3 halve løver. Maria med Jesusbarnet blev et mellemstykke, der formentlig har sin baggrund i den tidligere borgmesters svingagtighed. Da det var gået af brug efter reformationen, vendte man tilbage til det oprindelige våben med den usædvanlige og meget smukke markering af, at Ribe er en by i kongeriget. Man kan kun beklage, hvis dette herlige våben med den morsomme historie nu skulle gå helt ud af brug.

Bevarede segl ældre end 1660⁸

Segl 1: Domkirkens vestfacade og 3 halve leoparder. Næsten ingen omskrift bevaret. Ca. 80 mm. Ét aftryk 15. april 1295.

Segl 2: Domkirkens vestfacade og 3 halve leoparder. Omskrift: SIGILLUM CIVITATIS RIPENSIS. 87 mm.

Stampen af forgyldt sølv er bevaret.

15 stk. aftryk (flere kun i små brudstykker) 1311-1543.

Segl 3: Maria med Jesusbarnet i en portal, derunder en kronet leopard, strøede hjerter ved siderne. Omskrift: SECRETUM BURGENSEM DE RIPEN. 52 mm.

Stampen af bronze er bevaret.

13 stk. aftryk 1377-1539.

Segl 4: Domkirkens vestfacade og 3 halve løver samt årstallet 1553. Omskrift: S' & ARMA CIVITATIS RIPENSIS. 29 mm

6 stk aftryk 1554-1653.

Segl 5: Samme motiv samt årstallet 1553. Samme omskrift. 34 mm.

Ét aftryk 1648.

Segl 6: Samme motiv samt årstallet 1575. Det tredje ciffer i årstallet kan ikke læses. Samme omskrift. 38 mm.

2 stk. aftryk: 1654-1655.

Segl 7: Samme motiv samt årstallet 1561. Omskriften RSV (Ribe stads våben)

2 stk. aftryk 1583-1625.

Noter

1. Rostoch 1967, s. 49 f.
2. Galthen 1792, s. 82 f.
3. Scheffer 1975, sp. 503.
4. Grandjean 1926, s. 47.
5. Sammesteds.
6. Jensen 2002, s. 21 ff. Der er afbildninger af de omtalte mønter s. 22.
7. Madsen 1983, s. 33 ff.
8. Grandjean 1937, s. 36 f med afbildninger tavle 14, d og e samt tavle 15 a-e.

Litteratur

Galthen, Matthias: *Beskrivelse af Kiøbstæden Ribe fra sin Begyndelse indtil nærværende Tid*, 1792.

Grandjean, P. B.: *Det danske Rigsvaaben*, 1926.

Grandjean, P. B.: *Danske Købstæders Segl indtil 1660*, 1937.

Jensen, Jørgen Steen: *Sønderjyllands mønthistorie til 1864*, *Sønderjyske Årbøger 2002*, s. 7-60.

Madsen, Per Kristian: *Ribe Raadhussamling, Mark og Montre*, 1983 s. 32-43.

Rostoch, Mads Pedersen: *Dend gamle og Navnkundig Kiøbstæd Ribe*, udg. af Mogens Bencard, 1967.

Scheffer, C. G. U.: artiklen Vapen i *Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder*, bd. 19, 1975.

ZUSAMMENFASSUNG

Die halben Löwen in Ribe

– der Hintergrund für Ribes Stadtwappen

Ribes Stadtwappen ist eins der ältesten in Dänemark und ist wegen seines Siegels und seiner Geschichte interessant. Das älteste Siegel, nur in einem Exemplar bekannt, hängt unter einem Dokument aus dem Jahre 1295, aber das Siegel als solches ist vielleicht 50 Jahre älter. Das Bild des Siegels ist bemerkenswert. Es zeigt auf der einen Seite das Westende des Doms mit den charakteristischen zwei Türmen, auf der anderen drei halbe gekrönte Löwen. Ältere Verfasser haben die Löwen als Symbol für den dreigeteilten Lauf der Aue durch Ribe aufgefasst und haben gemeint, dass die Löwen aus dem Turm starrten, um die Stadt gegen Feinde zu wehren. In Wirklichkeit ist Das Siegel eine Kombination von zwei Wappen, von Heraldikern Demidiation genannt. Die eine Hälfte des Wappens symbolisiert die Stadt (der Dom), die andere (die halben Löwen) stammt aus dem Wappen des Königsgeschlechtes, das drei ganze Löwen zeigt. Hiermit wird hervorgehoben, dass Ribe im Königreich gelegen ist und die Stadt des Königs ist. Sie gehört nicht zum Herzogtum Schleswig. Ungefähr zur selben Zeit, 1286, führte der Herzog in Schleswig Waldemar ein Wappen, das zwei halbe Löwen kombinierte, nämlich sein väterliches Wappen mit dem mütterlichen Wappen aus Rügen. Es ist nicht bekannt, ob es eine Verbindung zwi-

schen diesen zwei seltenen Wappenkonstruktionen gibt.

Im Jahre 1377 stahl ein früherer Bürgermeister das Siegel der Stadt und fing damit an, falsche Dokumente auszustellen. Im Zusammenhang mit diesem Ereignis bekam die Stadt wahrscheinlich ein neues Siegel, das dritte. Es zeigt Maria und das Jesuskind. Das Ziegel zeigte aber auch einen gekrönten Löwen und Herzen, Elemente, die aus dem Reichwappen genommen ist. Ribe ist immer noch eine dänische Stadt. Die Stadt bekam das alte Siegel wieder, und kurz nach der Reformation hörte man damit auf, das Siegel mit Maria zu verwenden. Es hat wahrscheinlich zu katholisch gewirkt. In den 1550'er Jahren wurden ein Haufen von neuen Siegeln gemacht- alle mit dem alten Wappenbild, dem Dom und den halben Löwen.

Knud Prange, mag. art., pens. universitetslektor
Degnemose Allé 26
2700 Brønshøj
knud.prange@webspeed.dk

Kalvslund Kirke

– en tilsyneladende beskeden kirkes alder og stråtag

Af Per Kristian Madsen

150 år er en pæn alder for en institution, og når den er nået, skyldes det ikke mindst, at Den antikvariske Samling har vidst at fastholde aktiv forskning som grundlag for indsamling, bevaring og formidling. Først som student og siden som ansat på Samlingen fra 1982-95 nød jeg godt af denne tradition. Nedenfor vil jeg berette om et delresultat fra et forskningsprojekt, der indledtes i midten af 1980'erne, og som viste sig at være både mere omfattende og kompliceret og ikke mindst mere langvarigt end forventet. Det drejer sig om et forsøg på via dendrokronologiske undersøgelser af middelalderlige kirketagværker at indkredse den præcise alder på bl.a. nogle af Ribe-området landsbykirker. En af disse er Kalvslund Kirke, hvis skib ser ud til at være blevet færdiggjort og kommet under tag ca. 1220-50, og som en tid lang muligvis var tækket med strå eller rør.¹

Baggrunden

Kirker er ganske vist ikke nævnt direkte blandt emnerne for den kommende museumsdrift i indbydelsen fra 1855 til stiftelsen af det, der i år kan fejre 150-års jubilæum som Danmarks ældste provinsmuseum, Den antikvariske Samling. Men bedømt på indbydelsens hovedsigte med indsamlingen, udtrykt i sætningen ”Herved tænkes mindre paa de egentlige Oldsager fra den hedenske Tid end paa de Levninger fra Byens ældre Tider, der dels undertiden findes i Grundene, dels maatte kunne være bevarede i Husene”, må også dette område have haft stifternes bevågenhed.² Genstande med kirkelig oprindelse indførtes i Samlingens protokol helt fra dens start, og dens nok tidligste arkæologiske undersøgelse – foretaget i stiftelsesåret 1855-56 og selvfølgelig dokumenteret i opmåling og beretning med kopi til Nationalmuseet samt publiceret – blev iværksat som følge af anlægsarbejder, der medførte ødelæggelse af resterne af en af Ribe bys middelalderlige sognekirker.

Det drejede sig om tomten på nordsiden af åen efter Sct. Peders Kirke, hvor nu kun gadenavnet minder om dens eksistens. Undersøgelsen blev udført i kompagniskab mellem historikeren J. Kinch og præsten og middelalderarkæologen J. Helms. Kinch var en af initiativtagerne til stiftelsen af Den antikvariske Samling og er som forfatter til bl.a. tobindsværket om Ribe bys historie fra 1869, henholdsvis 1884, en af de mest fremtræ-

Fig. 1. Ribe Domkirke set fra nordøst. Til den ældste kerne fra sidste del af 1100-årene, bestående af apsis, tværskib, treskibet langhus og to- eller tretårnet vestfacade, blev der gennem århundrederne tilføjet talrige tilbygninger. Af dem står takket være Jacob Helms' energiske indsats endnu de ydre sideskibe og det strunke Borgertårn. Foto: Hude, Nationalmuseet.

Ribe Cathedral viewed from the north east. Over the centuries numerous annexes were added to the oldest core, which was begun in the latter part of the twelfth century, and which consisted of apse, transept, three-aisled nave and a west facade with two or three towers. Of these annexes, thanks to the energetic efforts of Jacob Helms, the outer side aisles and the straight 'Borgertårn' (Citizens' Tower) are still standing.

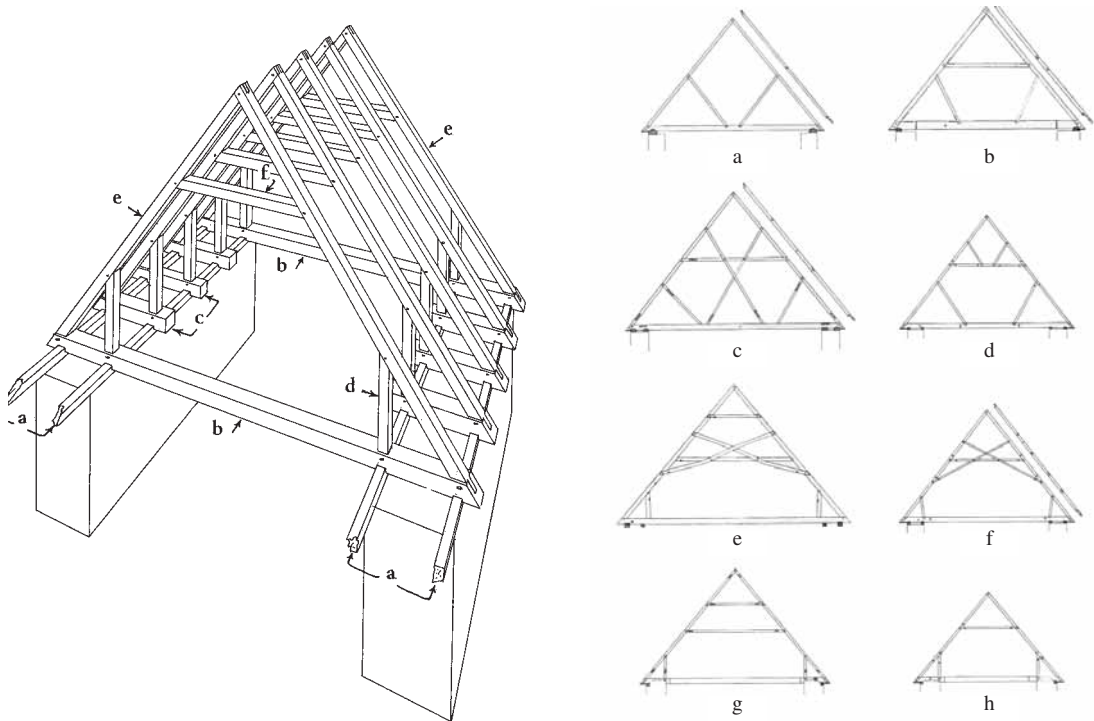

Fig. 2. Skematisk fremstilling af et middelalderligt kirketagværk med spærfag af såkaldt hanebåndstype og med angivelse af de mest anvendte betegnelser for de enkelte tømmerstykker: a. murrem. b. bindbjælke. c. spærsko, her den afkappede ende af bindbjælke. d. spærstiver (lodret). e. spær. f. hanebånd. Efter: Danmarks Kirker. Desuden er vist en række spærfag fra sydvest- og sønderjyske kirker fra Elna Møllers artikel 1953. Spærfagene over Kalvslund Kirkes kor er af hanebåndstype (med kun ét hanebånd), jvnf. type h, mens der over kirkens skib står fag som type c. Efter: E. Møller 1953.

Diagram of a medieval church roof with trusses of the so-called collar-beam type, showing the most frequently used names for the various timbers: a. wall plate. b. tie beam. c. pole plate, here the cut-off end of the tie beam. d. strut (vertical). e. rafter. f. collar beam. Also shown are a number of trusses from churches in southwestern Jutland and North Schleswig from Elna Møller's article of 1953. The trusses above the chancel of Kalvslund Church are of the collar-beam type (with only one collar beam) – cf. Type h – while above the nave of the church are trusses like Type c.

dende byhistorikere, vi kan mønstre – ikke mindst via hans evne til at kombinere de skriftlige og de arkæologiske kilder i fremstillingen. Her stod han på skuldrene af 1700-årenes ripensiske byhistoriker Peder Terpager.³

Helms blev efter inspiration af kunsthistorikeren, professor N. L. Høyen, en pioner i den bygningsarkæologiske udforskning af de middelalderlige kirkebygninger. Hans hovedværker, om Ribe Domkirke i 1870 og om de danske tufstenskirker i 1894, lagde grunden, og dertil kom hans succesrige kamp for at få gennemført restaureringen af Ribe Domkirke sidst i 1800-årene ud fra moderne principper, dvs. ved at konservere og bevare det overleverede (fig. 1) – frem for som i Viborg efter Høyens råd at rive ned for fode og opføre en tro skyldig, nyromansk gendigtning.⁴

Den skarpsindighed og det kendskab til kirkerne og deres forbilleder, som Helms så overlegent beherskede, er endnu i dag imponerende. Dette så meget mere, som hans analyser og konklusioner også har vist sig at kunne holde, når dendrokronologien er taget i brug for så præcist som muligt at få rede på bygningens alder.

Kirketagværker – et forskningsprojekt 1986-2005

Netop spørgsmålet om kirkestedernes og kirkebygningernes alder indgik i diskussionen på Den antikvariske Samling i første del af 1980'erne, hvor Samlingens daværende leder Stig Jensen havde igangsat det bebyggelsehistoriske forskningsprojekt "Ribeegnen gennem 10.000 år", hvis resultater blev udgivet i 1998.⁵ Forfatterne til et

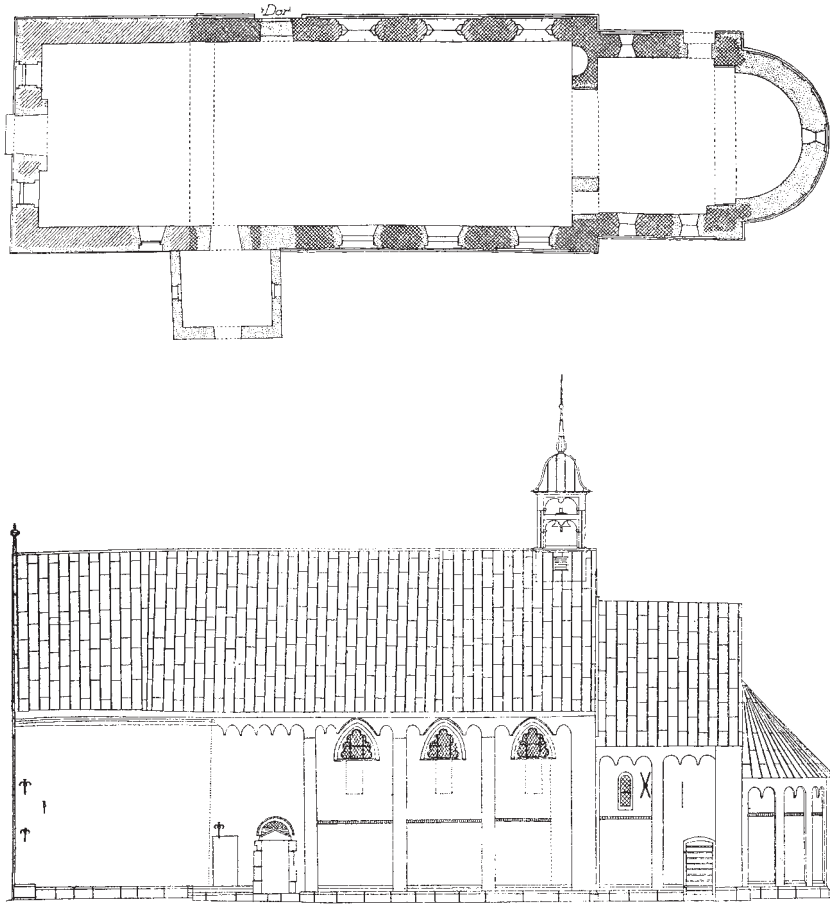

Fig. 3. Hviding Kirke – koret og det mod vest forlængede skib er de ældste bygningsdele, mens absis er en troværdig genskabelse. Dendrokronologiske undersøgelser af tagværkerne over kor og skib tyder på, at kirken er rejst i 1200-årenes første del, hvorefter den ganske hurtigt blev udsat for en gennemgribende ombygning og udvidelse. I vest kom der et totårnsanlæg til, i skibet indbyggede man kløverbladsformede, højsiddende vinduer, som gav plads til sideskibe på begge sider af skibet. Om sideskibene blev rejst, burde ved lejlighed efterprøves arkæologisk. 1:300. Efter: Danmarks Kirker.

Hviding Church – the chancel and the nave extended towards the west are the oldest parts of the building, but the apse is a convincing reconstruction. Dendrochronological investigations of the roof above chancel and nave suggest that the church was erected in the first part of the thirteenth century, after which it was very soon subjected to radical rebuilding and expansion. In the west a two-tower unit was added, and in the nave high-standing trefoil windows were placed, with room for a side-aisle on each side of the nave. Whether the side-aisles were in fact built should be investigated archaeologically when the opportunity arises. 1:300.

par af projektets afsnit om middelalderen, nemlig redaktør Ebbe Nyborg og undertegnede, foreslog, at man måske kunne komme videre ved at foretage dendrokronologiske undersøgelser i kirkernes tagværker.⁶ Inspirationen hertil forelå i et par grundlæggende artikler fra 1953 af henholdsvis Elna Møller og Erik Moltke, hvor de dengang – og det vil sige længe før nogen vidste af dendrokronologien – endnu lidt miskrediterede kirketagværker var blevet præsenteret som den enestående og vel-

bevarede kilde til middelalderens bygningskunst, de vitterlig er (fig. 2).⁷

Når et tagværk skulle rejses, blev alt tømmer til-dannet nede på jorden, hvor også spærfagene blev samlet, ét for ét, mens de lå fladt. Så blev hvert fag og ofte tillige de fleste af de enkelte tømmerstykker nummereret, så fagets plads i rækken og stykkets i faget var bestemt, og for at skelne mellem nord- og sydsiden blev der tit brugt forskellige typer numre i de to sider. Dernæst skilte man

spærfaget ad i dets enkelte dele, der så kunne hejses op på murkronen og sættes sammen igen. Ubrudte nummersystemer og fag på deres rette plads i et tagværk er en dokumentation for, at et i øvrigt velbevaret tagværk er en helhed – men garanterer ikke, at det stammer fra tiden for kirkens opførelse.

I 1950'erne fortsatte de to forfattere Møller og Moltke deres parløb ved beskrivelserne af de sønderjyske kirker i værket *Danmarks Kirker*, og i den kunsthistoriske oversigt over disse forelå en ny og begrundet datering for det middelalderlige hovedmonument i Sydvestjylland, nemlig Ribe Domkirke. Tråden blev taget op fra 1979 med *Danmarks Kirkers* beskrivelse af Ribe Domkirke, og samme år forelå fra Elna Møllers hånd en indtrængende analyse af forholdet mellem domkirken og de mange sognekirker af tufsten og andre byggematerialer, som i udformning og dekoration tydeligt hører hjemme i samme tradition som domkirken – om end de ikke nødvendigvis alle er inspireret af denne, men kan have trukket direkte på fælles kilder i det fremmede, dvs. i Rhinlandet.⁸

Et sammenfald af interesser gjorde det i 1986 muligt at udforme et projekt med redaktør Elna Møller, museumsinspektør Hans Stiesdal fra Nationalmuseet og undertegnede som igangsættere. Til det oprindelige projekt blev der ydet støtte fra lokal og amtlig side, hvortil siden også kom en bevilling fra Carlsbergfondet, foruden bistand til færdiggørelsen fra Nationalmuseet. Projektets hensigt var ved hjælp af dendrokronologiske prøver fra de bedst bevarede og umiddelbart mest givende tagværker i Sydvest- og Sønderjylland at bidrage til at datere kirkernes opførelse og de anvendte materialers indbyrdes tidsfølge.

Der er i 1994 redegjort for undersøgelserne i Hviding Kirke sydvest for Ribe (fig. 3), hvor en del tyder på, at kirken næppe er så gammel som antaget, idet dens opførelse og endelige udformning til en minidomkirke med totårnsanlæg i vest og muligvis også sideskibe snarest er sket i 1200-årene fremfor i 1100-årene. Dette resultat betone- de Hviding Kirkes betydning for forståelsen af områdets bebyggelseshistorie, og det skærpede i høj grad appetitten på at gå videre med projektet, som i alle årene har nydt godt af udstrakt samar-

bejde med kollegerne på *Den antikvariske Samling*.⁹

Kalvslund Kirke

Kalvslund Kirke er lille og tårnløs og kan ved første øjekast virke en smule undseelig, når man kører forbi den ad landevejen mellem Ribe og Foldingbro (fig. 4). Men flere arkæologiske og bygningsarkæologiske undersøgelser har afsløret en spændende og usædvanlig bygningshistorie. Jacob Helms præsenterede kirken i 1894 på baggrund af en opmåling fra 1885; i forbindelse med en restaurering i 1952-53 gennemførte kirkearkæologen, pastor Knud Høgsbro Østergaard, en udgravning i kirkens gulv og undersøgelser i dens murværk, og i 1993, hvor tagværk og blytag blev istandsat og omlagt, gennemgik jeg tagværket og hjemtog prøver til dendrokronologisk analyse. Resultatet indgik i *Danmarks Kirkers* beskrivelse af Kalvslund Kirke fra 1996.¹⁰

Udgravningerne i 1952-53 tydede på, at der måske har stået en trækirke på stedet, som stenkirkes koret blev rejst op mod, således at der måske gik et stykke tid, før man genoptog arbejdet på kirken og fik rejst skibet. Ser man på planen over kirken, kan det være forklaringen på den påfaldende ”spinkle” sammenhæng i triumfgavlen mellem koret og skib, som tydeligt ses på planen over kirken (fig. 5), og hvor den øverste gavltrekant består af en blyklædt trækonstruktion.

Kirken bestod oprindeligt af en nu forsvundet apsis, hvis krumme sokkelkvadre efter nedrivningen er genanvendt i korets nye østgavl fra omkring 1575, samt af koret og skib. Hertil var føjet et våbenhus, som i 1864 blev afløst af det nuværende (fig. 4 og 6). Et muret tårn har der næppe nogensinde været. Koret og skib står på en sokkel af profilerede granitkvadre, ligesom der er kvadre både i koret og i skibets østgavl, som ellers hovedsagelig er opført af tilhugne tufsten. Øverst i skibets nordmur er der efter alt at dømme brugt teglsten.

Korets ydermure er udsmykket med blændingsfelter, adskilt af flade lisener og foroven afsluttet med bueslag på konsoller, mens der på skibet i en anderledes udformning er anvendt bueslag på syd- muren og trappetrinsformede stik på nordmuren – en dekoration, der synes knyttet til brugen af tegl. Vinduerne mod nord i koret og skibet er oprindelige,

Fig. 4. Kalvslund Kirke set fra sydøst. Foto: Roberto Fortuna, marts 2005.

Kalvslund Church viewed from the south east.

rundbuede, mens de sikkert tilsvarende vinduer i syd er forsvundet.

På sydsiden af koret er en nu tilmuret såkaldt præstedør, som er udformet i stil med den bedre bevarede norddør i skibet (fig. 6 og 7). Dennes døråbning er indfattet af granit, og derover er et halvrundt felt i tufsten, der prydes med et udhugget menneskehoved sat oven over en savtandsfrise. Den modsvarende syddør i skibet har antagelig været udformet på samme måde.

Kirken har tag af støbte blyplader, og det var en total omstøbning af disse samt en reparation af de rådne dele af tagværkernes egetømmer, som i 1993 gjorde det muligt at undersøge tagværkerne, mens både blypladerne og de underliggende brædder var fjernet, og kirken stod dækket med presenninger. Iagttagelsesforholdene var derfor usædvanligt fine, hvilket også afspejler sig i de resultater, der viste sig.¹¹

Kalvslund Kirkes tagværker

Koret

Over koret står der et tagværk af egetømmer med i alt seks spærfag, hvilende på en murrem i hver side. Det østligste, unummererede spærfag har et meget højsiddende hanebånd og er konstrueret med spærsko i begge sider, så det savner derfor bindbjælke (jvnf. fig. 2, type h). De fem vestligste fag (fig. 8) har et enkelt hanebånd og lodrette spærstivere og er nummereret fra vest mod øst med romertal. Disse er i syd lavet med øksebug på vestsiden af både spær og spærstivere, og i nord med firsidede stikmærker på de fire første fag, mens det femte i rækken har et gennemstreget V. Hanebåndene i de tre vestligste fag er desuden nummereret på vestsiden med stikmærker – på det fjerde med streger.

I de fem sammenhørende spærfag måler spærerne 18-20x15-17 cm i tværmål. Træet virker tem-

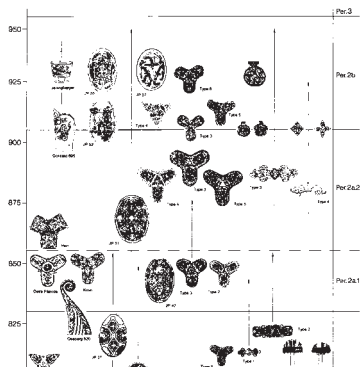

Fig. 5. Kalvslund Kirke, plan i 1:300. Krydskravering angiver det ældste murværk, mens streget og prikket signatur viser senere ændringer og tilføjelser, f.eks. korgavlen, den fornyede vestgavl i skibet og våbenhuset fra 1864. Efter: Danmarks Kirker.

Kalvslund Church, plan 1:300. Cross-hatching indicates the oldest masonry, while broken and dotted lines show later changes and additions, for example the chancel gable, the renovated west gable in the nave and the porch from 1864.

melig grovt og har brede årringe, og det har en hvidgrå farve, som adskiller det fra tømmeret i skibets tagværk. Spærene er i toppen samlet med bladninger og trænegler, som er slået i fra øst. Hanebåndene er bladet på vestsiden af spærene og sikret med en nagle, slået i fra vest. Til samlingen mellem spær og spærstiver er anvendt tapninger med forzagling fra øst. På oversiden af de frilagte spær var de eneste spor efter tagbeklædningen rækker af sømhuller efter påsømmede blybrædder, som har båret tagets blyplader.

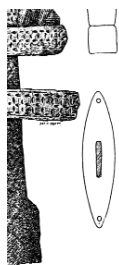

Fig. 6. Kalvslund Kirke – nordsiden af kirken. Foto: Niels Elswing 1995.

Kalvslund Church – the north side of the church.

Fig. 7. Kalvslund Kirke – skibets norddør. Foto: Niels Elswing 1995.

Kalvslund Church – north door of the nave.

Da de forrådnede dele af tømmeret i sydsiden af koret blev udskiftet, var det muligt at hjemtage syv prøver, som alle gav resultat ved den dendrokronologiske måling (fig. 9). Alle prøvers yngste bevarede årring (det såkaldte slutår) – også fra det unummerede spærfag helt i øst – samt deres formentlige fældningsår faldt inden for 1400-årene, og den samlede vurdering er, at såfremt der er tale om en samtidigt opsat konstruktion, så kan denne tidligst være udført ca. 1441. Man bør nok sætte

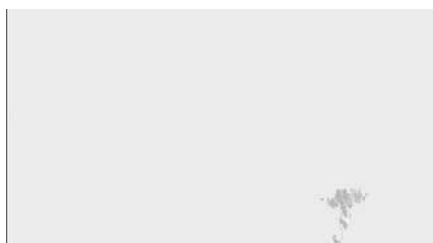

Fig. 8. Kalvslund Kirke, skematisk gengivelse af spærfagene i korets fem vestligste, og hvad tømmernumre angår, samhørende spærfag, jvnf. fig. 2, type h. Tegning: Niels Erik Jensen.

Kalvslund Church, diagram of the five westernmost trusses of the chancel, which form a continuous group according to the timber numbers. Cf. Fig. 2, Type h.

SKIBET

- Prøve 1. Spærfag 5 fra vest, bindbjælkes nordende (jvnf. prøve 4). Slutår 1195. Fældning ef. 1206, snarest ca. 1220-50.
- Prøve 2. Nordre murrem, udtaget fragment under fag 5. Slutår 1530. Fældning ef. 1540.
- Prøve 3. Spærfag 5 fra vest, søndre spærs nedre ende. Slutår 1180. Fældning ef. 1190.
- Prøve 4. Spærfag 5 fra vest, sydende af bindbjælke (jvnf. prøve 1). Slutår 1146. Fældning ef. 1157
- Prøve 5. Spærfag 13 fra vest, søndre spærs nedre ende. Slutår 1190. Fældning ef. 1201.

KORET

- Prøve 6. Spærfag 1 fra vest, sydlige spærs nedre ende. Slutår 1415. Fældning ef. 1423.
- Prøve 7. Spærfag 2 fra vest, sydlige spærs nedre ende. Slutår 1432. Fældning ca. 1445.
- Prøve 8. Spærfag 2 fra vest, sydende af bindbjælke. Slutår 1428. Fældning ca. 1435.
- Prøve 9. Spærfag 3 fra vest, sydende af bindbjælke. Slutår 1437. Fældning ca. 1449.
- Prøve 10. Spærfag 3 fra vest, søndre spærs nedre ende. Slutår 1423. Fældning ef. 1431.
- Prøve 11. Spærfag 6 fra vest, søndre spærsko. Slutår 1422. Fældning ef. 1430.
- Prøve 12. Spærfag 6 fra vest, søndre spærstiver. Slutår 1434. Fældning ca. 1434.

Fig. 9. Kalvslund Kirke. De analyserede dendrokronologiske prøver fra henholdsvis skib og kor. Prøvens yngste, bevarede årring angives som dens slutår, hvortil er føjet det sandsynlige fældningsår for det pågældende egetræ. Kerneved et træets indre del, mens splintved betegner de yderste ca. 25 årringe til helt ud under barken. Ingen af prøverne fra skibet indeholdt splintringe, dvs. de årringe, der udgør stammens yngste del. Prøve 1 rummer 142 årringe, og såfremt kun splintringe er hugget bort, kan fældningen være sket ca. 1218 +/-11 år. Prøven synes at mangle en del kernevedsårringe, således at fældningen snarest ligger ca. 1220-1250. Korets tagværk kan tidligst være udført ca. 1441. Prøverne 7, 8 og 9 indeholdt henholdsvis 5, 10 og 7 splintringe, og i prøve 12 fandtes 24 splintringe, hvilket betyder, at denne prøves yngste bevarede årring må være nær på at repræsentere træets fældningsår.

Kalvslund Church. The analysed dendrochronological samples taken from nave and chancel respectively. The youngest preserved growth ring of the sample is indicated as its final year, to which has been added the probable felling year for the oak tree in question. Heartwood is the innermost part of the tree, while sapwood is approximately the 25 growth rings outermost to just below the bark.

kortagværkets datering til tredje fjerdedel af 1400-årene eller måske ca. 1450. Efter alt at dømmes er tagværket udtryk for en fornyelse, mens apsis endnu stod, da man kan formode, at det unummerede østligste spærfag hører til en indledende fase i renoveringen, der omfattede taget på apsis og det østligste spærfag af koret.

Skibet

Tagværket over skibet består inklusive de to gavlfag af i alt 14 spærfag, som hviler på en enkelt murrem i hver side. Alt med undtagelse af det vestligste fag i den fornyede gavl samt en række synlige ændringer og udskiftninger er af egetømmer. Hele tagværket hælder stærkt og synligt mod vest – alle spærfag er 35-45 cm ude af lod. Der er givet tale om en gammel skade, som man gennem tiden har søgt at bøde på ved f.eks. at slå brædder på siden og på ydersiden af spærene, således at tagfladerne kunne rettes op.

De 13 bevarede fag har oprindelig haft et højt-siddende hanebånd samt to par lange skråstivere mellem spær og bindbjælke (fig. 10). Alle disse stivere er fjernet, så man i dag alene ser de tomme taphuller efter dem i spærene, og i stedet er der

indsat lange, skrå stivere og laveresiddende hanebånd. Meget af dette nye tømmer er af fyrretræ, og alt er i modsætning til de oprindelige samlinger slået på med jernnagler. Et bræddegulv skjuler det meste af bindbjælkerne, herunder spor af samlingerne med de oprindelige skråstivere.

Spærene er foroven samlet ved bladning, fastholdt med trænagler, som er slået i fra skiftende side, dog fortrinsvis fra vest. De højt-siddende hanebånd er tappet ind i spærene på samme måde som spærstiverne. Alle taphuller er rektangulære udstemninger, hvis placering er blevet angivet ved fine indridsede streger på tværs af tømmeret. Dette er smalåret, mørkebrunt og præget af garvesyre og ret spinkelt tildannet. Spærene måler gennemsnitlig 12-13 cm i øst-vestlig retning og 19-20 cm på den anden led, altså svarende til kvarttømmer. Bindbjælkerne var kun tilgængelige i et udsnit i nordvest, hvor bræddegulvet blev løsnet, og hvor det fremgik, at bjælkerne i fag 1, 2, 6 og 7 var udskiftet, mens der endnu var bevarede bindbjælker i fag 3, 4 og 5 – den sidstnævnte målte 25,5 x 15 cm. Spær og bindbjælker er bladet sammen.

Sammenhængen i tagværket understreges udover af konstruktionen af dets tømmernumre, som

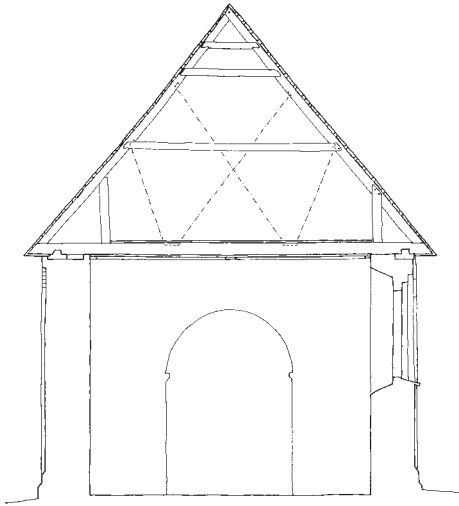

Fig. 10. Kalvslund Kirke, snit set mod øst med gengivelse af spærfagene i skibet i deres oprindelige skikkelse, jvnf. fig. 2, type c. Fjernede stivere er vist med punkteret linie. Af de i alt 14 fag er de 13 bevaret og nummereret fra vest mod øst med gavlspæret regnet som nr. 1. 1:150. Efter: Danmarks Kirker.

Kalvslund Church, section viewed towards the east with the trusses in the nave shown in their original form. Cf. Fig. 2, Type c. Removed struts are shown by dotted lines. Of the total of 14 trusses, 13 are preserved, and are numbered from west to east with the gable rafter counted as No. 1. 1:150.

dog i første omgang viste sig meget svære at få øje på. Først da der blev savet med en stærkt vibrerende motorsav, som rystede århundreders fine støv af tømmeret, og da der blev sat stærkt lys op under presenningsafdækningen, kom de frem.¹² Numrene har retning fra vest mod øst og begynder med det vestre, nu fornyede gavlspærfag. I sydsiden af tagværket har de form af rækker af lange, fine knivridser på østsiden af spærene i fagene 4, 6, 7, 8, 9, 10 og 13, ca. 60 cm over murkronen (fig. 11). Spærene i fagene 5, 11, 12 og 14 er derimod unummererede på trods af, at de tre første alle har tomme taphuller til lange spærstivere og for spær 5, 12 og 14's vedkommende tillige de samme spor af tagdækning som flere af de andre (se nedenfor).

Tømmernumrene er altså brugt uregelmæssigt, men i øvrigt helt ensartet udført. Stregerne er trukket skråt på tømmerets længderetning, mens træet endnu var frisk, og stregbundterne er krydset med en tværstreg, der sikkert skal markere sydsiden. Det kan undre, da der trods ihærdig eftersøgning ikke kunne findes numre på nordspærene. Imidlertid var der korrekte numre på nordenderne af

bindbjælkerne i fag 3, 4 og 5 – og det uden tværstreger (fig. 13). Endvidere kunne man på to af de senere pånaglede spærstivere i nordsiden, nemlig i fag 4 og 7, optælle i alt 11 streger uden tværstreg. Forklaringen kan være, at tømmernumrene i nordsiden af tagværket udover på bindbjælkerne tillige sad på de nu nedtagne lange skrånede stivere, og at blot to af disse – der begge er fra spærfag 11 – er blevet genanvendt.

Ved opstillingen af spærfagene var disses position blevet sikret ved pånagling af stormlægter på undersiden af spærene, dvs. lange stykker ret spin-kelt tømmer, som løber diagonalt under spærene. De fleste stormlægter i Kalvslund er af fyrretræ, men de kan have erstattet ældre lægter af eg med samme forløb. Når lægterne som sædvanlig blev siddende i tagværket, skyldes det, at de også giver dette stabilitet i længderetningen. Hertil medvirker desuden opmuringen af gavlene i øst og vest efter rejsningen af tagværket, men dog især de langsgående lægter eller brædder på ydersiden af spærene, der skulle bære selve tagklædningen.

Spor af skibets tagdækning kom for dagen på ydersiden af spærene i sydsiden i takt med, at blybrædderne blev taget af. Kun en del af tagfladen kunne åbnes ad gangen, og flere spærs yderside var dækket af påsømmede brædder, men på den sydlige tagflade lykkedes det at få klarlagt forholdene. I ydersiden af spærene i fag 3, 4, 5, 7, 8, 12, 13 og 14 var der en række af borede huller helt op til tagryggen (fig. 11-12). Hullerne startede i forskellig afstand fra spærets nederende. Det lavest siddende i en afstand af 77 cm, mens det højest siddende hul er placeret ca. 110 cm oppe. I de fleste tilfælde var afstanden mellem spærfod og hul 90 cm. Rækken af huller kunne være lidt forskudt fra spærets midte, og deres indbyrdes afstand var ca. 20 cm. Hvert hul målte ca. 1,7 cm i diameter, og i langt de fleste sad en trænagle på 1,4-1,6 cm i diameter, der var skåret af i plan med spærets overflade, så naglens oprindelige længde kan ikke fastslås. På langs af tagværket og bygningen udgjorde hullerne lange, tilnærmelsesvis vandrette linier og giver indtryk af at være boret så at sige "efter mål".

Hvor spærene foruden savnede huller, var der en række større, enligtsiddende jernnagle- eller sømhuller med en diameter på op til 0,5 cm.

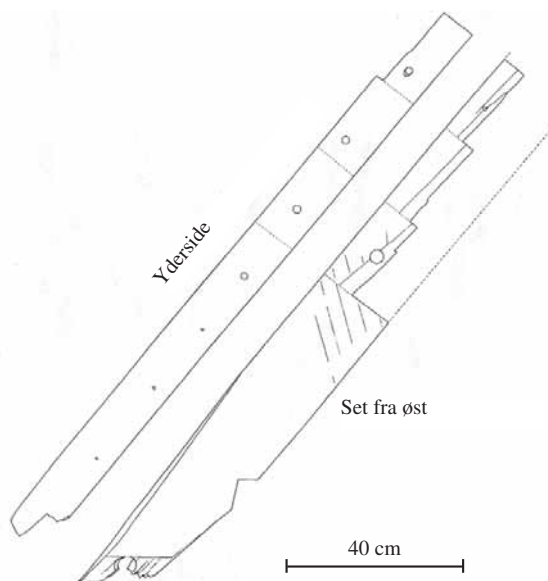

Fig. 11. Kalvslund Kirke, sammentegnet opmåling af nederste ende af sydspæret i skibets spærfag nr. 13 fra vest. Herfra er udtaget dendrokronologisk prøve nr. 5. Opmåling og tegning: Aage Andersen.

Kalvslund Church, composite measured drawing of the lower end of the south rafter in the nave truss No. 13 from the west. Dendrochronological sample No. 5. was taken from here.

Naglerne sad regelmæssigt med en indbyrdes afstand på 20 cm og kunne klart skelnes fra de øvrige, talrige sømhuller i spærene, som stammede fra søm på ca. 0,3 cm i diameter. De sad typisk to og to ved siden af hinanden og må stamme fra mindst to forskellige sæt blybrædder, der er kommet til efter den tagdækning, som repræsenteres af trænaglerne, der sine steder er blevet ramt af sømme. Hvad angår nordsiden af tagværket, kunne tømmerne, der udførte tagomlægningen, berette om helt tilsvarende trænagler på nordsiden af skibet, hvor der efter deres opfattelse også var spor af tjære i hullerne omkring naglerne.

En udtaget trænagle har ved undersøgelse på Nationalmuseet vist sig at være lavet af kærneved fra et egetræ. Den ende af naglen, der vendte udad, viste et skråt snit fra en sav eller en økse.¹³

Trænaglerne må være afkortet i plan med spærenes yderside af hensyn til oplægningen af blybrædder fladt på spærene. Måske hørte naglerne til skibets første tagdækning, og spørgsmålet er, hvordan den så ud. Har trænaglerne selv båret bly-

Fig. 12. Kalvslund Kirke, søndre spær i spærfag 4. På ydersiden af spæret række af naglehuller, deraf nogle med afbrudte nagler samt sømhuller efter blybrædder. Foto: PKM 1993.

Kalvslund Church, southern rafter in truss No. 4. On the outside of the rafter the row of trenail holes, some of these with broken-off trenails as well as nail holes for the affixing of leads.

brædder, tyder den ensartede afstand mellem dem på, at disse brædder ligesom i dag må have været jævnbrede. Imidlertid kendes der ikke andre eksempler på, at blybrædder har været fastgjort på anden vis end med jernsøm. Og undersøgelser i Åstrup Kirke nordøst for Esbjerg tyder endvidere på, at der i modsætning til senere blev anvendt egebrædder af forskellig bredde til de ældste blytage. I Åstrup var de påsømmede egebrædder af forskellig bredde to og to samlet i flader, som svarede til længden på de oprindelige, lange blyplader.¹⁴

Udgravningerne i Kalvslund Kirkes skib 1952-53 påviste bl.a. tre gruber, der har været brugt til smeltning af bly til tagplader, hvad der ofte fandt sted inde i kirkebygningen. To af dem var yngre end tiden for skibets opførelse, mens den tredje

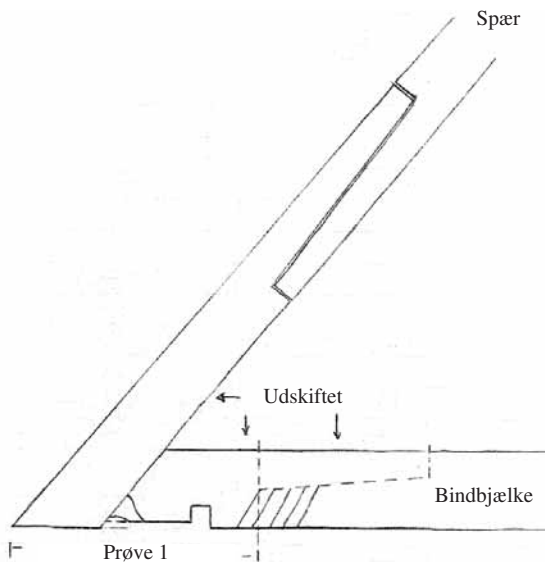

Fig. 13. Kalvslund Kirke, skibets femte fag fra vest, nordenden af bindbjælken med fem indridsede streger samt enden af spæret, og med angivelse af den udtagne prøve 1. 1:25. Opmåling og tegning: PKM.

Fig. 13. Kalvslund Church, the fifth truss from the west in the nave, the north end of the tie beam with five scratched lines and the end of the rafter, and the sample No. 1. 1:25.

formentlig ikke er meget senere end denne tid.¹⁵ Skønt der således ikke er tvivl om, at bly var i brug fra tidligt i kirkens tid, er det uvist, om man helt fra begyndelsen fik dækket hele bygningen eller kun dele af den med dette materiale. Den ældste grube i skibet kan have været anvendt ved støbning af plader til apsis og kor, og måske er dette endda sket, mens skibet endnu ikke var gjort færdigt.

Forlades tanken om, at trænaglerne i skibets spær har hørt til en afdækning med bly, må det overvejes, hvad der så kan være tale om. Et alternativ er et undertag for en afdækning med træspån, men normalt bliver også et sådant undertag i form af brædder slået fast med jernsøm. En næppe heller sandsynlig mulighed er, at naglerne kan have fastgjort en afdækning med brædder lagt på "klink", dvs. med kanten over hinanden, en afdækning, der sine steder menes påvist i danske middelalderkirker, og som kendes fra bl.a. Gotland. Også i så fald burde den faste afstand på ca. 20 cm mellem hullerne bedst kunne modsvares af ensartede og smalle tagbrædder, og dette er da heller

ikke udelukket. Imidlertid skulle man måske forvente, at naglerne ikke nødvendigvis sad så regelmæssigt, og at de var ført mere skråt ind i spærene med udgangspunkt i brædderne frem for at stå vinkelret på spærene.

Formodentlig har naglerne sikret vandrette lægter som underlag for et tag – ved at disse har været naglet på eller blev lagt op oven for naglerne og bundet fast (fig. 14). De kraftige sømhuller nederst på spærene kan enten skyldes, at man her har foretrukket at spigre de nederste lægter fast med jernsøm, eller at der har været påsat "skalke", dvs. lange, tresidede stykker tømmer, der har ført tagdækningen, som trænaglerne repræsenterer, ekstra langt ud fra muren.¹⁶ Skalkene har i længden formentlig målt ca. 90 cm, og hvor bredt, de i givet fald gjorde tagudhængen, er uvist, men skibets tagfod har fået et udsvajet profil. Lægterne kan have båret et tag af brændt tegl, enten af flade bæverha-

Fig. 14. Jesu fødsel i stalden i Bethlehém, som den er skildret på en altertavle fra Westfalen fra ca. 1370-80. Staldbygningen er som vanligt vist i delvist ruineret stand for at understrege de fattige forhold, og den er selvfølgelig så åben, at fortællingen kan opleves i alle detaljer. Dens stråtag hviler på fastbundne lægter. Wallraf-Richartz Museum, Köln, inv.nr. WRM 351. Foto: Rheinisches Bildarchiv, Köln.

The Nativity of Christ in the stable in Bethlehém, as shown on an altarpiece from Westphalia from c. 1370-80. The stable building is as usual shown in partly ruined condition to emphasize the state of poverty, and it is of course so open that the narrative can be followed in all its details. It can therefore be seen that the thatched roof of the stable rests on tied laths. Wallraf-Richartz Museum, Cologne, inv. no. WRM 351.

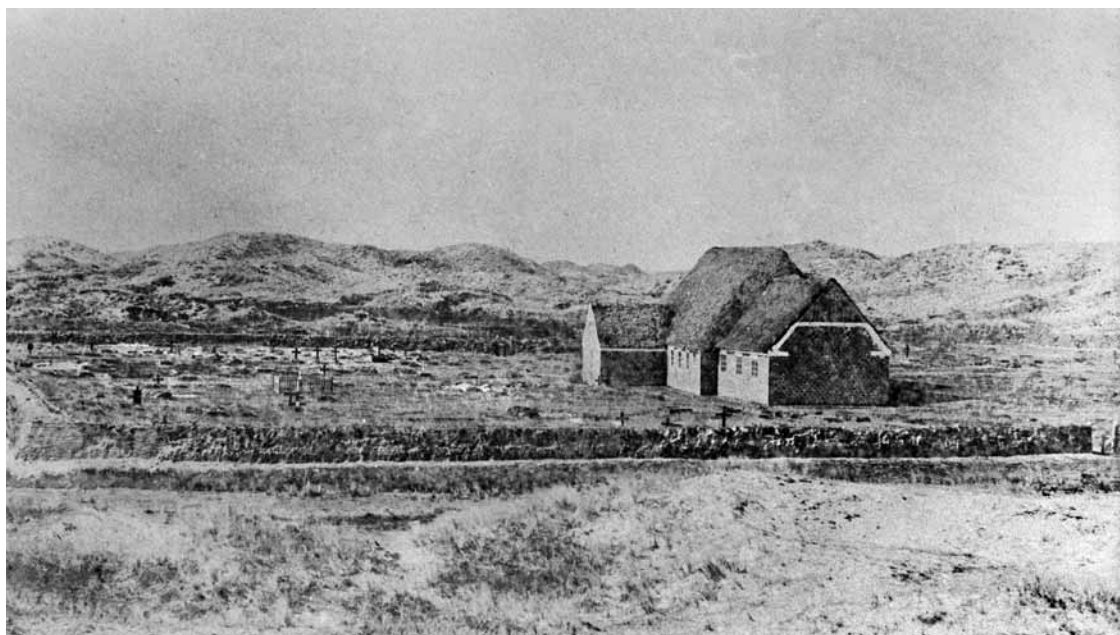

Fig. 15. Oksby gamle Kirke, foto i Varde Museum fra før kirkens nedrivning i 1891. Stråtaget er givet fornyet mere end én gang, siden kirken blev opført i senmiddelalderen, men dets udseende svarer sikkert godt til det oprindelige, og man kan formode, at der er lagt græstørv eller lyngtørv på mønningen, som det også kan have været i Kalvslund en overgang. Alle ydermurenes bindingsværk er blevet erstattet af grundmur med teglsten, og øverst på korgavlens ses over det hvide bånd den bræddeklædte lukning, der måske også har haft paralleller i både Kalvslund og Hjortlund kirker. Foto: Varde Museum.

The old Oksby Church before its demolition in 1891. The church was originally built in half-timbering, but whether the roof was always thatched is unknown. The thatched roof has undoubtedly also been renovated more than once, since the church was built in the Late Middle Ages, but this still probably accords well with its original appearance, and one may suppose that there was grass or heather turf on the ridge, as may also have been at one time at Kalvslund. At the top of the chancel gable, above the white course, one can see the boarded termination, which may have had parallels in both Kalvslund and Hjortlund churches.

ler, eller af middelalderens nok mest kendte tagstenstype, de såkaldte munk- og nonnesten. Begge typer hvilede med en nakke på undersiden ind over lægternes overkant, og tagpanderne var tillige ofte sikret med et søm. Lægter i den påviste indbyrdes afstand og eventuelt i kombination med skalke nederst på spærene er ikke uforeneligt med hverken tegl- eller stråtage, måske var det især ved stråtage, at skalke blev anvendt i ældre tid.

Afkortede trænagler og huller til sådanne med en indbyrdes afstand på ca. 23 cm i oversiden af spær er konstateret på Brørup Kirkes kor af K. Høgsbro Østergaard, der tillige fandt stumper af halm i bunden af naglehullerne, hvilket bestyrkede hans tolkning af sine iagttagelser som lægter til et stråtag af halm. Da naglerne endvidere ifølge hans opmålinger ser ud til at starte ca. 60 cm fra spærets nedre ende, kan der også i Brørup have været påsat skalke på spærene. På et af spærene på nordsiden

af koret i Brørup løber der to parallelle rækker huller.¹⁷ Her må man have ladet enderne på lægterne mødes og fornaglet dem med hver en nagle, hvilket dels kunne tyde på, at de blev tildannet i ensartede mål, f.eks. svarende til det halve af korets længde, dels at lægterne var fornaglede og ikke bundet. I så fald havde man kunnet lade deres ender løbe hen over hinanden med støtte i en enkelt nagle – forudsat der som foreslået var tale om et stråtag, hvor der i modsætning til et tegltag ikke nødvendigvis skal være nogen helt præcis lægteafstand. Uanset hvad stødte man måske blot lægteenderne sammen mellem spærene. Sådan kan det have været gjort i Kalvslund, hvor der ikke sås eksempler på spær med to rækker nagler.

Efter at undersøgelsen i Kalvslund havde skærpet opmærksomheden, blev der fundet naglehuller i oversiden af spærene i både kor og skib på Bylderup Kirke i Sønderjylland. Kortagværket

synes her at være fra ca. 1265, mens skibets tømmer må være fra tidligst ca. 1300, og muligvis drejede det sig om en midlertidig afdækning af kirken.¹⁸ Og i Hunseby Kirke på Lolland er der over koret i to indsatte krydsbånd, som oprindelig kan have været spær, træagler i række med en indbyrdes afstand på 23-25 cm.¹⁹ Den nærmeste parallel til huller og nagler i spær er dog fra Kalvslunds nabokirke Hjortlund. I dennes fornyede kortagværk er der som hanebånd genanvendt spær fra et ældre tagværk med rækker af huller med en indbyrdes afstand på 25-28 cm. Hertil kommer, at der i tagværkerne på Ribes stående bindingsværkshuse også er påvist træagler efter lægter, herunder vel at mærke efter de nederste lægter.²⁰ I disse huse kan man se bort fra blytag samt utvivlsomt også afdækninger med planker og spån, mens både stråtag og tegl kan tænkes. Set fra en moderne synsvinkel er byhusenes stejle sadeltage nok ikke det mest hensigtsmæssige sted at benytte bundne lægter. Men faktisk er det uvist, hvad der til eksempel blev lagt på det ældst kendte bindingsværkshus i Ribe, Nederdammen 31, der antagelig er opført i årene 1486-89, som et to stokværk højt og 17 fag langt gavlnus. Ved undersøgelsen af de endnu stående fem fag af huset viste tagværket sig at være ombygget.²¹ Stråtag af rør, halm, lyng eller marehalm på middelalderlige huse i by og på land har været almindeligt, og på landet var stråtag sikkert overalt det eneste. Er spærene med rækker af iborede nagler vidnesbyrd om stråtag, er det som nævnt næppe kun kirker, de har været anvendt på. Både stråtag og tækkemænd er nævnt i de skrevne kilder, og både fra Ribe og fra sikkert samtlige danske byer kendes gentagne påbud om at få fjernet stråtagene til fordel for de mere brandsikre tegltage.²²

To slags stråtag kendes fra nyere tid, og de kan begge følges tilbage til senmiddelalderen, nemlig det syede tag og det bundne tag. Forskellen beror på den måde, hvorpå rør eller strå er fastgjort til tagværket. I begge tilfælde hviler stråtaget på lægter, og det er næppe muligt at afgøre, om sporene, der kendes fra Kalvslund og de andre her omtalte kirker, kan henføres til enten den ene eller den anden tækkemetode, om end de syede tage i Jylland hørte til nord for en linie tværs over Slesvig ved Slien-Dannevirke.²³

Fig. 16. Kirkerne i Kalvslund (øverst) og Hjortlund (nederst) har begge oven over kortagets vestende en blyklædt afslutning af triumfgavlen, som står lidt øst for skibets bevarede gavls-spærfag. Foto: PKM 2005.

Above the western end of the chancel roof, Kalvslund and Hjortlund Churches both have a leaded termination of the chancel gable, which stands a little to the east of the preserved gable truss of the nave.

Stråtag på kirkebygninger, især våbenhuse, er kendt fra en del kirker via regnskaberne over udgifterne til vedligeholdelse, men også et par hele kirker i Vestjylland stod i 15-1600-årene med stråtag eller sågar lyngtag, og i Sydslesvig er Klangsbøl Kirke endnu tækt med rør.²⁴ Hertil kom indtil nedrivningen i 1891 den gamle kirke i Oksby vest for Varde, der ikke blot var stråttækt, men

også opført af bindingsværk, formentlig i 1400-årene (fig. 15). Skønt størsteparten af bindingsværkskonstruktionen med tiden blev erstattet med grundmur, er stråtaget endnu at se på et foto af kirken fra engang før dens nedrivning. Utydeligt er det, men mønningen kan dog have været af græstørnv, som det er gængs i Vestjylland – og som det kan have set ud engang på Kalvslund Kirke, der måske altså ikke blot havde strå, men også græstørnv på taget. I en beskrivelse af Oksby Kirke fra 1716 hedder det, at de rådne lægter, der bar stråtaget, var af bøgetræ, og det kunne jo være samme materiale, der engang brugtes også i Kalvslund.²⁵

Endnu et træk ved Oksby Kirke kan sættes i forbindelse med Kalvslund, nemlig at den øverste del af østgavlen i Oksby i hvert fald på tiden for kirkens nedbrydning var lukket eller beklædt med brædder. I Kalvslund og i dens nabokirke Hjortlund er skibets østgavl i dag lukket med blybeklædt træ oven over kortaget (fig. 16). I begge kirker er klædningen opsat lidt østligere end de spor, der endnu er bevaret i skibets gavlsparfag af den ældre gavllukkelse.

I Kalvslund er gavlsparfaget udformet anderledes end resten af tagværket vest derfor (fig. 17). Begge spær er for de nederste ca. 130 cm's vedkommende bredere, nemlig 21 cm, mod resten af spærets 18 cm. I spærenes underside er der mod øst en indskåret fals eller not langs med spærets kant, hvor der kan have været indfældet lukkebrædder. Falsen løber i hele spærets længde, så der har været tale om en egentlig trægavl, men om dennes øverste og synlige del var blyklædt, er uvist. Endvidere er der i spærene tre regelmæssigt anbragte, nu tomme naglehuller, som – hvis man skeler til opbygningen af de øvrige spærfag i skibet – antagelig har tjent til fornagling af skråstil-lede stykker tømmer. De har dog ikke været indtappet i spærene, men må have stået på siden af disse, formentlig inden for gavlens trælukke. Gavlsparfagets sammenhæng med resten af skibets tagværk bekræftes af, at der i begge fagets spær på oversiden er iagttaget en række trænagler af den type, der har fastgjort det formodede stråtags lægter.

Skibets østlige gavlsparfag i Hjortlund Kirke minder i høj grad om Kalvslunds. Begge de to spær er bredere nederst og har tomme naglehuller,

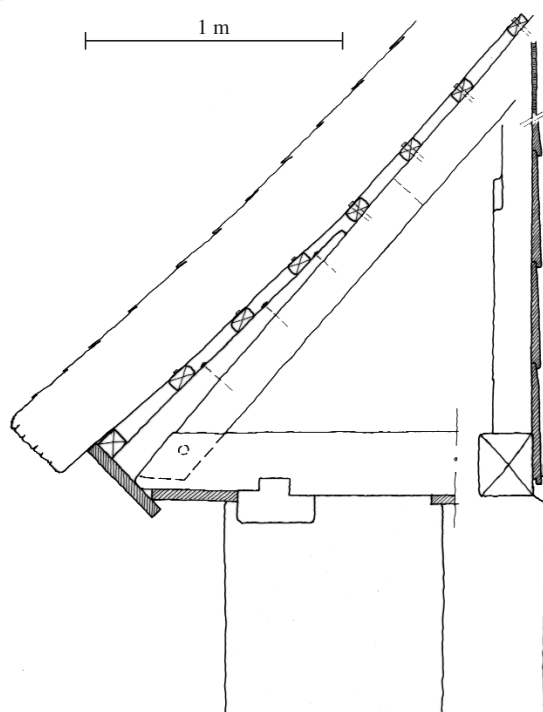

Fig. 17. Kalvslund Kirke, nordlige spær i skibets østlige gavlsparfag set fra vest. Til højre: Snit set mod nord. Spæret har på oversiden spor af lægter, der som foreslået her har været fastholdt med trænagler, eller bundet ved disse, og af en påsømmet skalk. I undersiden af spæret langs med dets østside er en not, der kan have fastholdt en gavlklædning med vandrette planker. Opmåling: PKM. Sammentegning: Niels Erik Jensen.

Kalvslund Church, the northern rafter in the eastern gable truss of the nave. The measured drawing shows the western side of the rafter and then its underside with the wide lowest part, with its straight-edged termination above, as well as the groove in the eastern side of the rafter, which runs the whole preserved length of the rafter. The drawing also suggests a version of the complete roof structure with chantrlate, laths and thatched roof.

der kan have tjent til fastnagling af stivere, men de er forskelligt udformet, hvad angår fastgørelsen af den oprindelige bræddeklædning. Nordspæret har en omhyggeligt udformet, nærmest trukket not, som er kraftigere end i Kalvslund, mens der i sydspæret er lavet en retkantet fals foruden i dette spærs underside. Et par jernsøm antyder, hvorledes bræddelukkelsen har været fæstnet på sydspæret.²⁶

De formodede bræddelukninger af de to kirkers gavle har formentlig omfattet ikke blot den synlige gavltrekant, men hele gavlen og dermed udgjort den øvre del af triumfmuren mellem skib og kor

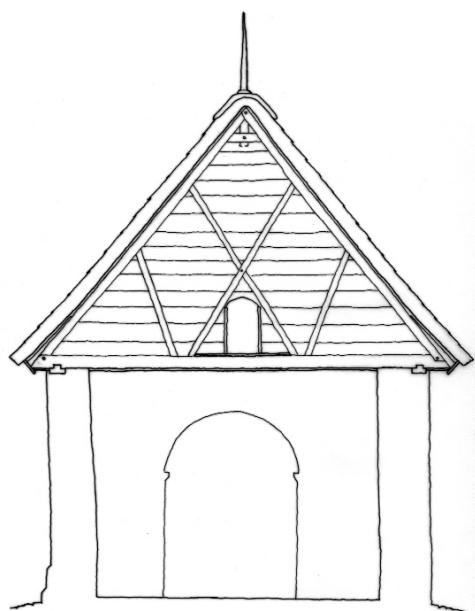

Fig. 18. Skitse af skibets østlige gavlsparfag i Kalvslund kirke set fra vest (altså inde fra skibets loft) med indføjede lukkebrædder og skrå stivere på indersiden af bræddevæggen. I denne kan der have været en døråbning mellem skibets og korets loftsrum. Hvorledes væggen har fremtrådt set udefra i forbindelse med stråtag er vist på fig. 20. Tegning: Niels Erik Jensen.

Sketched reconstruction of the eastern gable truss of the nave in Kalvslund Church viewed from the west (that is, from the ceiling of the nave) with added terminating boards and diagonal struts on the inside of the board wall. There may have been a door opening here between the loft of the nave and the chancel. The part of the gable that is visible from the outside is shown in Fig. 20.

(fig. 18). Bræddernes dimensioner og nærmere udformning, og om de var sat lodret eller vandret, er ukendt, men som noter og false i spærene er lavet, kan der i tilfælde af vandrette brædder ikke have været tale om, at disse var lagt på klink, dvs. overlappede hinandens kanter. Spor af en gavllukkelse af klinklagte brædder eller brede planker kendes fra et genanvendt og udateret gavlsparfag i ejendommen Sortebrødregade 7 i Ribe (fig. 19)²⁷, mens der på billedet af Oksby Kirke tilsyneladende ses lodrette brædder (fig. 15) – eventuelt med smalle, påsømmede lister på mellemrummene mellem brædderne. I de to stående kirker var den forsvundne trævæg en del af tagværkets konstruktion. Det kan være, at dette samt træafslutningen af gavlen i Oksby kan ses i forbindelse med, at netop disse tre kirker alle ser ud til at have været

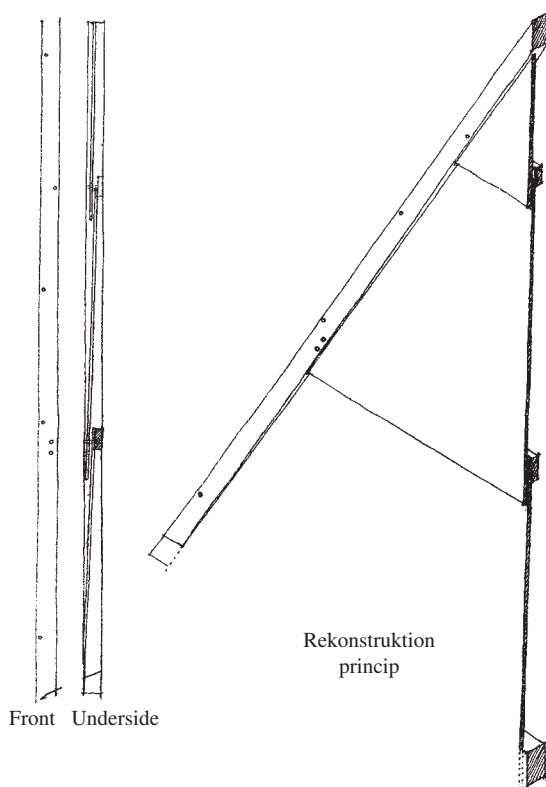

Fig. 19. Ribe, Sortebrødregade 7. Rekonstruktion af gavllukkelse af tre brede, vandrette planker, som er indsat i noter i undersiden af gavlsparrene. Set udefra. Spærene er i dag genanvendt inde i tagværket på det delvist bevarede bindingsværksgavlhus Sortebrødregade 7 i Ribe fra første fjerdedel af 1600-årene. I samme hus' tagværk er i oversiden af et andet spær trænegler til fastgørelse af lægter på samme vis som i bl.a. Kalvslund Kirke. Opmåling og tegning: Steffen M. Søndergaard 1984.

Ribe, Sortebrødregade 7. Reconstruction of the gable termination – three wide, horizontal planks, slotted in grooves in the underside of the gable rafters. Today these have been re-used inside the roof structure of the partly preserved half-timbered gable house Sortebrødregade 7 in Ribe from the first quarter of the seventeenth century. In the roof of the same house, on the upper surface of another rafter, there are trenails for the attachment of laths in the same way as in Kalvslund Church among other places.

stråttækte, og at der måske er tale om løsninger, som kombinerer træbygningskunst og stenbyggeri, svarende til de gavlundformninger, der kan studeres på f.eks. miniaturemaleriernes gengivelse af gavlhusrækker i Brugge og andre byer i det kulturområde ved Nordsøen, Ribe indgik i?

Mere end en hypotese er det ikke, men i det omfang, den her har kunnet underbygges, kan den illustrere den mangfoldighed af spørgsmål om

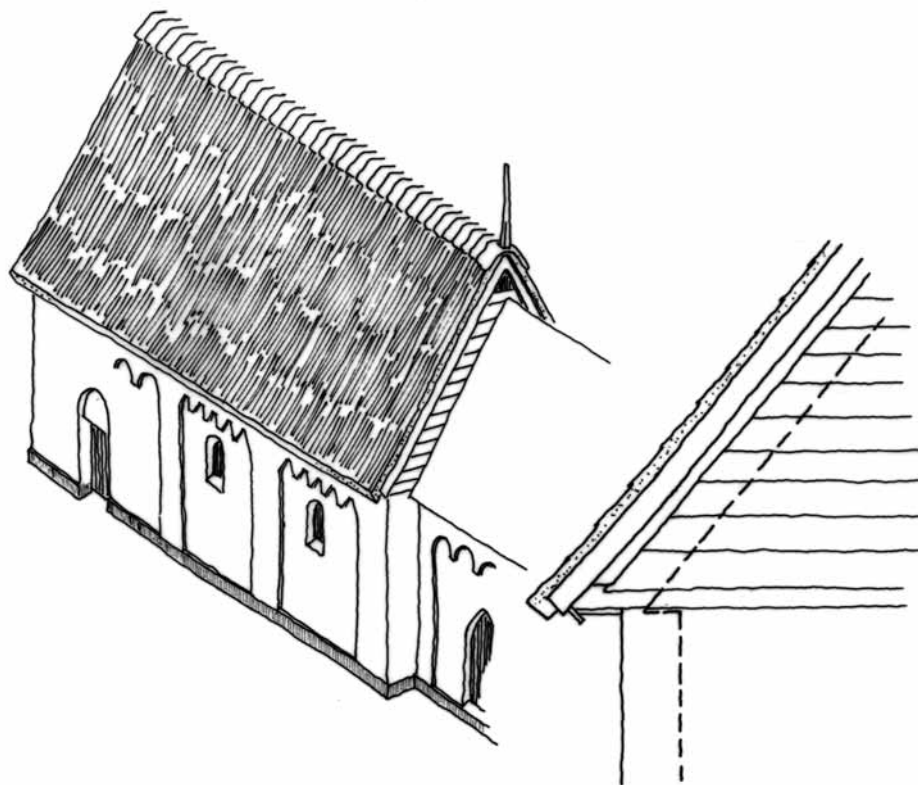

Fig. 20. Forslag til rekonstruktion af afdækningen af Kalvslund Kirkes skib med strå og en brandstang i gavlspejden. Man kan skimte, hvordan skibets østgavl kan have været lukket med vandretliggende brædder. Hvordan, korets samling var afdækket, er ukendt, så kun dets omrids er antydnet. Et detaljeret forslag til konstruktionen af gavlens søndre hjørne er også vist – korets omrids gengives med punkteret linie. Tegning: Niels Erik Jensen.

Suggested reconstruction of the covering of the nave of Kalvslund Church with thatch and a ridge of turf as well as a vertical pole in the east gable. One can glimpse how the east gable of the nave may have been closed off with horizontal boards. How the chancel was covered at that time is unknown, so only its outline is suggested. A detailed proposal for the construction of the southern corner of the gable is also shown.

middelalderens bygningskunst, der kan stilles og måske besvares med udgangspunkt i kirkernes tagværker (fig. 20). Endelig må den anderledes forklaring siges at svække forslaget om, at der stod en ældre trækirke på samme sted, som den nuværende Kalvslund Kirke af sten blev rejst, og at der skulle være foretaget en midlertidig sammenføjning af denne og stenkirken.

Dateringen af Kalvslund Kirkes tagværker

Under istandsættelsen af de forrådnede dele af skibets tagværk blev der udtaget fem dendrokronologiske prøver (fig. 9). Med undtagelse af et løstliggende stykke af den nordre murrem, prøve 2, stammer prøverne fra tømmerstykker, der alle indgår i tagværkets nummersystem – prøverne 1 og 4

formodedes begge at være fra den delvist skjulte bindbjælke i fag 5 fra vest, i nord mærket med fem streger (fig. 13). Prøve 3 er fra samme spærfags søndre spær, mens prøve 5 kommer fra spærfag 13 (jvnf. fig. 11).

Ingen af prøverne var så godt bevaret, at fældningsåret kunne bestemmes med fuld sikkerhed. Det viste sig, at prøve 2 fra murremmen henfører dennes fældning til engang efter 1540, hvor der må være sket en udbedring. Og de to prøver 1 og 4 faldt ikke helt overens, hvad yngste, bevarede årring angår. For prøve 1 gælder, at skønt dens yngste bevarede årring er fra 1195, må der snarest være tale om fældning ca. 1220-1250, idet et senere tidspunkt ikke kan udelukkes. Tør man gætte på, at prøven kun mangler splintved, antydes en

fældning ca. 1218 plus/minus 11 år. Det skal nævnes, at prøve 5, der er fældet efter 1201, har så stor lighed med prøve 1, at der med stor sandsynlighed er tale om samme træ.

En datering af tagværket og færdiggørelsen af Kalvslund Kirkes skib til ca. 1220-50 – mens korets tidsfæstelse fortsat ikke kan angives, udover at det næppe er synderligt ældre – falder i tråd med den stilistiske datering, som Jacob Helms nåede frem til.²⁸ Kirken kan være lidt ældre end Hviding Kirke, hvis man henholder sig til dennes dendrokronologiske undersøgelse, men ligheden mellem portaludformningen og anvendelsen af savsnit som dekoration på begge de to kirker skal nævnes. Den ret enkle portaludformning kan være nogenlunde samtidig med de ofte langt rigere udstyrede portaler med søjler af granit, der formentlig efter inspiration fra Ribe Domkirke blev sat op på en række granitkvaderkirker i strøget fra domkirkebyen og østover, f.eks. i Folding, Vamdrup og Andst.²⁹ Umiddelbart er der her tale om kirker af en helt anden kaliber og om sikkert rigere sogne end i Kalvslund, men medens Kalvslund Kirkes byggemateriale for størstedelen er købt og transporteret til så langt borte fra som Rhinlandet, var granitten i Jyllands indre og østre del lokalt for hånden. At afgøre, hvilket byggemateriale, der dengang var sværest eller dyrest at skaffe, eller om der hang mere prestige ved det ene eller det andet, er umuligt.³⁰ Hvad fremskaffelsen af tømmeret angår, har analysen vist, at man i Kalvslund har benyttet egetræ fra det syd- eller sønderjyske område, og dette svarer ganske til, hvad der næsten uden undtagelse gælder alle de undersøgte kirke-tagværker i området. Måske har man endda ikke haft så langt til skoven, for selve stednavnet Kalvslund er i lighed med bl.a. de nærliggende Hjortlund og Hjortvad ifølge stednavneforskningen rydningsnavne af ret ung dato og vidner om udbredelsen af skov – med hjortevildt og deraf navnene – en del nærmere Vestkysten, end det sidenhen blev tilfældet.³¹

Alderen på stråtaget i Kalvslund er måske sammenfaldende med rammen for tagværket, såfremt det, som noget kan tyde på, var skibets første afdækning. Alternativt kan der også være lagt strå på kirken i en mellemfase, hvor et udtjent blytag er blevet fjernet eller solgt, og indtil man igen fik

skaffet metal til veje. En øvre, men uvis ramme for alderen på stråtaget kan med forbehold afstikkes af tagværket på koret, hvor det anvendte tømmer er fra midten eller tredje fjerdedel af 1400-årene, og hvor der ikke er spor efter noget stråtag. Men det kan jo have været brugt på korets og apsidens ældre tagværk.

Spærfagstypen i skibet med de to par lange skrånstivere betegnede Elna Møller i sin tid som Arrildstypen efter kirken af dette navn ca. 15 km sydøst for Ribe. Hun anså samtidig denne og en beslægtet type med navn efter Arrilds nabokirke Roager for at være de ældste spærfagstyper, områdets kirker kunne opvise.³² En dendrokronologisk undersøgelse i Arrild har imidlertid fastslået, at tømmeret i denne kirkes tagværker er fældet i 1354, men der er vel at mærke tale om et fornyet tagværk, som muligvis efter en brand har erstattet det oprindelige med spærfag af samme type. Også Roagerstypen har f.eks. i Bylderup og i Hviding vist sig at have haft en væsentligt længere levetid end Elna Møller antog, så man må gå ud fra, at der med disse typer snarere er tale om længerevarende egns- og regionalpræg fremfor alene om kronologiske træk.³³

Konklusion

En lignende vid ramme skal sikkert lægges for forståelsen af sporene efter det formodede stråtag på såvel Kalvslund som på andre kirker. Hertil kommer, at strå eller rør kan have udgjort en midlertidig løsning baseret på lokale materialer i en tid med svigtende tilgang på bly, eller hvor der var behov for noget billigere.³⁴ Såvel blandt de overordnede, rigspolitiske tildragelser i den periode i 1200-årene, hvor Kalvslund Kirke ser ud til at være blevet bygget færdig, som på det lokale plan med centrum i byen Ribe, kan der findes godt med begivenheder og omvæltninger, der kan have forstyrret og vanskeliggjort opførelsen af en landsbykirke. Fremfor at parre en dendrokronologisk rammedatering med tilfældigt passende årstal fra det kendte udvalg, er det i virkeligheden mere betydningsfuldt at fastlå, hvor megen viden om middelalderens og egnens bygningskunst, den tilsyneladende beskedne kirke bidrager med. Men den kaster også yderligere spørgsmål af sig.

Det er fortsat muligt, at der stod en trækirke på

stedet, men undersøgelsen af tagværket har dog ledt til, at nogle af de særlige forhold i den stående bygning, som især kunne tydes i den retning, måske snarere har at gøre med konstruktionen af tagværket. Under alle omstændigheder behøver en eventuel trækirke ikke at være ældre end omkring 1200, mens stenkirken skib bedømt ud fra de dendrokronologiske undersøgelser ser ud til at være kommet under tag i perioden 1220-50. En overgang fra træ- til stenbyggeri på denne tid er langt fra ualmindelig i det vestlige Sydvest- og Sønderjylland, og Kalvslund Kirke kan som fremhævet være omtrent jævnaldrende med en rigere, marsknær kirke som Hviding. Spørgsmålet er, om man på det lokale sogneplan skal se et vidnesbyrd om en forholdsvis sen udvikling i form af en intensiveret opdyrkning og bosættelse i indlandet i den begyndende højmiddelalder? Kristendom og kirkegang i Ribe-området går jo væsentligt længere tilbage end omkring 1200, og opførelsen af stenkirker i Ribe by er bevidnet før 1200, omend det samme ikke nødvendigvis var tilfældet også i de øvrige marskvendte sogne. Herfra savnes yderligere oplysninger om, hvornår de første kirker af træ kom til. Under alle omstændigheder kan det være, at sogne, der som Hjortlund og Kalvslund ligger i indlandet, hvis ressourcer, folketal og kirkestørrelse stedse synes at have været mindre end de rige marsksognes, først fik egne kirkebygninger fra og med 1200-årene. Undersøgelsen af tagværket over Kalvslund Kirke kan i den forbindelse antyde, at der en tid lang var stråtag på i hvert fald kirkens skib. Det skyldtes ikke nødvendigvis manglende midler – for som den dominerende tufsten i murværket tydeligt tilkendegiver, så formåede også Kalvslund Kirkes bygherrer på linie med deres fæller i byen og i marsksognene at få del i tilførslen af byggemateriale fra Rhinlandet. Men dermed var de også underkastet eventuelle udsving i handelen.

Noter

1. Artiklen udbygger et foredrag om dendrokronologiske undersøgelser af tagværker i Ribe-egnens kirker, som jeg holdt i Det antikvariske Selskab i maj 2005. For godt samarbejde om tegninger fra Kalvslund takkes museumsinspektør, arkitekt, m.a.a. Niels Erik Jensen, Frilandsmuseet. Oversættelse ved James Manley.
2. Ribe Stiftstidende den 14. dec. 1855, under Bekendtgørelser, gengivet i B. Busk Laursen 1981, s. 277. Om stiftelsen af Samlingen se også B. Busk Laursen 1980.
3. J. Kinch 1869 og 1884. P. Terpager 1736. Såvidt vides, er Terpager den første, som bevidst inddrog arkæologiske ræsonnementer i sin byhistoriske fremstilling, svarende til, at han som senere også Kinch med spaden i hånd eftersøgte det tidligste Ribe uden for den daværende bys grænser.
4. J. Helms 1870 og 1894 samt J. Helms og H. C. Amberg 1906. Helms, der siden 1850 var adjunkt ved Ribe Kathedralskole og dermed kollega med Kinch, står ikke blandt indbyderne til stiftelsen af Den antikvariske Samling i 1855, men havde allerede i 1852 gennem en henvendelse til N. L. Høyen forgæves forsøgt at få dennes støtte til at få deponeret malerier i Ribe med henblik på oprettelsen af en kunstsamling og -udstilling i byen, hvilket Helms sammen med andre havde taget initiativ til (K. Agerbæk 1975).
5. S. Jensen (red.) 1998.
6. E. Nyborg 1998, s. 197f – afsnittet skrevet færdigt ca. 1987, jvnf. E. Nyborg 1986. Madsen 1998, s. 176ff og 184ff (afsnittet afsluttet i 1985).
7. E. Møller 1953. E. Moltke 1953.
8. Danmarks Kirker, Sønderjyllands amt, Kunsthistorisk oversigt, 1963, s. 2683ff og 2738f. Danmarks Kirker, Ribe amt, Ribe Domkirke, 1979-80ff, s. 113ff, 160f og 242ff. E. Møller 1979.
9. P. Kr. Madsen 1994 og 2005. Den samlede publikation er under udgivelse i Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, hvor såvel forskningshistorien som de indvundne resultater behandles udførligt.
10. J. Helms 1894, s. 79 og 134. K. Høgsbro Østergaard 1974, s. 428. Danmarks Kirker, Ribe amt, 1996, s. 3345-3372, om kirkens datering s. 3351 og 3354 (bygningsbeskrivelse v. Mogens Vedsø, kalkmalerier, inventar og gravminder ved Ebbe Nyborg). Beskrivelsen af kirken hviler på Danmarks Kirker.

11. Undersøgelsen af tagværkerne foreligger under j.nr. ASR 1105. Fra Elna Møllers hånd foreligger fra 1969 en registrering af tagværkerne på et af hendes såkaldte "tagværkskort". Den dendrokronologiske undersøgelse skete på Tidsskriftet Skalks dendrokronologiske laboratorium, Wormianum j.nr. W524, rapport juni 1994.
12. På Elna Møllers tagværkskort fra 1969 er således kun anført tømmernumre i koret.
13. Vedbestemmelse ved museumsinspektør, mag.art. Claus Malmros, Danmarks Oldtid/Naturvidenskab, Nationalmuseet.
14. K. Høgsbro Østergaard 1955. K.J. Krogh 1976, s. 162ff, jvnf. Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 2946. De anvendte blyplader var sømmet ned i overkanten af brædderne, i modsætning til nu, hvor der sømmes ned i blybræddernes flade. Det undersøgte kortagværks spærfag anses af Krogh for at kunne være kirkens oprindelige og i hvert fald næppe ældre end 1300-årene. Der er imidlertid ikke foretaget nogen dendrokronologisk undersøgelse af tagværket, og en undersøgelse af hjemtagne blybrædder gav intet resultat.
15. K. Høgsbro Østergaard 1974. Sidenhen var der indrettet blystøberkamin i både det nedrevne og det fornyede våbenhus, Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 3353.
16. Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 3354, foreslår med henvisning til min undersøgelsesberetning et stråtag, samt at der alternativt til skalk kunne være tale om, at de nederste lægter var sikret med de kraftige jernsøm. Dette er tænkeligt, men når der i stedet for betegnelsen lægter foretrækkes rafter, skal nævnes, at rafter vist i reglen betegner stænger eller grene, der ligger parallelt med spærene fra kip til tagfod, understøttet af sideåse. Her foretrækkes betegnelsen lægter, også fordi den i givet fald svarer til sprogbrugen, når det gælder tegltage.
17. K. Høgsbro Østergaard 1961, s. 28f. Jvnf. Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 2713f.
18. Undersøgelsen publiceres som led i det samlede projekt.
19. Danmarks Kirker, Maribo amt, s. 911.
20. Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 3319 f. Disse spær ser ud til at være fra samme type som de fem endnu stående og muligvis oprindelige spærfag i skibets østende, hvor det ville være fristende at efterspore, om der også findes naglehuller i spærenes overside. Arkitekt, m.a.a. Steffen M. Søndergaard har venligst og med henvisning til bl.a. iattagelser under en tagomlægning i 1984 på gavlhuset Sortebrødregade 7 gjort opmærksom på spær med nagler i Ribe og stillet sin beretning med fotos og opmålinger (jvnf. fig. 19) til rådighed.
21. P. Kr. Madsen 1987, s. 127, jvnf. fig. 13-16, hvoraf det fremgår, at en sekundær afkortning af bindbjælkens udragende ende gjorde det umuligt at afgøre, om der har været anvendt skalk på dette hus. Spærene selv var udskiftet. På grundlag af de foretagne undersøgelser har Museet på Gottorp i Slesvig fremstillet en model af huset til sin udstilling, ligesom en sådan også er at se i Den antikvariske Samlings udstilling om Ribes middelalder på Museet Ribes Vikinger.
22. J. Kinch 1884, s. 174ff. P. Terpager 1736, s. 47.
23. KLNLM art. Tak, vol 18, sp. 72ff (Alan Hjorth Rasmussen). A. Hjorth Rasmussen 1966. Det påpeges af Hjorth Rasmussen, at syede stråtage sine steder synes at have været foretrukket på kongeligt eget gods i modsætning til områdets almindelige brug af bundne. Det er dermed ikke udelukket, at også eventuelle kirkelige stråtage har kunnet være præget af central praksis og dermed være anderledes end almindelig byggeskik i området.
24. KLNLM art. Tak, vol 18, sp. 71 (Elna Møller). Jvnf. f.eks. Danmarks Kirker, Ribe amt, Sagregister, opslag Tagbeklædninger, s. 3581 samt Danmarks Kirker, Sønderjylland, Kunsthistorisk oversigt, s. 2715f og Sagregister, s. 2983, opslag Tagbeklædning..
25. Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 1388ff.
26. Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 3316 og 3319 formoder, at der helt fra kirkens opførelse var tale om blyklædning, med henvisning til Kalvslunds gavludformning. En blyklædning af skibets østgavl over kortaget er ikke usædvanlig i Vestjylland, og den behøver ikke have noget at gøre med usædvanlige murtykkelser i

- triumfmuren, se f.eks. Hostrup Kirke, Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 2033ff.
27. Arkitekt, m.a.a. Steffen M. Søndergaard takkes for denne henvisning til egen undersøgelse i forbindelse med ejendommens restaureering samt for tilladelse til at gengive opmåling og rekonstruktion. Om Sortebrødregade 7, se H. H. Engqvist 1969, s. 64.
  28. J. Helms 1894, s. 79 og 134, jvnf. Danmarks Kirker, Ribe amt, s. 3351.
  29. Folding, Vamdrup og Andst indgår i publikationen af det samlede dendrokronologiske projekt.
  30. Museumsinspektør, cand. mag. Claus Feveile, Den antikvariske Samling, har i 1996 undersøgt og diskuteret omfanget og den nødvendige transport af importeret tufsten til opførelsen af landsbykirker i Sydvest- og Sønderjylland, om Kalvslund se C. Feveile 1996, s. 39 m. note 21 og s. 46. Jvnf. P. Kr. Madsen 1994, s. 60f, hvor det foreslås, at der i Hviding kan have været tale om, at tufstenen blev anset for stil- og statusbærende. Tillige peges på, at rækkefølgen af tilgangen af materialer næppe lå fast.
  31. Kr. Hald 1975. Aa. Andersen 1998, s. 67.
  32. E. Møller 1953.
  33. P. Kr. Madsen 1994, s. 59f og 2005.
  34. Som sønderjyske eksempler fra nyere tid, der utvivlsomt kan illustrere tilstanden tidligere, kan nævnes Tislund Kirke, hvor 1^{1/2} fag af det ellers blytækte kor i 1754 stod med tagdækning af brædder (Danmarks Kirker, Haderslev amt, s. 912). I 1711 var seks fag af Spandet Kirkes skib på nordsiden nær tårnet tækket med fyrrebrædder, som i 1768 var malet med blyfarve (Danmarks Kirker, Tønder amt, s. 1193). Til Oksenvad Kirkes tag blev der i 1662 købt langhalm, måske fordi blyet var stjålet under svenskekrigen kort forinden, og i 1711 var et par fag af skibet på nordsiden tækket med spån (Danmarks Kirker, Haderslev amt, s. 556). På Uge Kirke blev der efter en brand i 1627, der medførte fornyelse af hele tagværket med undtagelse af våbenhusets, lagt en blanding af gamle blyplader, strå og spån. Dette tag blev i 1727 og 1747 ændret til teglsten. Disse forsvandt se-

nest i 1906, hvor der blev lagt cementtagsten på kirken. Sådant stod den frem til 1959, hvor tagene blev lagt med teglsten igen. (Danmarks Kirker, Åbenrå amt, s. 1847). I modsætning til en del andre sønderjyske kirker kom der altså aldrig skifer på Uge Kirke – et materiale, der typisk for denne periode som helhed også vandt frem i Sønderjyllands tyske tid, og vel derfor med nogen uret har været mindre afholdt.

Litteratur

- Agerbæk, Kirsten: Da Ribe *ikke* fik en kunstsamling, *Fra Ribe Amt* 19, 1975, s. 17-24.
- Andersen, Aa.: Ribeegnens bebyggelsesnavne, i Jensen, S. (red.) 1998, bd. 1, s. 65-67.
- Danmarks Kirker*, udgivet af Nationalmuseet, 1933-.
- Engqvist, Hans Henrik: *Bevaringsplan Ribe*, 1969.
- Feveile, Claus: Tufstenskirkerne i Sydvestjylland – set i arkæologisk, handelshistorisk belysning, *By, marsk og geest* 8, 1996, s. 31-51.
- Hald, Kr.: Gamle skovnavne i Ribe amt, *Fra Ribe Amt*, 19, 1975, s. 97-105.
- Helms, J.: *Ribe Domkirke undersøgt og beskrevet*, 1870.
- Helms, J.: *Danske Tufstenskirker*, I (tekst) og II (tavler), 1894.
- Helms, J. og Amberg, H.C.: *Ribe Domkirke i Anledning af Kirkens Hovedstandsættelse 1882-1904*, 1906.
- Jensen, S. (red.): *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*, bd. 1-2, (Redaktion Stig Jensen i samarbejde med Pauline Asingh og Lene Lund Feveile), Den antikvariske Samlings skriftrække bind 1:A-B og Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 35, 1998.
- Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen*, 1869.
- Kinch, J.: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*, 2. Del, 1884.
- KLNM – *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, København 1956-1978.
- Krogh, Knud J.: Tag af bly, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1976, s. 154-166.
- Laursen, Bodil Busk: Den antikvariske Samling

- 1855-1980, Om Samlingens stiftelse og opgaver, *Mark og Montre* 1980, s. 55-70.
- Laursen, Bodil Busk: Den antikvariske Samlings stiftere og støtter, *hikuin* 7, 1981, s. 275-280.
- Madsen, P. Kr.: Et middelalderhus på Nederdammen i Ribe, *Mark og Montre* 1986-87, 1987, s. 126-153.
- Madsen, P. Kr.: Det arkæologiske materiale fra middelalderen 1050/1100-1550, i Jensen, S. (red.) 1998, bd. 1, s. 167-191.
- Madsen, P. Kr.: Dendrokronologiske undersøgelser af Hvidding Kirkes tagværk, *By, marsk og geest* 6, 1994, s. 42-65.
- Madsen, P. Kr.: Pest, krig, borge, en uægte søn og et nyt tag på Arrild Kirke, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2005, s. 125-139.
- Moltke, Erik: Tømmer-runer, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1953, s. 151-156.
- Møller, Elna: Romanske Tagkonstruktioner, En foreløbig meddelelse, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1953, s. 136-150.
- Møller, Elna: Er moderen jævngammel med døtrene? Ribe domkirkes alder og betydning for jysk kirkebyggeri, i Egevang, R. (red.): *Strejflys over Danmarks bygningskultur*, festskrift til Harald Langberg, 1979, s. 83-98.
- Nyborg, Ebbe: Kirke – sognedannelse – bebyggelse, Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet, *hikuin* 12, 1986, s. 17-44.
- Nyborg, Ebbe: Kirke, sogn og bebyggelse o. 1000-1300, i Jensen, S. (red.) 1998, bd. 1, s. 191-210.
- Rasmussen, A. Hjorth: *Stråtage, En gennemgang af danske tækkemetoder*, 1966.
- Terpiger, P.: *Ripæ Cimbrica seu Urbis Ripensis in Cimbrica sita Descriptio*, 1736.
- Østergaard, Knud Høgsbro: Undersøgelser i Aastrup Kirke i Forbindelse med Restaureringen i 1952, *Fra Ribe Amt* 13, 1955, s. 277-311.
- Østergaard, Knud Høgsbro: Arkæologiske undersøgelser i Brørup kirke 1953-54 og 1962, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1961, s. 1-36.
- Østergaard, Knud Høgsbro: Nogle Iagttagelser i Kalvslund Kirke under Restaureringen 1952-53, *Fra Ribe Amt* 20, 1974, s. 404-428.

SUMMARY

Kalvslund Church – the age and the thatched roof of an apparently humble church

The dendrochronological dating of the roof structure and thus probably also of the completion of the nave of Kalvslund Church to c. 1220-50 – while no dating can yet be given for the chancel, except that it is unlikely to be much older – accords well with the stylistic dating at which Jacob Helms arrived. The church may be slightly older than Hvidding Church, if we rely on the dendrochronological investigation of the latter church, but the similarity between the door design and the use of saw-tooth courses as decoration on both churches should be mentioned. The rather simple door design may be roughly contemporary with the often far more richly furnished doors with columns of granite, probably with inspiration from Ribe Cathedral, set up on a number of granite ashlar churches in the region from the cathedral city eastward, for example in Folding, Vamdrup and Andst. It would appear at first glance that these are churches of a quite different calibre in parishes that were probably richer than Kalvslund; but while most of the building materials for Kalvslund Church were bought and transported from as far away as the Rhineland, the granite in the interior and eastern part of Jutland was locally available. It is impossible to determine which building material was most difficult or expensive to procure, or whether one was more prestigious than the other. As for the procurement of the timber, the analysis has shown that in Kalvslund oak from the southern Jutland or North Schleswig area was used, and this applies almost without exception to all the church roofs in the area. Perhaps indeed the forest was not too far away, for toponymical research tells us that the very place name Kalvslund, like nearby Hjortlund and Hjortvad, is a 'forest clearance' name of fairly recent date and testifies to the spread of forest (lund = grove) – with deer (hjort) – rather closer to the west coast than was the case later.

By all indications there was either originally or later thatched roofing on at least the nave of Kalvslund Church. This is suggested by rows of bored-in trenails in the tops of the rafters, which must be from the attachment of laths along the

building. These would have borne the roof covering, which is thus unlikely to have been of lead, but may have been shingles, tiles or, as proven likely here, of straw thatch. The age of the thatched roof in Kalvslund may fall within the date range for the roof structure, if thatch, as suggested, was the first covering of the nave. An upper, but uncertain limit for the age of the thatched roof is set, with some reservations, by the roof of the chancel, where the timber used is from the middle or the third quarter of the fifteenth century, and where there is no trace of any thatching. But it may of course have been used on the older roof of the chancel and apse. The closest parallel to the thatched roof in Kalvslund is from the neighbouring church Hjortlund, where trenails have been observed in the rafters as in Kalvslund. In addition, the two neighbouring churches are close parallels in terms of the construction of the gable between chancel and nave, which in both seems to have been of wood in the form of planks inset in the triangle formed by the gable truss.

Elna Møller once called the truss type in the nave, with its two pairs of long struts, the Arrild type after the church of that name, some 15 km south east of Ribe. At the same time she considered this and a related type called after Arrild's neighbouring church Roager to be the oldest truss types exhibited by the churches of the area. However, a dendrochronological investigation in Arrild has established that the timber in the roof structure of this church was felled in 1354 – but it should be noted that this was a renovated roof, which may have replaced the original one with trusses of the same type after a fire. The Roager type too – for example in Bylderup and in Hviding – has turned out to have a considerably longer history than Elna Møller thought, so we must assume that these types represent longer-standing regional features rather than chronological features alone.

Rather than pairing a dendrochronological dating range for the roof of Kalvslund Church with a suitable year from the known selection associated with the history of the city of Ribe, it would be more significant to ascertain how much this apparently humble church tells us about the construction practice of the Middle Ages and the

region. But this itself generates further questions.

It is still possible that there was once a wooden church at the spot, but the study of the roof has led to the conclusion that some of the special features of the extant building that might point in that direction perhaps have more to do with the construction of the roof. At all events any wooden church need not be older than c. 1200, while the nave of the stone church, judging from the dendrochronological investigations, appears to have been roofed in the period 1220-50. A transition from building with wood to building with stone at this time is far from uncommon in the western part of southwestern Jutland and North Schleswig, and Kalvslund Church may, as pointed out, be approximately contemporary with a richer church closer to the marshlands like Hviding. The question is whether we should see this as evidence at the local parish level of relatively late development in the form of intensified cultivation and settlement inland at the beginning of the High Middle Ages. Christianity and churchgoing in the Ribe areas can be traced considerably further back than around 1200, and the erection of stone churches in the city of Ribe is documented before 1200, although the same is not necessarily the case in the other marsh-oriented parishes. We further lack information from the area on when the first churches of wood appeared. At all events it may be that parishes which, like Hjortlund and Kalvslund, lie inland, and whose resources, populations and church sizes always seem to have been smaller than those of the rich marshland parishes, only acquired their own church buildings from the 1200s on. The thatched roof of Kalvslund Church was not necessarily the result of inadequate funding – for as the predominance of calcareous tufa in the masonry clearly demonstrates, the builders of Kalvslund Church, like their fellows in the city and in the marshland parishes, were able to benefit from the supply of building materials from the Rhineland. But this meant that they were also subject to any fluctuations in the trade.

Per Kristian Madsen,
museumschef på Nationalmuseet

Middelalderlige ringspænder fra Ribe

Af Mette Højmark Søvsø

I middelalderen var ringspændets funktion at lukke kjortelens halsslids. Indtil nu er der fundet 16 af disse spænder ved udgravninger i Ribe by. Spænderne er en del af den fælleseuropæiske mode fra slutningen af 1100-tallet til ind i 1400-tallet. Ringspænder blev båret af mænd, kvinder og børn på tværs af samfundsskel. De findes i mange forskellige kvaliteter og udformninger, og er en spændende kilde til dragtskik, mode og sociale forhold i middelalderen. Samtlige 16 spænder fra Ribe er afbildet på tavle 1 og beskrevet i kataloget bagest i artiklen.

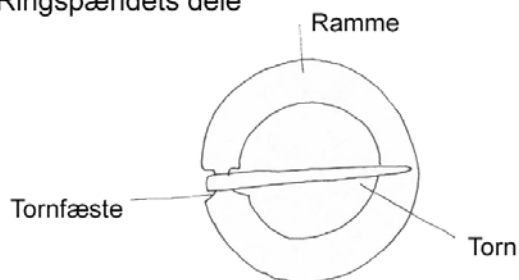
Ringspændernes funktion og udseende

Betegnelsen *ringspænde* dækker ikke blot forhistoriske ringformede spænder, men også en større gruppe middelalderlige, cirkulære spænder.¹ De sidstnævnte består alle af en lukket metalramme med en åbning i midten, samt en torn. Designet var anvendeligt til mange formål, og har blandt andet været brugt som dragt- og remspænder, for eksempel til bæltter og sko.² Denne artikel koncentrerer sig om dragtringspænderne, som fortrinsvis blev brugt til at lukke kjortelens halsslids. De adskiller sig fra andre cirkulære spænder ved, at tornen er fikseret til et enkelt sted på rammen ved hjælp af et tornfæste.³

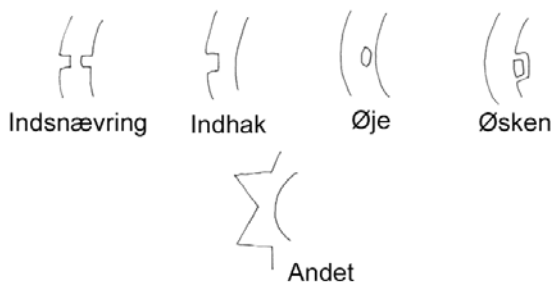
Kjortelen var middelalderens universelle beklædningsdel. Højmiddelalderens kjortelsnit havde en forholdsvis snæver halsåbning, som derfor var forsynet med en slids, så den kunne komme over hovedet. Spændet fæstnedes til dragten ved, at en flig af stoffet blev trukket gennem hullet i spænderammen, og tornen blev stukket igennem fligen. Spændet blev holdt på plads af stoffets træk mod nålen. Muligvis kunne kjortelslidsen være forsynet med permanente huller, så tornen ikke skulle stikkes gennem stoffet hver gang.⁴

Spænderne kendes herhjemme i størrelser fra kun 13 mm og helt op til 96 mm målt i største tværmål. De almindeligste tværmål ligger dog fra 20-49 mm. Langt den almindeligste form er en cirkulær ramme, men der findes også mange andre faconer. Tornen er fastgjort til et tornfæste i form af en indsnævring, et øje eller lignende (fig. 1). På den måde blev den holdt på plads og gled ikke rundt på rammen, hvilket må have taget sig pæneste ud, når spændet sad i tøjet.

Ringspændets dele

Tornfæstets udformning

Tornen

Fig. 1. Skema over ringspændets konstruktion og betegnelser for de forskellige dele. Tegning: Forf.

Schematic drawing of a ring brooch.

Fig. 2. Gravmæle over den engelske dronning Berengaria (†1235) i klostret Léspau i Frankrig. Dronningen bærer et ringspænde dekoreret med indfattede ædelsten, og det ses tydeligt hvorledes spændet fungerer som lukke i dragtens halslids. Efter Lightbown 1992, fig. 169.

The tombstone of the English queen Berengaria's (†1235), in the monastery of Léspau in France. The queen wears a ring brooch, decorated with gems, which fastened the collar at the neck of the dress.

Fig. 3. Ringspænde af sølv med håndslagsmotiv og indskrift, der anråber jomfru Maria (HILF MARIA). Diameter: 90 mm. Ukendt fundsted. NM D423/1994. Efter Margrete 1, kat.nr. 152.

Silver ring brooch showing a motif of clasping hands and bearing an inscription, calling on the Virgin Mary (HILF MARIA). Diameter: 90 mm. Unknown provenance. NM D423/1994.

Spænderne kan være helt enkle og udekorede eller mere eller mindre fantasifuldt udsmykkede. Nogle af de typiske dekorationsmotiver er geometriske mønstre, indskrifter eller efterligninger af indskrifter, rosetter, vulster, snoninger og indfatninger. Et yndet dekorativt element er desuden en vekselvirkning mellem dekorede og glatte partier, eller mellem forskellige dekorationsmotiver (fig. 3 og kat.nr. 10).

Ringspænderne var en af de mest populære typer dragttilbehør i middelalderen. Der indgår mange kostbare og smukke eksemplarer i det danske Nationalmuseums samt i mange andre europæiske museers samlinger. I de seneste årtier er antallet af kendte ringspænder i Danmark forøget betragteligt; dels som følge af arkæologisk aktivitet i byerne, men også på grund af detektorafsøgning.⁵ Disse jordfundne spænder må oftest være tabt af den almindelige befolkning, og er derfor et spændende supplement til det samlede billede af dragtmoden i middelalderen, der traditionelt har været tegnet på baggrund af samfundselitens dragter og smykker.

Ringspændets plads i dragthistorien

Dragtmoden i middelalderen var i store træk fælleseuropæisk. Fra 1100-tallet til midten af 1300-tallet var modebilledet byzantinsk inspireret med en lang kjortel for begge køns vedkommende (fig. 2 og 4).⁶ Dragttilbehøret var enkelt og funktionelt, og ringspænderne en fast bestanddel. Spænderne kendes fra hele det europæiske område fra 1100-tallet indtil engang i 1400-tallet.⁷ Meget tyder på,

Fig. 4. Gjordbuekonsol udformet som yngling, o. 1250. Ribe Domkirke. Efter foto i Den antikvariske Samling.

Corbel in the shape of a young man, c. 1250 AD. Ribe cathedral.

at disse modestrømninger kom lidt senere til Skandinavien. Nordiske billedkilder viser, at den lange kjortelmode for mænd først slog igennem i Norden fra omkring 1200, og det er da også fra starten af 1200-tallet, at ringspænderne ser ud til at dukke op i Danmark.⁸

Fra midten af 1300-tallet skete store forandringer i dragtmoden. Snittet blev kropsnært, og mændenes kjortler skulle nu være knækorte. Tilbehøret, der før bestod af nogle få, fortrinsvis praktiske ting, blev mere ødselt og mangfoldigt. Knapper, hæfter, maller og påsyningssmykker kun til pynt blev moderne. Brugen af ringspænder gled herefter langsomt ud, men findes dog stadig i 1400-tallet.⁹

Ringspænderne var altså i 1200-1400-tallets Danmark en del af både mænds og kvinders dragttilbehør. Sandsynligvis er de også blevet brugt af børn, hvis dragter var små udgaver af de voksnes.¹⁰

Ringspænder fra Ribe

Gennem tiden er der fundet i alt 16 ringspænder ved udgravninger i Ribe by.¹¹ Det er en stor mængde spænder fra en enkelt by.¹² Til sammenligning kan nævnes, at der fra Ålborg kendes ti og fra Roskilde syv ringspænder.¹³ De 16 Ribespænder udgør en varieret gruppe med både helt enkle eksemplarer og smukt dekorerede stykker imellem (tavle 1).

Fem af spænderne (kat.nr. 1-5) er helt simple og udekorerede. De er alle fremstillet af en form for kobberlegering. Som nævnt har ringspænderne først og fremmest praktisk funktion, og i deres grundform er de da også netop cirkulære og udekorerede. Sådanne udekorerede spænder kendes fra hele Vest- og Nordeuropa fra billedlige og arkæologiske kilder fra 1100-tallet til engang i 1400-tallet, altså hele den periode, hvor ringspænder var i brug.¹⁴

Kat.nr. 6 er noget fragmenteret, men er dekoreret med en form for stregornamentik. Der ser ikke ud til at være tale om et symmetrisk mønster, og der kan være tale om efterligning af en indskrift. Ringspænder med indskrifter er relativt almindelige, og ringspænder med indskriftlignende dekoration forekommer næsten lige så ofte.

Stregornamentik eller geometriske mønstre var

Fig. 5. Eksempler på cirkulære, udekorede ringspænder fra samtidige billedkilder. Til venstre et felt fra Heddalskrinet fra o. 1200. Det viser helgenerne Skt. Jakob og Skt. Olav. Til højre et udsnit af en fremstilling af den blindede Synagoge fra domkirken i Strassbourg, ca. 1230-1235. Efter Grindler-Hansen, Francheschi & Jorn 1999, billede 256 og von Reitzenstein 1962, s. 23.

Examples of circular, undecorated ring brooches from contemporary illustrations. To the left a section of the Heddal shrine from around 1200 A.D. It shows the saints St. Jacob and St. Olaf. To the right, a representation of the blinded synagogue from Strassbourg cathedral, dated to about 1230-1235 A.D.

en af de mest almindelige måder at dekorere spænderne på (kat.nr. 6-8). Der findes en del danske og europæiske paralleller til spænderne fra Ribe. Spænder med indskrifter, stregdekoration eller geometriske mønstre dateres ligesom de udekorede spænder bredt til perioden 1100-1400-tallet. Kat.nr. 7 har indstemplede trekanter hele vejen rundt langs rammen, og de udgør små forsænkede felter udfyldt med prikker. Stemplede eller støbte motiver gav vekselvirkning mellem ophøjede og forsænkede felter. De forsænkede felter har ofte en ujævn overflade med streger eller prikker som på Ribespændet. Det kan udmærket have været underlag for emalje eller niello, som er forsvundet enten før eller under opholdet i jorden.¹⁵ Emalje og niello gav et smukt farvespil sammen med

metal, og var meget brugt til dekoration af middelaldersmykker. Der er flere eksempler på niellodekorede ringspænder fra Danmark, men endnu ikke nogen med bevaret emaljededekoration (fig. 6).¹⁶

Rankeslyng er et andet dekorationsmotiv, som ser ud til at have været udbredt over et større geografisk område. Der kendes syv ringspænder i Danmark med støbt eller stemplet rankeslyngsmotiv, deriblandt ét fra Ribe (kat.nr. 9). Typen kendes indtil videre også fra Lund og Estland.¹⁷ De dateringer, der knytter sig til typen, ligger alle i 12-1300-tallet (fig. 7).

Et andet typisk træk, der knytter sig til ringspænderne, er kombinationen af forskellige dekorative elementer. Kat.nr. 10 er fundet ved udgrav-

Fig. 6. Ringspænde af kobberlegering fra Feldballe på Djursland. De forsænkede områder omkring og i midten af rosetterne er udfyldt med niello (Den Gamle By i Århus inv.nr. 2804). 1:1. Tegning: Forf.

Copper-alloy brooch found at Feldballe in Djursland. The lowered areas in the middle of the rosettes and around them have been filled out with niello (Den Gamle By in Århus, inv. nr. 2804).

ning under Hotel Dagmar i 1960. Den ene halvdel af rammen er flad, og dekoreret med stregornamentik, mens den anden halvdel har trindt tværsnit med snoninger.¹⁸

Der er fundet to spænder med glassten i Ribe. Det ene er fra udgravningen i Grønnegade i 1955, og er af kobberlegering med høje indfatninger til glas (kat.nr. 11). Nogle af de flotteste og mest kostbare ringspænder var af guld og besat med indfattede ædelsten, og at dømme ud fra arkæologiske fund var det et udbredt fænomen at efterligne sådanne fornemme spænder i uædelt metal og glas. Indfatningerne var under gotikken gerne høje og slanke, og mellem dem kunne spænderammen være udsmykket med fritvoksende bladværk, indskrifter eller andet (fig. 8). Spænder

Fig. 7. Sølvspænde fra Ålborg med rankeslynjsdekoration. 1:1 (ÅHM 9748). Sml. kat.nr. 9. Tegning: Forf.

Silver brooch from Ålborg decorated with vine tendrils.

med denne dekoration hører hjemme i 1200-1300-tallet. Det må være sådan et ædelstensbesat spænde, som ses på den engelske dronning Berengarias gravmæle (fig. 2), der har dannet forbillede for spændet fra Grønnegade.

Det andet ringspænde med glassten er et helt nyt fund gjort i forbindelse med udgravningerne i Dagmargade sommeren 2005 (fig. 9, kat.nr. 12). Normalt er glasstenene indfattede, men på dette spænde er de kuglerunde, farvede glassten sat ned i småbitte fordybninger i rammen. Spændet er foreløbig dateret til o. 1200, men kommende dendrokronologiske dateringer vil muligvis kunne placere spændet i slutningen af 1100-tallet.¹⁹

Fig. 8. Ringspænde af guld med ædelsten fra Bringstrup i Sorø Amt. Mellem de høje indfatninger er rammen dekoreret med løvværk. Datering: 1300-tallet (NM D340). 1:1. Sml. kat.nr. 11. Efter Jørgensen & Petersen, 1998 s. 321.

Golden ring brooch with precious stones from Bringstrup in Sorø county. Between the two settings the surround is decorated with ornate foliage. Diameter 36mm. Dated to the 14th century (NM D340).

Tilsvarende tomme fordybninger kendes fra andre ringspænder, og de kan muligvis også have været fyldt med glas eller lignende. Fra førnævnte udgravning i Grønnegade stammer også et ringspænde med små fordybninger i rammen. Det har nære paralleller i arkæologiske fund fra så forskellige steder som Roskilde og London (fig. 10).²⁰

Kat.nr. 13-16 er mere sjældne. Et af dem har en cirkulær ramme, hvis kontur er bølger eller bukler. Tornen mangler, men har været holdt på plads i indsnævringen mellem to bukler (kat.nr. 14). Den nærmeste parallel er et spænde fundet ved Starup nær Haderslev (fig. 11).

Ved udgravning på Riberhus slotsbanke fandtes et stjerneformet ringspænde af sølv (kat.nr. 15).

Fig. 9. Ringspænde fundet ved soldning af jord fra Dagsmargade sommeren 2005. Spændet er af kobberlegering og dekoreret med glassten. Diameteren er kun 16 mm. (ASR 2089 x14, kat.nr. 12). Foto: Morten Søvsø.

A ring brooch found during the soling of earth from Dagsmargade, Ribe during the summer of 2005. The brooch is copper alloy and decorated with glass stones. (ASR 2089 x14, cat. nr. 12).

Der kendes andre stjerneformede ringspænder fra Danmark, blandt andet et meget fornemt eksemplar fra Viskum ved Viborg (fig. 12).²¹ Desuden nævnes et stjerneformet guldspænde i et testamente fra 1292.²² I den middelalderlige billedkunst findes flere eksempler på både kantede og stjerneformede ringspænder, men ikke noget der for alvor ligner davidsstjerneformen (fig. 12).

Det mest særprægede af Ribe-spænderne er fun-

Fig. 10. Til venstre ringspænde fra Roskilde af nøjagtig samme størrelse og med næsten samme dekoration som kat.nr. 13 (ROM 1351/90 x4010). Tegning: Forf. Til højre parallel fra London. 1:1. Efter Egan & Pritchard, 1991 kat.nr. 1317.

To the left; ring brooch from Roskilde, Denmark of exactly the same size and nearly analogous ornamentation as cat. no. 13 (ROM 1351/90 x4010). To the right a parallel from London. Diameter: 18,5 mm.

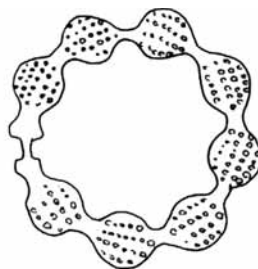

Fig. 11. Spænde fundet ved Starup nær Haderslev (NM D155/1970). 1:1. Sml. kat.nr. 14. Tegning: Forf.

Brooch found at Starup near Haderslev (NM D155/1970). 1:1.

det ved en udgravning i haven ved Quedens gård i 1962. Det drejer sig om et cirkulært spænde drejet eller udskåret af ben, med 6 fremspring på rammens yderside (kat.nr. 16). Tornen mangler, men den har tydeligvis været fæstnet gennem det hul, der ses i rammen. På modsat side af hullet ses tydelige slidspor efter tornspidsen. Muligvis har tornen været af metal. I museets fundprotokol beskrives spændet som værende enten et bæltespænde eller en broche. Det første synes udelukket, da det vil være svært at fastgøre bæltetremmen til rammen på grund af fremspringene. Desuden er konstruktionen helt typisk for et ringspænde, jf. fig. 1. Det højst usædvanlige ved spændet er, at det er fremstillet af ben. Der er efter mit kendskab ikke andre eksempler på ringspænder af andre

Fig. 12. Stjerneformet guldringspænde dekoreret med løvværk og indfattede ædelsten fundet ved Viskum nær Viborg. 1:1. (NM 16911). Sml. kat.nr. 15. Efter Jørgensen & Petersen 1998, s. 321.

A golden star shaped brooch decorated with ornate foliage and set precious stones, found in Viskum near Viborg. Diameter: 52 mm (NM 16911).

Fig. 13. Eksempel fra billedkunsten på et stjerneformet ring-spænde. Stenskulpturen er fra Bamberg katedralen, og forestiller "den blindede synagoge". Fra første halvdel af 1200-tallet. Efter Egan & Pritchard 1991, s. 247.

An example from the pictorial arts of a star formed ring brooch. The stone sculpture is from Bamberg cathedral and depicts "the blinded synagogue" dating from the first half of the 13th century.

materialer end metal i Danmark eller i det udenlandske publicerede materiale.

Den specielle facon med fremspringene på rammen er der til gengæld en spændende, hjemlig parallel til. Det drejer sig om et sølvspænde fundet ved Bodilsker på Bornholm (fig. 14). Det har en cirkulær ramme med otte fremspring hvor Ribespændet har seks. Rammeåbningen krydses diagonalt af hjulets eger og har en indre ring, hvor der oprindeligt har siddet to torne. Faconen minder om et møllehjul. Langs rammen løber en indskrift med indlagt niello: +THEDRICUS:FRAT= R:MONETARII:AMORVINCITOMNIA.²³ Spændet, der skrifthistorisk dateres til 1300-tallet, har på hvert af de otte fremspring afbildet et stykke værktøj fra møntmesterfaget.

Der er flere eksempler på hjulformede spænder og brocher fra 1300-tallets Europa, og også i Danmark er bevaret et stort hjulformet kåbespænde.²⁴ Der er dog ikke andre med fremspring på rammens yderside.

Fig. 14. Det såkaldte møntmesterspænde fra Bornholm. Sølv med nielloindlagt indskrift. 1:1. (NM MLXVIII). Sml. kat.nr. 16. Tegning: Forf.

The so-called mint-masters brooch from Bornholm. Silver with a niello inlaid inscription. Maximum width: 55 mm (NM MLXVIII).

Symbolik

En af de spændende ting ved middelaldersmykkerne er, at der ofte er mere bag decorationen end det øjet umiddelbart ser. Ringspændets funktion som lukke i kjortelslidsen gjorde den til et oplagt symbol som dydsvogter. Denne rolle kendes fra indskrifter på udenlandske ringspænder. Et eksempel lyder oversat til dansk: *Jeg er et spænde der vogter brystet så ingen knægt lægger sin hånd på det.*²⁵ Samme symbolik er beskrevet flere steder i den middelalderlige skønlitteratur, og de mange amorøse indskrifter på ringspænder i de europæiske museumssamlinger viser, at de ofte fungerede som gaver mellem elskende, og som symboler på troskab.²⁶ Smykkers rolle i denne forbindelse er en lang og velkendt tradition. I middelalderen tjente både fingerringe og ringspænder som kærligheds- og troskabssymboler. I folkevisen om Ebbe Skammelsen hedder det i et af versene:

*Den ene Søster gav han Guldbrase²⁷ i Bryst
Den anden Guldringen af Hand;
Det havde han Jomfru Lucielille agtet,
Han tjente i fremmed Land.²⁸*

En af de mest kendte typer ringspænder er håndslags- eller trolovelsesspænder, hvor rammen er dekoreret med to par hænder, der mødes i håndslag. De tolkes gerne som trolovelsessgaver, men kan

også være billede på troskab i andre forbindelser end i kærlighed (fig. 3).²⁹

Fingerringe og ringspænder blev gerne dekoreret med indfattede ædelsten, ikke blot på grund af stenenes sjældenhed og skønhed, men også fordi de blev tillagt overnaturlige kræfter. De kunne beskytte eller overføre eftertragtede egenskaber til bæreren.

Der blev i stor stil brugt glas i stedet for ædelsten som dekoration på middelaldersmykker. I det franske digt *Dit du Mercier* fra 1200-tallet optræder en handlende, der blandt andet tilbyder billige efterligninger af kostbare spænder af forgyldt og forsvøvet messing og kobber. Digtet fortæller, at hans kunder værdsatte dem, som var de af ædelmetal.³⁰ I 1200-tallets Europa var guldsmede og andre håndværkere, der fremstillede smykker, underlagt en række bestemmelser, der skulle forhindre, at ædle og uædle materialer blev blandet sammen. Det var således forbudt at sætte glassten i et smykke af guld eller sølv. Der er dog mange eksempler blandt bevarede ringspænder på, at reglerne ikke blev overholdt.³¹

Muligvis har også talmagi spillet en vis rolle, men det er svært at påvise i dag. Spændet fra Dagmarsgade (fig. 9), har været dekoreret med 12 glassten i forskellige farver, og der kunne meget vel ligge symbolik bag både tal og farver.³²

Som nævnt var en anden yndet dekoration på middelaldersmykker indskrifter. Jeg har allerede nævnt de indskrifter, som fortæller om kærlighedsforhold. De religiøse indskrifter er dog mere almindelige, og det er gerne Maria, der anråbes. Der optræder dog også for os vanskeligt tydbare, muligvis magiske indskrifter, der har skullet beskytte eller tiltrække bestemte egenskaber.³³ I en tid hvor det var forbeholdt de få at kunne læse og skrive, blev skrift regnet for at være kraftfuld. Ligesom ædelstenene blev efterlignet i glas, blev indskrifter også efterlignet med bogstavlignende tegn, som for en analfabet måske ikke har kunnet skelnes fra ægte skrift. Om man har tillagt imitationer af ædelsten og skrift noget af magien fra "den ægte vare" er svært at sige, men det er en mulighed.

Fremstilling af ringspænder i Ribe

Ved en udgravning på Korsbrødregård i Ribe blev blandt meget andet fundet en støbeform af sand-

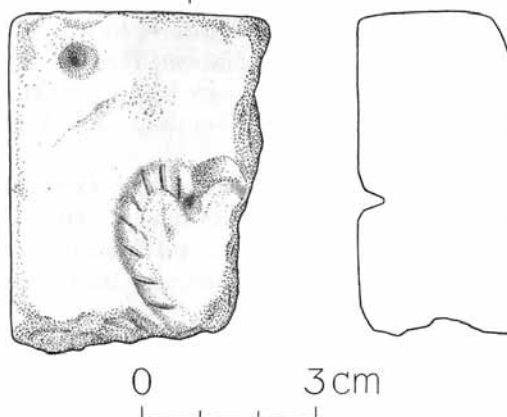

Fig. 15. Støbeform fundet ved udgravning i Korsbrødregård i Ribe. Mål 45x58 mm (ASR 565 x364). Efter Madsen 1999, s. 125.

A casting mould found during the Korsbrødregård excavation in Ribe. Measuring 45mm x 58mm (ASR565 x364).

sten, arkæologisk dateret til 1200-tallet (fig. 15).³⁴ Støbeformen er et fragment, men halvdelen af et hjerteformet negativ dekoreret med snoninger ses tydeligt på det bevarede stykke. Meget tyder på, at der er tale om et vidnesbyrd om produktion af ringspænder.

Det er meget sjældent at finde spor efter fremstilling af middelaldersmykker. Så vidt vides er der kun ét publiceret dansk eksempel, nemlig fra Strandstien i Ålborg. Her udgravede man i starten af 1960'erne det såkaldte *Nålemagerværksted*, som blandt andet har produceret ringspænder.³⁵ En støbeform til fremstilling af ringspænder som den fra Korsbrødregård er dog indtil videre enestående i Danmark.³⁶

Fig. 16. Hjerteformet ringspænde af kobberlegering fra Budolffi landsogn i Ålborg Amt. 1:1. (NM D17/1986). Tegning: Forf.

A heart formed cooper-alloy brooch from rural parish of Budolffi in Ålborg county. Maximum width: 28mm (NM D17/1986).

Fig. 17. Hjerteformet ringspænde af guld med snoninger og emaljedekoration fra engelsk 1400-tals skattefund. Efter Cherry 1992, s. 37.

A heart formed golden brooch with twists and enamel decoration from an English 15th century hoard.

Hjerteformede ringspænder kendes fra Danmark, men de er ret sjældne (fig 16).³⁷ Til gengæld er det en mere udbredt type andre steder, for eksempel i England (fig. 17). Her ses det typisk at den ene side af hjertet, eller flere partier af rammen er snoet. Nogle af dem er meget kostbare, og

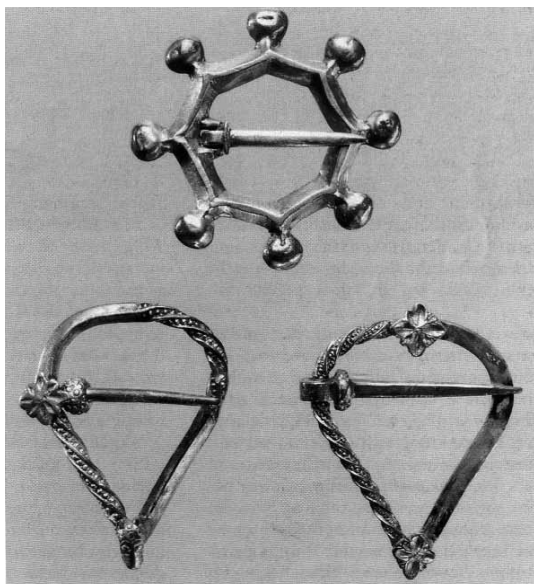

Fig. 18. Ringspænder af sølv med forgyldte partier, snoninger og rosetter. Fra Bjæverskovskatten, nedlagt i slutningen af 1250'erne. De to skjoldformede spænder er hhv. 4,6 og 4,8 cm høje. Efter Pedersen 2001, s. 31.

A silver brooch with partially gilded areas, twists and rosettes. From the Bjæverskov hoard deposited towards the end of the 1250's A.D. The two escutcheon shaped brooches are respectively 4,6 and 4,8 cm in height.

kan være smukt dekoreret med blandt andet emalje.³⁸

Der er en gruppe af skjoldformede ringspænder fra Danmark, der er nært beslægtede med de engelske hjerteformede spænder, og med det produkt, der er støbt i formen fra Ribe. Tre meget fornemme eksemplarer er fundet på Sjælland ved 1200-tals stormandsgårde (fig. 18).³⁹ Ud over disse luksusudgaver findes typen repræsenteret i tin og kobberlegering med nøjagtig samme dekoration.⁴⁰ En af de helt faste dekorative elementer hos de skjoldformede spænder er en delvis snoet ramme. Havde støbeformen fra Ribe været hel, havde den sandsynligvis også afsløret, at kun hjertets ene side har været snoet, mens den anden har været glat.

Hjerteformede spænder med snoede rammer var ikke kendt fra Danmark før, men efter fundet af støbeformen må man antage, at de er blevet fremstillet og solgt i Ribe. Fundet af støbeformen illustrerer ganske godt, at typerne har været mere udbredt, end man kan se ud fra det materiale, der mere eller mindre tilfældigt er fundet og publiceret.

Hvem bar spænderne?

Gruppen af spænder fra Ribe samt fundet af støbeformen viser altså, at man har kunnet se mange forskellige slags ringspænder i gadebilledet. Langt de fleste er forholdsvis ydmyge eksemplarer, der sandsynligvis ikke har repræsenteret nogen større værdi. De kan nemt have været massefremstillet, støbt eller klippet og stemplet i uædle metaller. Man kan derfor forestille sig, at de har været tilgængelige for et bredt udsnit af befolkningen.

Kun et af de 16 spænder er af ædelmetal, nemlig det stjerneformede sølvspænde fra Slotsbanken (kat.nr. 15). Min undersøgelse af ringspændernes fundforhold og sociale kontekster i Danmark viser, at der er en tendens til, at fund af ringspænder af ædelmetal er knyttet til stormandsgårde og borge.⁴¹ Der er naturligvis en lang række forbehold i forbindelse med en sådan analyse. Det er dog et faktum, at de middelalderlige skriftlige kilder indeholder mange eksempler på lovgivning, der søgte at forbeholde kongefamilien og adelen brugen af guld- og sølvsmykker.⁴²

Som nævnt indledningsvis findes ringspænderne i mange forskellige størrelser. De fleste af

1

2

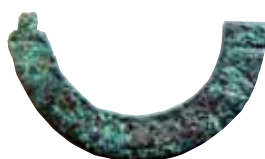
3

4

5

6

7

8

9

10

11

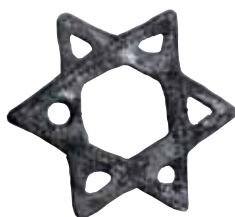
12

13

14

15

16

Tavle 1. De 16 hidtil kendte ringspænder fra Ribe. Numrene refererer til kataloget. 1:1. Foto: Den antikvariske Samling.

Plate 1. The 16 ring brooches from Ribe. The numbers refer to the catalogue. 1:1.

Ribe-spænderne holder sig indenfor det normale, men det glasdekorerede spænde fra Dagmarsgade, et af spænderne fra Grønnegade og et spænde fra udgravningen af Bakelitgrunden er med diametre på hhv. 16, 18 og 19 mm meget små (kat.nr. 12, 13 og 14). Det er usikkert, om størrelsen kan fortælle om, hvem der var bærer, men et så lille spænde kan virke feminint, eller måske er det et barns smykke? Billedkilder fra middelalderen viser, at langt den almindeligste måde at bruge ringspænderne på var som kjortellukke, men de ses også brugt som kappelukker, og det er nok den funktion, de helt store ringspænder på op mod 10 cm i diameter har haft (fig. 5). At de fungerede som en slags sikkerhedsnåle gjorde dem anvendelige til lidt af hvert. På udenlandske billedkilder kan man se eksempler på, at de også har været brugt til at fæstne forklædesnipper med, og til at fæstne vedhæng til tøjet.⁴³

De spænder, som findes ved arkæologiske udgravninger, må være tabt eller kasseret, hvor folk færdedes. De almindeligste skader på spænderne er, at tornen mangler, eller at tornfæstet er knækket. Tornfæstet var det svageste led og kunne nemt brække. En anden svaghed var, at tornen typisk er fæstnet ved at være bukket omkring tornfæstet og derfor nemt kunne blive vredet af rammen. I begge tilfælde må rammen være faldet til jorden, mens tornen er blevet siddende tilbage i stoffet, og det kan være derfor, vi ofte kun finder rammen.

Fælleseuropæiske typer

Ringspænderne fra Ribe passer fint ind i det generelle billede, der kan tegnes ud fra det øvrige danske materiale. Der er en række almindelige typer, som er meget udbredt i tid og rum, og så er der nogle få sjældne typer. Ser man på det publicerede ringspændemateriale fra andre dele af Europa, er det tydeligt, at langt de fleste typer har været fælleseuropæiske ligesom den dragtmode, de var en del af, og de har derfor været udbredt over store geografiske områder. Nogle typer har tilsyneladende en mere regional udbredelse, men der ser ikke ud til at være nogle egentlige lokale eller nationale typer, højst lokale særpræg på ellers fastlagte typer.

Nogle former er meget sjældne, og har tilsyneladende ikke nogen direkte paralleller, men der kan

næsten altid findes beslægtede eksemplarer i det publicerede materiale. Man kunne måske sige, at det er middelalderens "mainstream" mode, der på denne måde giver sig udslag i det bevarede dragttilbehør. I den forbindelse er også fænomenet med "kopiprodukterne" interessant. Langt de fleste typer kendes i flere forskellige kvaliteter, og kopiering af dyre produkter i billigere udgaver er jo et velkendt fænomen også fra vores egen tid. De enkelte unikke eller sjældne stykker viser, at der også dengang var nogle, der gerne ville skille sig ud fra mængden ved at eje noget helt specielt.

Den relativt store mængde ringspænder fundet i Ribe kan opvise flere forskellige typer spænder, men som fundet af endnu et ringspænde denne sommer viser, gemmer der sig utvivlsomt mange flere i Ribes tykke kulturlag.

Katalog over ringspænder fundet i Ribe

Spænderne er gengivet i 1:1 på tavle 1. Alle mål angiver største ydre diameter eller tværmål.

Kat.nr. 1: ASR1200 x99;1. Fund fra udgravningen af Bakelitgrunden i Slotsgade 1997-98. Cirkulær, flad ramme af kobberlegering. Diameter: 24 mm. En del af rammen og tornen er knækket af. Tornen er irret fast til tornfæstet, hvis udformning derfor ikke kendes. Udekoreret. Dateret til 1200-tallet.

Kat.nr. 2: ASR1200 x70;3. Fund fra udgravningen af Bakelitgrunden i Slotsgade 1997-98. Cirkulær, trind ramme af kobberlegering. Diameter: 25 mm. Tornfæstet består af en indsnævring på rammen. Det eneste dekorative indslag er tornens profilerede hovedende, dens yderste spids mangler.

Kat.nr. 3: ASR11 x4715. Fund fra udgravningen i Nygade 1999-2000. Cirkulær, trind ramme af kobberlegering. Diameter: 29 mm. Udekoreret. Tornfæstet er knækket, men består af en spinkel aksel. Tornen mangler. Dateret til første halvdel af 1200-tallet.

Kat.nr. 4: ASR11 x2186. Fund fra udgravningen i Nygade 1999-2000. Cirkulær, trind ramme af kobberlegering. Diameter: 24 mm. Tornfæstet er en smal indsnævring. Dateret til før 1300. Udekoreret.

Kat.nr. 5: ASR52/64D inv. nr. R8847b. Fund fra udgravning i Grønnegade i 1955. Cirkulær, trind ramme af kobberlegering. Diameter: 20 mm. Tornfæstet er en indsnævring, som nu er knækket, og tornen mangler. Udekoreret.

Kat.nr. 6: ASR1200 x851;1. Fund fra udgravningen af Bakelitgrunden i Slotsgade 1997-98. Cirkulær, flad ramme af kobberlegering. Diameter: 34 mm. Tornfæstet består af en smal indsnævring. Halvdelen af rammen samt tornen mangler. Dekoreret med skriftlignende stregornamentik.

Kat.nr. 7. ASR43/64D D917. Fund gjort i forbindelse med byggeriet af Sydjysk Landmandsbank på Storegade i 1965. Cirkulær, flad ramme af kobberlegering. Diameter: 30 mm. Tornfæstet er en smal indsnævring. Dekoreret med indstemplede trekkanter udfyldt med prikker.

Kat.nr. 8: ASR 1015 x338. Fund fra udgravningen af en del af Ribe Gråbrødrekløsters kirke og klosteranlæg i 1993. Cirkulær, trind ramme af kobberlegering. Diameter: 20 mm. Tornfæstet er en indsnævring, der er knækket, og tornen er gået tabt. Dekoration i form af radiær stregornamentik på den ene halvdel af rammen.

Kat.nr. 9: ASR 1015 x728. Fund fra udgravningen af en del af Gråbrødrenes kirke og klosteranlæg i 1993. Cirkulær, flad ramme af kobberlegering. Diameter: 22 mm. Tornfæstet består af en indsnævring. Den ene halvdel af rammen er dekoreret med rankeslyng, den anden halvdel er glat.

Kat.nr. 10: ASR MD404 D406. Fund fra udgravning under Hotel Dagmar i 1960. Cirkulær ramme af tin. Diameter: 22 mm. Tornfæstet består af en indsnævring. Den ene halvdel af rammen er flad og dekoreret med stregornamentik, mens den anden halvdel er trind og snoet.

Kat.nr. 11. ASR 52/64D R08847a. Spænde fra udgravning i Grønnegade 1955. Cirkulær, flad ramme af kobberlegering. Diameter: 32 mm. Der er otte høje, rørformede indfatninger, hvoraf fire stadig har deres indhold af glas bevaret. Mellem indfatningerne er rammen fliget med små huller.

Hullerne kan være ment som dekoration i sig selv, eller de kan have været fyldt med glas eller små stifter. Tornen mangler, men har været fastgjort gennem det største af hullerne på rammen.

Kat.nr. 12: ASR 2089 x14. Ringspænde fundet ved soldning af jord fra Dagmarsgade sommeren 2005. Cirkulær, trind ramme af kobberlegering. Diameter: 16 mm. Tornfæstet består af en indsnævring, og tornens hoved er profileret. Rammen har 12 små fordybninger til glassten, hvoraf syv endnu har indholdet bevaret. Glasstenene er hvide, blå og grønne. Foreløbig datering o. 1200.

Kat.nr. 13: ASR 52/64D R12015a. Ringspænde af kobberlegering fra udgravningen i Grønnegade. Cirkulær ramme af kobberlegering. Diameter: 18 mm. Rammen er facetteret på oversiden. På facetens kant og ind mod rammeåbningen sidder med regelmæssige mellemrum små huller eller fordybninger. Tornen mangler.

Kat.nr. 14. ASR 1200 x555. Løsfundet spænde fra udgravningen af bakelitfabrikkens grund i Slotsgade 1997-98. Cirkulær, flad ramme af kobberlegering. Diameter: 19 mm. Rammens facon er bukket, og mellem bukklerne sidder mindre "knopper". Tornen er gået tabt, men tornfæstet udgøres af indsnævringen som ses i venstre side af rammen mellem to bukkler.

Kat.nr. 15: ASR 1891 x1. Fund fra udgravning på Slotsbanken i 1980. Spændet er af sølv, og har form som en davidsstjerne. Største tværmål: 30 mm. På forsiden dekoreret med en dobbeltrække af stregornamentik på den ene af de to trekkanter, som danner stjernen. Bagsiden er glat. Tornen er gået tabt, men den runde gennembrydning i stjernetakken længst til venstre har fungeret som tornfæste. Datering: Efter 1300.

Kat.nr. 16. ASR 30/62D D74. Ringspænde fra udgravning i haven ved Quedens gård i 1962. Cirkulær ramme med seks fremspring på ydersiden. Rammen er drejet eller skåret i ben. Diameter: 44 mm. Tornen mangler, men har været fæstnet gennem huller i rammen.

Noter

1. Roesdahl 2001, s. 47-48; Deevy 1998, s. 1-2.
2. Egan & Pritchard 1991, s. 57ff.
3. Egan & Pritchard 1991, s. 248; Deevy 1998, s. 1-5; Heindel 1989, s. 79; Mikkelsen 2002, s. 147.
4. Deevy 1998, s. 59; Svensson 1978, s. 57; Tegnér 1996, s. 465; Østergård 2003, s. 103.
5. Se f.eks. Arkæologiske udgravninger i Danmark 1999, s. 251.
6. Den lange dragtmode for mænd har nok været forbeholdt overklassen.
7. Der kendes ringspænder fra forhistorisk tid, men de har en lidt anden udformning. Se f.eks. Roesdahl 2001, s. 47-48 og Deevy 1998, s. 1-2.
8. Højmark Jensen 2005, s. 51-52.
9. Højmark Jensen 2005, s. 51-52.
10. Deevy 1998, s. 70-71.
11. Se katalog bagest i artiklen.
12. Udover fundene fra selve Ribe by er der et fund fra Hovedengen (NM D372/1957) og et fra en privatsamling i Fæsted, hvis proveniens ikke kendes (ASR M8507 inv. nr. 8632).
13. Højmark Jensen 2005, s. 63ff.
14. Deevy 1998, s. 10-11; Egan & Pritchard 1991, kat.nr. 1307; Højmark Jensen 2005, type 1.1 og 2.1.
15. Niello kommer af latinsk: Nigellus, som betyder mørk/sort. Det er en teknik, hvor sølv, kobber og bly sammen med borax og svovl smeltes til en sort masse, og bruges til dekorative indlægninger i forsænkede overflader i metal, graveringer og lignende. Teknikken kendes helt tilbage fra oldtiden, og var også meget brugt i middelalderens smykkekunst og kunsthåndværk. På ringspænderne er det en ofte brugt teknik, som fremhæver dekoration i form af mønstre, indskrifter og lignende.
16. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder: Emalj, Metallteknik, Niello; Lindahl 2003, s. 31-32.
17. Blomqvist 1947, s. 136 bild 23.3; Kirme 2002, s. 62; Højmark Jensen 2005.
18. Paralleller ses hos bl.a. Heindel 1986, abb. 2; Deevy 1998, RB 101.
19. Spændet har fundnr. ASR 2089 x14.
20. Højmark Jensen 2005; Egan & Pritchard 1991, kat.nr. 1317.
21. Højmark Jensen 2005, type 5.
22. Erslev 1901, 37;5; Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder: Smykker.
23. Udfra indskriften tolker Georg Galster ringspændet som en gave fra en Thedricus til hans broder, en møntmester (Frater Monetarii). Indskriften indeholder desuden en sætning fra digteren Vergil: Amor vincit omnia=kærligheden overvinder alt. Det er et ofte brugt citat på middelaldersmykker, det findes bl.a. også på et ringspænde fra nonneklostret i Randers. Galster 1958, s. 231; Mikkelsen 2002, s. 145-147.
24. Margrete 1 1996, kat.nr. 143.
25. Fra middelalderfransk: *Jeo sui fermail pur garder sein ke nus vilein n'i mette mein.* Deevy 1998, s. 69.
26. Deevy 1998, s. 69; Lightbown 1992, s. 100.
27. Brase=broche/spænde
28. Frandsen 1956, s. 108 vers 18.
29. Steingraber 1956, s. 47.
30. Lightbown 1992, s. 53.
31. Lightbown 1992, s. 19-20. Der er også et eksempel fra Danmark; ved udgravninger på Benediktinernonneklostret Vor Frue i Randers er fundet et ringspænde af sølv med indfattede glassten. Mikkelsen 2002, s. 145-146.
32. Israels 12 stammer, de 12 diciple, 12 stjerne-tegn osv.
33. Lightbown 1992, s. 96-100; Højmark Jensen 2005, s. 85ff.
34. Madsen 1999, s. 125.
35. Riismøller 1961.
36. Et engelsk eksempel på en støbeform til ringspænder ses hos Deevy 1998, s. 48.
37. Der kendes kun to middelalderlige hjerteformede ringspænder fra Danmark. Det ene har en udekoreret ramme, det andet er dekoreret med punkteirkler. Til gengæld kendes hjerteformede ringspænder af sølv fra nyere tid mange steder, bl.a. i Danmark. De er typisk pyntet med et par fugle eller et hjerte på toppen. Se Højmark Jensen 2005, s. 42ff og kat.nr. 171-172.
38. Lightbown 1992, pl. 54; Cherry 1992, s. 37.
39. Pedersen 2001, s. 29-38; Pedersen 2002, s. 20-27.

40. Højmark Jensen 2005, kat.nr. 163-169.
41. Højmark Jensen 2005 s. 63ff.
42. Lindahl & Jensen 1983, s. 145; Lightbown 1992, s. 79ff.
43. Deevy 1998, s. 59-62.
- Litteratur**
- Arkæologiske udgravninger i Danmark*, 1984ff.
- Babb, L.: A thirteenth-century brooch hoard from Hambleton, Buckinghamshire. *Medieval Archaeology. Journal of the Society for medieval Archaeology* Volume XLI 1997, s. 233-236.
- Blomqvist, R.: Spännen och söljor. *Kulturen* 1947, s. 120-155.
- Cherry, J.: *Goldsmiths. Medieval craftsmen.* British Museum press. London 1992.
- Deevy, M. B.: *Medieval ring brooches in Ireland. A study of jewellery, dress and society.* Wordwell 1998.
- Egan G. & F. Pritchard: *Dress accessories c.1150-c.1450.* Medieval finds from excavations in London: 3. London 1991.
- Erslev, K.: *Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450.* København 1901.
- Frandsen, E.: *Danske Folkeviser.* København 1956.
- Galster, G.: Notes on the Danish Mint-Masters in the Middle Ages before 1377. *Centennial publication of the American Numismatic Society* 1958 (ed. H. Ingholt). SIDETAL?
- Grinder-Hansen, P., G. Franceschi & A. Jorn: *Nordens gyldne billeder fra ældre middelalder.* 1000 års folkekunst. Nordisk middelalder bd. 2, Valby 1999.
- Heindel, I.: Ave Maria-Schnallen und Hant-truwebratzen mit Inschriften. *Zeitschrift für Archäologie* 20 1986. SIDETAL?
- Heindel, I.: Hochmittelalterliche Gewand-schnallen im westslawischen Siedlungsgebiet. *Zeitschrift für Archäologie* 23 1989.
- Højmark Jensen, M. (Nu Højmark Søvsø): *Mid-delalderlige ringspænder i det nuværende Danmark. Typologi og datering, fundforhold og kontekster, funktion og symbolik.* Speciale i Middelalderarkæologi ved Aarhus Universitet afleveret 2004. Udgivet af Middelalderar-kæologisk Nyhedsbrev 2005.
- Jensen, V.: 14 dragtspænder fra Kolding. *Hikuin* 6, 1980, s. 115-120.
- Jørgensen, L. & P. V. Petersen: *Guld, magt og tro. Danske skattefund fra oldtid og middelalder.* København 1998.
- Kirme, K.: *Eesti rahvapärased ehted. 13. sajand-20. sajandi algus.* Tallin 2002.
- Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder.* Bd. I-XXII. 1956-1978. København m.v.
- Lightbown, R. W.: *Mediaeval European Jewellery.* London 1992.
- Lindahl, F.: *Symboler i guld og sølv. Nationalmuseets fingerringe 1000-1700-årene.* Nordiske Fortidsminder serie B, bd. 21. København 2003.
- Lindahl, F. & J. S. Jensen: *Skattefundet fra Slagelse 1883. Aarbøger for nordisk Oldkyn-dighed og Historie* 1983, s. 123-178.
- Madsen, P. K.: *Middelalderkeramik fra Ribe. Byarkæologiske undersøgelser 1980-87.* Den antikvariske Samlings skriftrække bd. 2. Højbjerg 1999.
- Margrete 1. Nordens Frue og Husbond. Kal-marunionen 600 år.* Essays og udstillingskatalog (ed. P. Grinder-Hansen). København 1996.
- Mikkelsen, H.: *Vor Frue kloster.* Et benediktiner-nonnekloster i Randers. Randers 2002.
- Pedersen, A.: *Skatten fra Bjæverskov nok engang. Køge museum* 2001, s. 29-38.
- Pedersen, L.: *Hvidernes gård. Skalk* 2002:1, s. 20-27.
- von Reizenstein, A. F.: *Deutsche Plastik der Früh-und Hochgotik.* 1962.
- Riismøller, P.: *Nålemageren i Strandstien. Kuml* 1961 s. 117-131.
- Roesdahl, E.: *Vikingerne verden. Vikingerne hjemme og ude.* 7 udg. København 2001.
- Steingraber, E.: *Alter Schmuck. Die Kunst der europäischen Schmuckes.* München 1956.
- Svensson, S.: *Folkligt dräktsilver. Ur Kulturens samlingsar.* Motala 1978.
- Tegnér, G.: *Smyckekonsten. Den gotiska konsten. Signums svenska konsthistoria* 4, Lund 1996.
- Østergård, E.: *Som syet til jorden. Tekstildfund fra det norrøne Grønland.* Århus 2003.

SUMMARY

Medieval ring brooches from Ribe

Ring brooches were one of the most popular types of dress accessories during the high middle ages throughout Europe. They were mostly worn to either fasten the collar at the neck of the dress, or cloak. Men, women and probably even children wore them, and they are found in all types of social contexts. Based on the archaeological evidence, the use of ring brooches can be traced from the 13th to the 15th century in Denmark. Excavation activity and metal detector finds continue to increase the number of ring brooches known to us in Denmark. 16 brooches of this type have been found in Ribe. The variation in shape, size, decoration and quality of this corpus, is an interesting source on medieval fashion culture. The rare find of a mould for making heart-shaped ring brooches, is in addition to the large group of archaeological finds of ring brooches from Ribe, further evidence of the production of ring brooches in the area.

Mette Højmark Søvsø, cand. mag.
Valdemar Sejrs Allé 13
6760 Ribe
metchens@hotmail.com

Oxen for the axe. A contemporary view on historical long-distance livestock transport

By Wilma Gijsbers and Bert Lambooi¹

Within the European Union (EU) a combination of unrestricted mobility between the member states, a greater uniformity in subsidies, and an enhanced infrastructure has resulted in livestock being transported over greater distances. Because consumers today insist on better treatment for animals throughout the whole production process – including transport – the conditions under which animals are transported, their welfare, and the possibility of spreading contagious diseases are increasingly being debated.

Neither the transport issue nor the debate around it are new, as Europe has a long history of transporting livestock over long distances. In this article we will focus on the early modern transport of oxen from Denmark and Schleswig-Holstein to the Netherlands. Today, slaughtering cattle are no longer imported from this production area to the Netherlands nor do oxen play a significant role in the modern livestock industry, yet at the beginning of the seventeenth century tens of thousands travelled every year by road and by sea to this area. Although conditions under which livestock are transported have changed in the last four or five centuries, animals at that time would have reacted in much the same way as animals do today when faced with unusual circumstances. Therefore, an understanding of the physiology of cattle and their behaviour during modern livestock transport today enhances our understanding of early modern transport.

»Again, when we view those large Bodies of Oxen, what can we better conceit them to be, then so many living and walking powdering Tubs, and that they have *animam pro Sale*, as *Philo* speaks of fishes, that their life is but for Salt to keep them sweet till we shall have need to eat them?«²

Animam pro sale, life instead of salt. In 1653, Henry More (philosopher, theologian, and occult scientist at Cambridge) echoed *Philo*'s words, convinced that oxen – which he described as barrels of meat – lived in order to keep their meat fresh until people needed it. Indeed, the very act of 'living' made the preservation process, salting the meat, redundant.³

Oxen – castrated bulls – possessed the best qualities for slaughtering cattle destined for long-distance trade.⁴ The castration made them more docile yet strong at the same time so they were better suited to being transported over long distances than bulls and cows. Consequently, in early modern Europe long-distance trading was done almost exclusively in oxen. In the fifteenth century, Hungary, Poland as well as Denmark along

with neighbouring Schleswig-Holstein carved out their position as the main suppliers of oxen to the more westerly, growing urban centres. Around 1570 no less than a quarter of a million oxen were traded on the continent each year.⁵ By way of comparison: in 2000, 3 million cattle were transported within the EU, or 3.8 million if one includes import and export.

The long-term development of the Danish-Dutch trade in oxen

This article restricts itself to the export of oxen for slaughter from Denmark and Schleswig-Holstein to the Netherlands.⁶ At the end of the fifteenth century, alongside the names of German ox traders, names of people originating from northern and eastern parts of the Netherlands (Deventer, Kampen, Zwolle, Hasselt, Nijmegen, Utrecht and Groningen) began showing up on the toll registers.⁷ The Dutch preferred to collect the oxen in the spring. Then during the summer they were put out to graze in the consumption area so that they could be slaughtered that same year. The names of merchants from the Dutch province of Holland – who will play a key role in this article – are still

Trade in live animals in the EU in 2000 (figures in millions)						
Live animals crossing borders						
	total	within EU	import	export	slaughtered animals	ratio live/slaught.
Cattle	3.80	3.00	0.50	0.30	27.00	15%
Pigs	12.00	11.90	0.06	0.04	203.00	6%
Sheep	4.20	2.60	1.60	0.06	77.00	5%
Singlehoofed	0.20	0.07	0.14	0.01	0.40	59%

Fig. 1. Source: EUROSTAT.

Kilde: EUROSTAT.

absent from the accounts for this period. They had the oxen delivered by ship.

In the sixteenth century the nobility and merchants in Denmark acquired all manner of privileges at the expense of the rights of the farmers. Broadly speaking, labour relations were as follows. Oxen were grazed by Danish farmers, who kept them on a minimum amount of fodder during the winter months. Roundabout their fifth year (which is a considerable age for cattle destined for slaughter as the older the cattle become, the more interstitial tissue they have and the tougher the meat) they were stalled as 'grass oxen' for one final winter with good fodder on the grounds of the royal estates or stately homes. Danish merchants then bought them up as 'stall-fed oxen' and exported them. They either brought the oxen all the way to the consumption area or else sold the oxen halfway through the journey to the Germans or the Dutch at the international cattle fair in Wedel near Hamburg. This fair began on 25 March and ran for several weeks.

The total overland export from Denmark and Schleswig-Holstein peaked between 1610 and 1620: every year between 40.000 and 45.000 oxen from Denmark and 5.000 to 7.000 oxen from Schleswig-Holstein passed through the two most important toll places Gottorf and Rendsburg. The total overseas export reached 10.000 oxen during peak years. Only a portion of this total number of exported oxen was destined for the Dutch market.

At the end of the sixteenth century and during the first quarter of the seventeenth century most of the exported oxen that passed through Toldstedt (Schleswig) by road were still owned by Danish exporters. Around the middle of the seventeenth century this had dropped to only half and by the last quarter of the seventeenth century it had fallen even further to less than one fifth.⁸ In the meantime, the share in the export of among others the Dutch – which had been rather modest during the 1630s and 1640s and restricted to the purchase of oxen in Ribe and Skåne – had grown steadily during the 1650s.⁹

Fig. 2. The production line of Danish calves to Dutch slaughter oxen.

De produktionsled, som danske kalve gennemlevede, før de blev til hollandsk slagtekvæg.

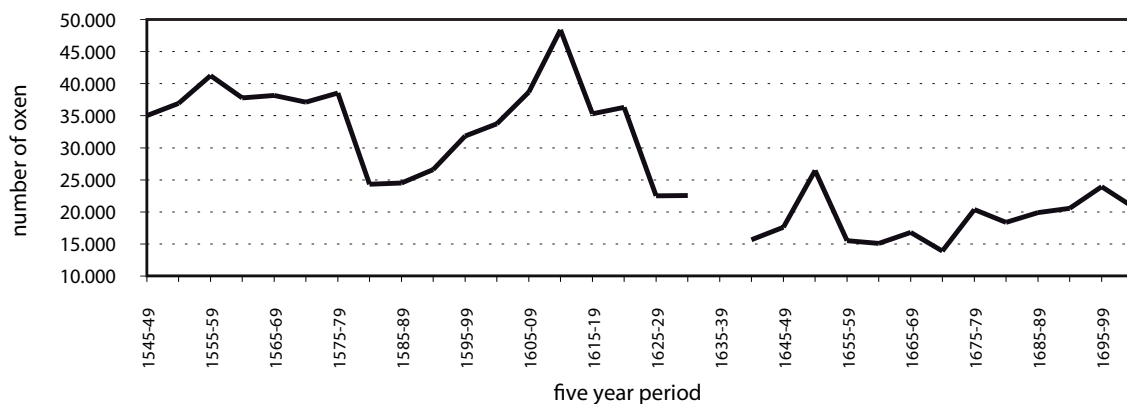

Fig. 3. Number of oxen exported via Gottorf (1545-1704). Source: Wiese, 'Der Rinderhandel', p. 61-62. For years in which figures from Gottorf are missing these have been derived from the export figures for Rendsburg, where available.

Antal okser eksporteret via Gottorf (1545-1704). De manglende år i tallene fra Gottorf er hentet fra eksporttallene fra Rendsburg, hvis de foreligger.

A similar development was observed in the export of oxen overseas. Ribe was an important crossroads for the international oxen trade as it was the point at which the western overland route through Jutland and an important sea-route came together. Between 1596-1660 (with the exception of nine years that cannot be accounted for), 138,694 oxen were exported by sea from Ribe's coastline, a large portion of which were destined for the Netherlands.¹⁰ The Dutch merchants' share in the overseas export from Ribe was nil during the decade 1610-1619, rising to 10% during the years 1620-1629 and eventually 17% in 1630-1639. It then dropped slightly to 13% in 1640-1649. The Dutch share subsequently rose to a staggering 46% during the years 1650-1659 for which the merchants from Amsterdam in particular deserve most of the credit. This brought Dutch exports up to the same level as those of merchants from Denmark and Schleswig-Holstein (50%).¹¹ Comparative data on exports from other coastal areas are not available.

Due to a host of different factors that will not be explored further here, so it was that the so-called 'classic period' of Danish production and export of stall-fed cattle came to an end. The Dutch had acquired an important share in overland and overseas export. In Denmark, the period after 1660 is even known as the *Hollandertiden* or 'the era of the Dutch'.¹²

Merchants from the province of Holland in particular played an important role during this period. They often operated in 'ox-trading companies', occasional companies run by wealthy, land-owning town-dwellers. Grazing Danish oxen became a favourite pastime, even if in practice the ox merchants generally left the purchase of the oxen in the production areas and the grazing process to their farm-hands and tenant farmers on their land in the neighbouring reclaimed polderlands or on the original unclaimed land. The partners in these companies were financiers of the international ox trade in the same way that they invested in other branches of the economy. During the secular contraction phase in Europe ($\pm$ 1660-1750) – which brought plummeting grain prices, relatively high real wages, few cultivation activities, the transformation of arable land into grazing pastures and an increase in cattle raising – the ox trade became less profitable. The call from landowners for protectionist measures was finally heeded. From 1686 the States General imposed a duty on imported fattened cattle, in 1724 it also phased it in for lean cattle, including Danish oxen. An outbreak of rinderpest secured a brief recovery for cattle imports, but the regular Danish-Dutch ox trade had had its heyday.¹³

This raises the question why farmers in the Dutch pasture lands did not themselves switch to keeping oxen, in light of the steady demand. The

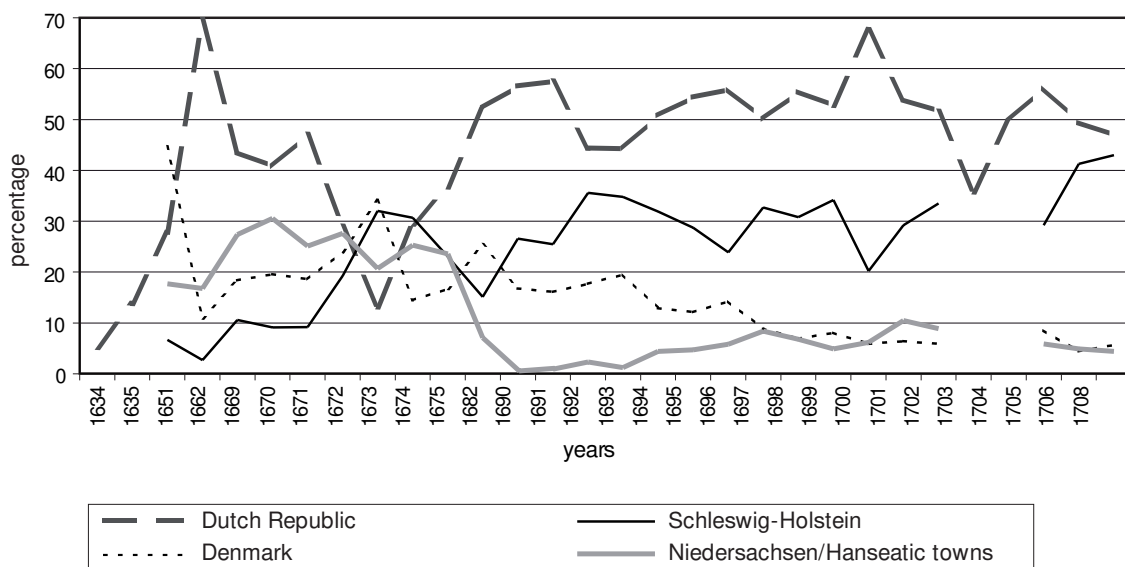

Fig. 4. Number of oxen exported via Toldsted (1634-1708) divided up according to the buyer's place of origin (in percentages). Source: Gregersen, *Toldsted*, p. 120, 125, 127, 130, 144 and *idem*, 'Studedriften', p. 142.

Antal okser eksporteret via Toldsted (1634-1708) opdelt efter køberens hjemegn (i procent).

large scale breeding needed to maintain a stock of cattle that would only generate income in the final year – with all the incumbent risks that this brings – would not be a profitable enterprise in a relatively densely populated area. In Holland, therefore, the focus was on keeping diary cattle. Besides, why would anyone want to keep oxen themselves as long as producers in Denmark and Schleswig-Holstein continued to deliver them at affordable prices?

The economic value of oxen for slaughter extended far beyond just providing meat. Oxen were no longer capable of producing offspring, slaughter oxen were not yoked up to ploughs or carts, yet during their last grazing period they fertilised the land and after slaughter they produced a variety of indispensable by-products for urban industry such as leather, bone and horn.¹⁴ These by-products could indeed be produced by other types of cattle, so the next question is why did people overlook the niche for Dutch cows (people did not like the taste of meat from old bulls) in the demand for slaughtered cattle at the time. Oxen meat was valued as fatty, healthier and tastier meat, but it was only ever eaten fresh for a very brief period during the year.¹⁵ Most of it was preserved and used as

winter food for those living in the towns or as ships' provisions. So, if it was to be salted at the expense of the taste and the structure of the meat after all, what did it matter in the long run if oxen meat or cow meat was used?

Chomel implicitly provides an explanation for the long-distance trade when he writes: 'Whenever one wishes to fatten up old Beasts, Oxen or Cows, whether by grazing them in the meadows or feeding them in stalls, it is much better to have them lean rather than fleshy; because then they acquire, besides fat, a totally new meat, that is much more succulent and pliable, and not so tough'.¹⁶ At the end of the eighteenth century the explanation for the preference for Danish oxen was still being sought in the tender and succulent structure of the meat, which salt could easily penetrate, and yet perhaps the Danish-Dutch ox trade is not linked so strongly to any specific biological traits of the Danish oxen but has more to do with the strenuous long-distance transport that preceded their final grazing spell on the lush Dutch meadows.¹⁷ The five-year old Danish oxen walked themselves lean and then ate themselves fat and succulent.

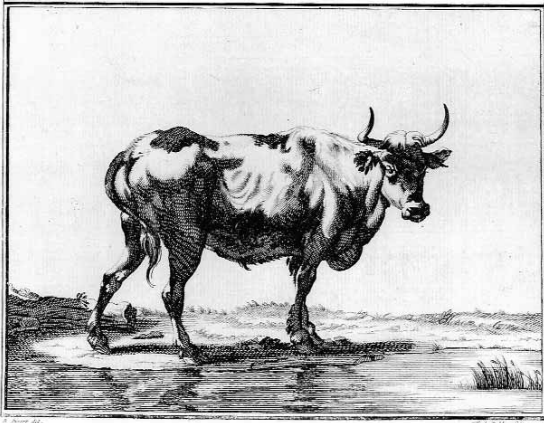

Fig. 5. An ox. The earlier and more rigorous the castration of the male calf, the greater the impact on the shape of its body: hormonal changes stimulated the growth process in the limbs, but inhibited growth in the backbone. This is why an ox had longer legs and a rather stocky trunk compared to a bull of the same 'breed'. Oxen also acquired longer horns and a different tone of voice. Source: Chomel-De Chalmot, *Huishoudelijk woordenboek*, 2nd ed. (1778) vol. 4, plate 37. Library of the Faculty of Veterinary Medicine, Utrecht University.

En okse. Jo tidligere tyrekalvene kastreres des tydeligere ses resultatet på kropsbygningen; de hormonelle ændringer øger lemmernes vækst men hæmmer rygsøjleens. Derfor har en okse længere ben og kortere krop end en tyr af samme race. Okser fik også længere horn og anderledes stemmer.

The treatment and welfare of animals during (early) modern livestock transport

Today the standard mode of transporting livestock is by road, although transport by train, sea or air has gained a greater degree of acceptance. Centuries ago oxen were also transported from the production area to the Netherlands by road and by sea, although the means of transport was different: in those days cattle had to walk all the way to the consumption area and if they had to be transported over water, sailing ships were the only means of transport available. The conditions of transport influenced the animals' well-being, the condition in which the cattle arrived, and the quality of the meat. How did the oxen endure the strenuous transport? If we compare how cattle today react during modern livestock transportation then this should provide us with more insights into the matter.

Modern transportation of livestock

In the Netherlands today it is primarily calves that

are slaughtered for meat production. Cattle destined for the abattoir that are more than two years old are usually discarded dairy cattle, and bulls are very rarely kept. Animals intended for meat production will be transported several times during their lives. Their first journey is from the breeding farm to the fattening farm, in the midst of which they are sometimes taken to another fattening farm, until their final journey which will be to the abattoir. The experience is always a negative one for animals that are unaccustomed to being transported. Loading and unloading are especially stressful because the animals have to go to a new, unfamiliar environment.

Individual cattle respond to being transported in different ways. Their response depends upon their genotype, their past experiences and the treatment they receive. They have their own strategy for dealing with difficult circumstances, called a *coping style*. Their strategy varies – depending on specific circumstances – and can be divided into three broad categories: adapting to the situation as best they can, avoidance behaviour, or passive acceptance.

The term stress is used when an animal's *coping*-strategy is unable to deal with a change in circumstances, such as transport. Stress activates hormones via the pituitary-adrenal system (glucocorticoids) and the sympathetic-adrenal medullary system (catecholamines) resulting in clinical and behavioural deviations from normal functioning, followed by exhaustion. The animal's control system becomes overloaded and its biological fitness starts to fall. The feelings of stress have an impact on the animal's energy reserves and on its body temperature causing its breathing and heart rate to accelerate and its evaporation level to increase. Cattle experience a drop in their blood glucose (= sugar) level during the first hours of transport, after which it rises significantly. The concentration of ketones behaves in the opposite way. The haemoglobin and haematocrit levels can rise somewhat during the transportation process (dehydration). The animals also defecate more frequently. The weight loss among cattle during long periods of transportation is approximately 8% during the first 24 hours and approximately 2% in the following days.

Fig. 6. Watering the cattle in a truck during a stop-over.

En kvægtransport gør holdt for at vande dyrene.

Yet the stress can also produce atypical behaviour (overreacting) resulting in injuries, exhaustion and sickness. During loading and unloading, transport injuries and bruising commonly occur in all animal species. These defects occur as a result of forceful contacts in passage ways or, once inside the compartments, by fighting between animals or by animals mounting each other. This is why high cargo levels lead to a lot of skin damage in cattle. To ensure animal welfare during transport the animals have to be fit at the start of the journey. Given that pigs don't eat at all, sheep hardly drink anything, and cattle and horses remain standing up, periods of rest (without unloading the animals) should be calculated during the transportation process and the length of the journey should be restricted. From a welfare perspective, it is recommended that cattle and horses should be watered and fed as a matter of course within 8 hours. According to EU guidelines, cattle should be rested for at least 1 hour after a 14-hour journey during which they should be watered and,

if necessary, fed. After this rest period they may be transported for another 14 hours. During the journey the animals learn to adapt to their new circumstances within a few hours.

Animals must be able to stand in their natural position and all of them must be able to lie down. For animals which remain standing during the journey (such as horses and cattle), the roof above their heads must be high enough to allow them to hold their heads up in their natural position. This height will ensure adequate freedom of movement and ventilation and will depend on the species and breed concerned. In cattle at a loading density of 200 kg/m² animal movement was unrestricted and the preferred orientation was standing parallel with the direction of travel during journeys of 4 hours and perpendicular to the long axis of the truck during 1 hour journeys. Losses of balance were associated with specific driving events such as braking and cornering.

For cattle with a live weight of 400-600 kg a loading density of 1.7-2.0 m²/animal is recommended. Animals going down underfoot was associated with an extremely high load density of 600 kg/m². When down they were sometimes trapped, destabilizing other animals of the group in a domino effect. The animal lying underneath can also end up being trampled. The most detrimental effect of transportation is death which normally follows a period of very poor welfare. The percentage of deaths among cattle during long spells of transportation is 0.01%.

The effects of climatic conditions on an animal's welfare during transportation are hard to measure. The weather conditions depend on the location, the time of day and the season. More animals die when they are transported during warm weather (namely on short journeys) than during cold weather. According to the Central Department for Livestock Insurance, the percentage of deaths in the Netherlands among pigs travelling on a short journey to the abattoir is less than 0.4% and among sheep, cattle and sows less than 0.1%. Transportation in closed compartments with air-conditioning would be the best solution, however only a handful are available. This system of climate control is ideal for the welfare of all types of animals during transportation as well as for the

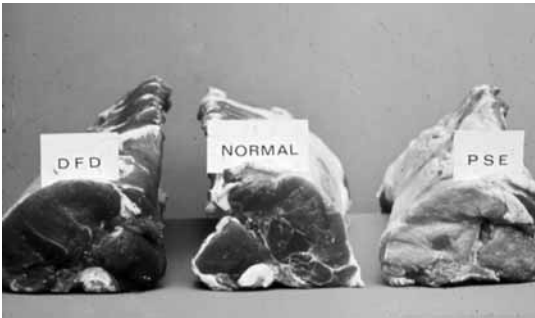

Fig. 7. Comparing DFD meat, normal meat and PSE meat.

Sammenligning mellem DFD-kød, normalt kød og PSE-kød.

post mortem meat quality after slaughter. Closed compartments also reduce the risk of contamination, in part because they reduce the chance of losing organic material during transportation.

A commonly known illness that can occur among cattle and other animals under extreme conditions (during shipping or similar situations) is *shipping fever*: septicæmia (blood-poisoning) resulting in a high fever and pneumonia ending in death. Yet even with a less dramatic ending transporting livestock can overshoot its goal as stress and fatigue directly influence the quality of the meat. Stress before slaughter leads to an increased breakdown of glycogen and a greater decrease in the energy store. In pigs and broilers this results in *pale, soft and exudative* (PSE) meat.¹⁸ Cattle are particularly prone to developing *dark, firm and dry* (DFD) meat if they become exhausted just before they are slaughtered. Depending on the duration of the transport and the rest that the animals are given afterwards, it could take from 2-4 hours to up to a few (1-2) days before the animals have recuperated sufficiently from the journey to be ready for slaughter.

It is clear that the health and welfare of cattle can be damaged by transportation. Preparing the animals for their journey, a well-equipped vehicle, and expert supervision all contribute to the well-being of cattle on their way to slaughter and with this, the quality of the meat. To what extent did early modern transport fulfil these conditions?

Early modern transportation of oxen

Given its geographical position, transporting oxen

by sea was the obvious choice in Northwest Europe, but in numbers, sea transport always lagged behind land transport. An eighteenth century document stated that every year around 16.000 foreign oxen were delivered for slaughter, of which 12.000 were transported by road and 4.000 by sea.¹⁹ It was considered almost impossible to deliver all the oxen by ship, for a variety of reasons: not enough ships were available, the cargo costs (and in turn the price of the oxen) would rise exponentially, in bad weather the large number of ships at the loading and unloading places would create havoc and cause a lot of damage, while feed shortages at the loading places would cause oxen to die. Transport by road on the other hand was less risky and more punctual than transport by sea, oxen that were transported by road could be fed better, the prices charged for oxen that had been transported by road were one sixth higher on arrival, while transport by road was actually one fourth cheaper.²⁰ This explains the merchants' preference for transport by road. However, transport by road was certainly slower. The home journey from North-Jutland to the Republic took around six weeks under normal circumstances. Transport by ship from the Sound or the Belt took about three weeks, while it would only take four to five days from the west coast of Jutland. Of course, the speed of the journey was governed by the weather conditions.

At the end of October, beginning of November the merchants from Holland or their agents travelled to the production area. They bought oxen from different country estates. In 1600, the average herd size to pass by the great toll places was 220 oxen, by 1700 the average head count had risen to 400 oxen.²¹ The Dutch merchants' herds were often bigger and sometimes numbered more than one thousand head of oxen. The oxen were branded, but they were unshod and still had their horns. After the oxen traders had been paid (the required amount had been picked up beforehand in cash in Hamburg or was paid in the form of remittances), they gathered the oxen together at the end of February, beginning of March on the different estates in Denmark or Schleswig-Holstein.

Once the herd was complete they headed for home. In Jutland the oxen passed over three main

Fig. 8. While the ox roads in Jutland were sometimes little more than small country lanes, in Schleswig they could reach impressive widths. The photo shows 'Kropper Busch' near Sorgbrück (Schleswig). Photo: J. Reichstein (1990, Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein).

Mens oksevejene i Jylland sjældent var bredere end landeveje, kunne de i Slesvig nå op på imponerende bredder. På fotoet ses "Kropper Busch" nær Sorgbrück.

roads going from north to south (with a few connecting roads). The ox road in the middle was called *Hærvejen* (later to become the *Heerweg* in Schleswig-Holstein). The majority of the oxen that were driven overland would assemble on the road past Gottorf in order to pass the *Danevirke* on their way to the south.²² Gottorf and Rendsburg were the main toll places in this area. The width of the road was not only the result of the large number of oxen (and of course other traffic) passing through it, but also had to do with the oxen's preference to walk on the softest parts of the road, often the grass verges, because of the sensitivity of their hooves.²³ Assembling herds of different origin where the animals were not used to one another was not only taxing on the oxen but, with long-distance transport in a relatively short time and in different directions, contagious bovine diseases that may possibly have originated in the production area could spread rapidly throughout a large part of Europe.

The ox trade played an important role in determining the economic structure of the transit area.

Inns for merchants and drovers, meadows for the cattle, markets, ferryboats and toll places all sprang up along the route. Local farmers earned money from selling hay and straw, leasing pastures and renting out stables.²⁴ Depending on the place of departure and the final destination of the oxen, a variety of natural obstacles had to be surmounted: the Sound or the Belt in Denmark, the Eider, the Elbe, the Weser and the Eems in Germany, and the big rivers or the Zuider Zee in the Dutch Republic. And each and every time the oxen had to be loaded on and off the ships. The Zuider Zee region plays an important role in overseas transport. Hoorn was a delivery point and market for Danish cattle as far back as the fourteenth century. Roundabout 1600 Hoorn fell out of favour with the foreign merchants and the lean cattle fair relocated first to Enkhuizen and in 1653 to Amsterdam, following an earlier attempt to attract the market in 1629 which did not work out.

It is thanks to the surviving notary acts (especially the freight contracts and attestations) drawn up by notaries operating in Hoorn, Enkhuizen and Amsterdam that we can build up a picture of overseas oxen transport.²⁵ It would appear that up until the second quarter of the seventeenth century the overseas export of oxen was almost exclusively in the hands of merchants and skippers from the production area. The abolishment of the export restrictions in 1623 by the Danish king in connection with the Thirty Years War marked a new period in overseas export. Dutch skippers were employed with increasing regularity to ship Danish oxen to Dutch markets. For that purpose, prior to the journey freight contracts were drawn up in Holland: initially almost exclusively by merchants from West Jutland, but soon afterwards also by Dutch merchants, notably from Amsterdam. Freight contracts were to a large extent standardised. In a freight contract the merchant(s) and skipper agreed in writing, and witnessed by the notary before the journey commenced, that the skipper would load the goods for the freighter(s) at a future date and on an agreed location in order to ship and unload them elsewhere in return for payment. They always contain the date, the names and places of origin of the parties and their signatures, the cargo, the moment of departure and return, the

Fig. 9. Loading places of oxen. Source: Freight contracts from the notary archives of Enkhuizen and Amsterdam.

Ladepladser for okser.

harbours of departure and destination, a freight rate, and sometimes also the name, type and size of the ship, a primage for the skipper and special conditions. Consequently, they are ideally suited for ongoing research into developments within this branch of trade. Attestations (witness statements) were drawn up after a trip had been concluded, by reason of inadequate compliance with

Fig. 10. Unloading places of oxen. Source: Freight contracts from the notary archives of Enkhuizen and Amsterdam.

Landingspladser for okser.

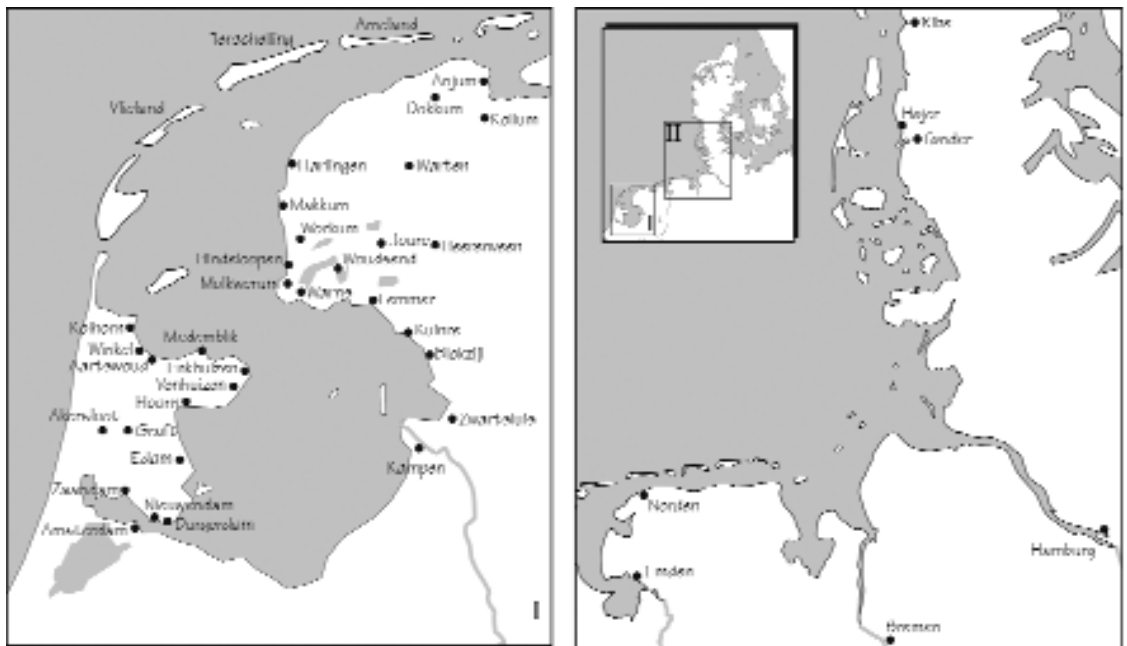

Fig. 11. Places of origin of the skippers. Source: Freight contracts from the notary archives of Enkhuizen and Amsterdam.

Hjemsteder for skipperne.

mutual agreements or because incidents had taken place during the journey. Their lay-out and contents are therefore unique and give us a glimpse behind the scenes of this branch of the trade.

Hoorn's role in the world of international trade quickly ended after the market moved. The freight contracts in Enkhuizen, which were mainly drawn up by foreign merchants, only contain a handful of references to oxen exports from eastern Denmark. Although foreign merchants also concluded freight contracts in Amsterdam, there the Amsterdam merchants more readily took the initiative and had freight contracts drawn up. They sent the contracted Dutch skippers more frequently to the Sound and the surrounding areas. Moreover, the acts contain a greater variety of loading points. For the Dutch freighters, oxen were only one of several possible return goods.

Both Danish and Dutch freighters made full use of the services of skippers from the Dutch provinces of Holland, Overijssel and Friesland to transport the oxen. They picked up the oxen on the shallows of the west-coast of Jutland with flat-bottomed ships (predominantly *boeiers*, *smakschepen*,

wijdschepen, *potschepen* and later *tjalken* too). The skippers then deliberately ran the ships aground on the sandbanks just before the west-coast of Jutland so that fifty to sixty oxen could be loaded. Larger ships with the capacity to load eighty or ninety oxen left for the Sound or the Belt.

Ships contracted by merchants from Denmark and Schleswig-Holstein in both Enkhuizen and Amsterdam mainly carried unspecified ballast to the production area, while the destination and return cargo (oxen) was already known.²⁶ In a small number of cases where a load was reported on the outward journey to Jutland, it did not appear to be luxury goods, but building materials such as stones (large bricks and clinkers) from Harlingen, roof tiles from Leiderdorp, Harlingen or Enkhuizen and chalk, likewise from Harlingen and Enkhuizen. The freight contracts that were studied showed no record of ox ships taking on wall tiles – large numbers of which are still found in Jutland – as ballast on the outward journey. But nevertheless, wall tiles might have been transported aboard the ox ships on occasions when the crew was granted the right to transport and trade small amounts of

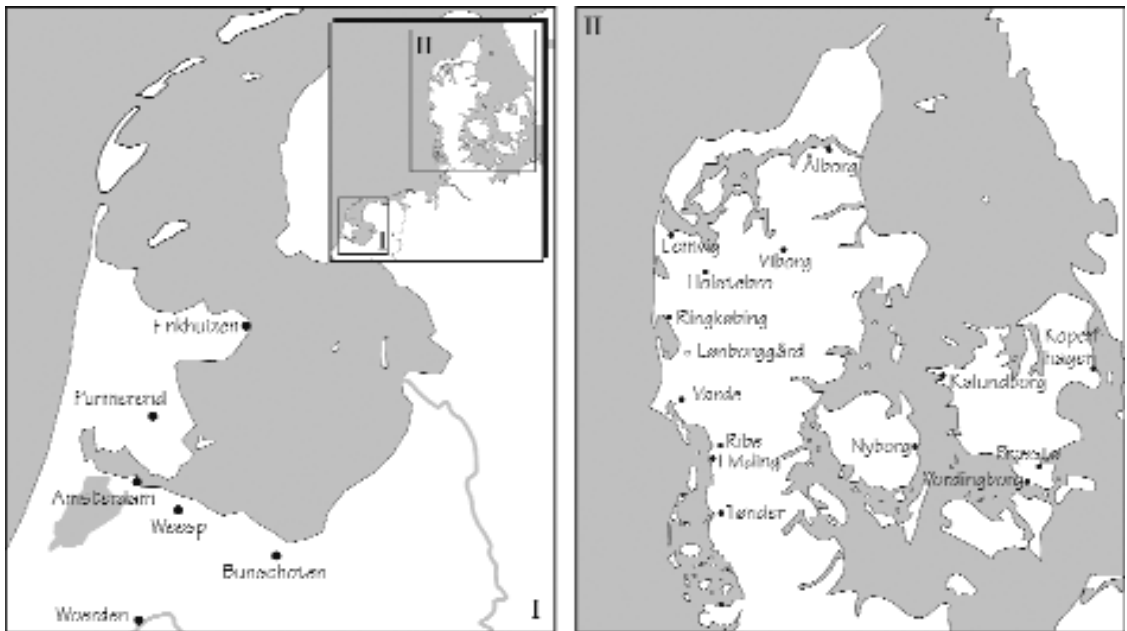

Fig. 12. Places of origin of the ox traders. Source: Freight contracts from the notary archives of Enkhuizen and Amsterdam.

Hjemsteder for oksehændlere.

goods at their own expense in the remaining space of the ship rented by the freighter.²⁷

Most of the Danish merchants whose names were found in the Dutch notary acts came from towns in Jutland. They were wealthy and often held prominent positions in society. Like Bagge Pedersen, for example, a councillor and ox trader in Ribe who took part in the ox trade with Holland for a number of years, as well as his sons(-in-law), who occasionally belonged to the ruling class of other towns in Jutland. Likewise the mayor of Ringkøbing Jens Olufsen and his sons(-in-law) traded in oxen. The Varder (half) brothers, Las, Jakob, Iver and Enevold Jensen, and their brothers-in-law concluded their own contracts in Enkhuizen or Amsterdam or commissioned a trustee to do this for them. Tønder was the original home of councillor and ox trader Berend de Behr, yet several of his sons-in-law and brothers-in-law too participated in the ox trade with Holland.²⁸ Some of the members of the families mentioned above were also related to each other by marriage. Merchants abroad regularly fell back upon these family ties. The merchants mentioned in the

notary acts could often be traced using the literature on the ruling classes in Denmark and Schleswig. Ribe beat all of them hands down: more than seventy different merchants who were found in the notary acts concluded in Hoorn, Enkhuizen or Amsterdam, came from this town. Just because most of the merchants found in the archives came from Jutland does not necessarily mean that other Danish merchants did not visit the Dutch markets: perhaps they came by road, owned their own ships or rented them elsewhere. In which case they would not have concluded any freight contracts in Hoorn, Enkhuizen or Amsterdam.

Examples from day-to-day trading practices

What sort of picture do the notary acts paint of how oxen, the main subject of this article, were transported? What follows is an impression of the transport over land and by sea based on examples from day-to-day trading practices. It was pointed out earlier that extreme temperatures (particularly warmth), a lack of fodder or drinking water, a lack of rest and space, as well as sickness and injury undermine the well-being of animals that are

being transported and lead to stress. What references can be found in the literature or in the archives indicating that this was the case in early modern road and sea transport, what did the various individuals involved do to spare the animals from discomfort or pain along the way, and if that question can be answered all these centuries later, what were the motives behind their actions?

Transport by road

Let us begin by evaluating transportation by road under the above-mentioned conditions. The period 1430-1820 is known as the Little Ice Age, with colder winters, cooler summers and stronger continental influences.²⁹ Transport in cold weather might have been more favourable than in warm weather, but the low temperatures of the late winter combined with physical exertion and a frugal diet must have caused the oxen suffering after their months spent in the stall. Their destination in the consumption area was not called 'the lean cattle fair' for nothing, although regional differences in quality, their weight before they set off, and the fodder situation in the production and transit areas would have influenced their condition.³⁰ At any rate, extreme cold weather had to be avoided. Did the ox merchants heed the temperature before they set off? Most certainly. At the end of January 1684, Joseph Deutz, a merchant from Amsterdam and partner in an ox company, wrote to his agents who were buying oxen in Denmark, to plan their return journey around the weather. As a result of a hard frost the grass would arrive late in the Beemster, a polder in North Holland where he owned land. It was better to set off later than allow bad weather to tire the oxen out.³¹

The oxen covered an average of 25 kilometres every day, with a couple of rest days in between. It was better for them to leave when they were well-fed and rested. Although in practice this was not always the case. This was the situation in 1648 when the Danish nobleman, Oluf Parsberg, wanted Evert van Leeswijk, the son of a surgeon from Leiden, to take along 654 oxen that had been bought earlier in the season on the estates of Skanderborg, Palstrup, Hagsholm, Løjstrup, Tulstrup and Jernit. The oxen were lean, emaciated even, because after they had been purchased they had

been given more straw than hay. Van Leeswijk complained to the nobleman that had they been given decent fodder during the winter, the oxen would not have been in a weakened state but would have actually put weight on, which proves that oxen were purposefully fattened up in anticipation of the difficult journey ahead. In this case, the drovers (three of whom came from Vilslev) even refused to accompany these oxen on the journey. The nobleman had the drovers imprisoned in a tower on his estate and forced them to ride a 'wooden donkey' (*trahest*), a painful form of corporal punishment. Van Leeswijk was threatened with the same punishment if he did not stop complaining, at which point both he and the drovers decided to cut their losses and left. Everyone who saw the herd pass by was astonished at the condition of the oxen. Oxen that collapsed along the way and were too weak to get back on their feet again were simply abandoned on the side of the road.³²

Once the journey got underway fodder was a constant source of worry. It was the end of winter, and there was little grass. One person travelled ahead of the herd to warn the next inn of their pending arrival. If a fodder shortage was anticipated along the way the drovers could choose to make a detour or take a hay-cart with them. As soon as they reached the inn each pair of oxen was given a bail of generally low quality hay. Consequently, the inns along the route had to have an enormous amount of fodder available each day. This was because oxen had enormous appetites. A butcher from Amsterdam, Jan Harmensz, who in 1673 had to keep his oxen in his stalls longer than he had expected, moaned that someone who had never kept animals would be astounded at how much fodder a herd of oxen needed each day.³³

There would certainly have been a lack of space wherever large herds gathered. At the inns, toll places, ferry boats or at the Wedel market, for example. The latter grew exponentially after 1550. On average, between 16.000 to 20.000 oxen were traded at this market in the sixteenth century. However, in 1613 this number rose to 40.000 oxen, ferried across the Elbe in only twelve days.³⁴ But also in the towns in the consumption areas it must have been teeming with oxen and folk in the

Fig. 13. Ribe, with an ox-drive being led by a hay-cart in the foreground. Etching from Braun and Hogenberg, *Civitatis orbis terrarum*, III, dl 5, 33 (detail).

Ribe med en oksedrift i forgrunden anført af en høvogn.

narrow streets and in the markets, not to mention the racket and the stench. This would explain why the cattle market gradually shifted towards the edge of the town – inside or outside the ramparts – when the supply of cattle to a densely populated town increased.³⁵

Naturally, merchants in Denmark preferred not to buy substandard, weak, sick or wounded oxen. However, it was also not the case that only lean but healthy animals reached the Dutch markets. The oxen could already have been coming down with something when they set off or they could have contracted a disease or injury along the way. Sometimes ox merchants exempted oxen from a sale if they looked as if there was something wrong with them. At least this was the gist of a complaint made by a Dutch buyer from Naarden to Johan Borchertsen, an ox merchant from Odense, who was the son-in-law of Niels Bager, a wholesaler of oxen from the Danish island of Fyn who died in 1602. In 1610, Borchertsen was selling 132 oxen on the street in Utrecht (because Holland was certainly not the only province where the Danish oxen were sold) but there was a rumour that some of them were sick. Of course, Borchertsen denied this emphatically; after all, he had personally driven all the oxen from Zollenspieker (a toll place at the Elbe) to Utrecht. Admittedly, one ox did have a limp in the batch that had been sold, but if the buyer did not want to keep it, then he would hang on to it himself.³⁶ This is how we know that all the oxen that were capable of going on the journey, were taken along.

What do the archives tell us about stress among oxen while they were being transported overland? Oxen are not nervous animals, they are on the contrary very docile. A large herd of well fed oxen would let themselves to be driven by a child.³⁷ Yet docile or not, oxen were subjected to all kinds of stress for long periods of time. Possibly as a way of reducing the stress, the animals were tied together in pairs – on the Danish country estates or at the Dutch lean cattle fairs – and were sold in pairs for an average price. Wilder oxen could be calmed down during transport by pairing them up with a more docile companion.

Still, commotion along the way could not always be avoided, as illustrated by the butcher from Amsterdam mentioned earlier. He suffered an enormous stroke of bad luck when the herd of a few hundred oxen that he had bought from the Count of Oldenburg in 1661 stampeded, as a result of which the meat of the majority of the oxen was not suitable to use after slaughter, possibly due to exhaustion.³⁸

Transport by sea

Transport by sea was even more taxing than transport overland. We will judge sea transport based on the same conditions as transport by road above, beginning with the temperature. By the time the oxen were being loaded onto the ships some of them already had an entire journey in the cold, from the stalls to the shipping point, behind them. They were then placed in the hold. The dozens of oxen present must have produced a tremendous

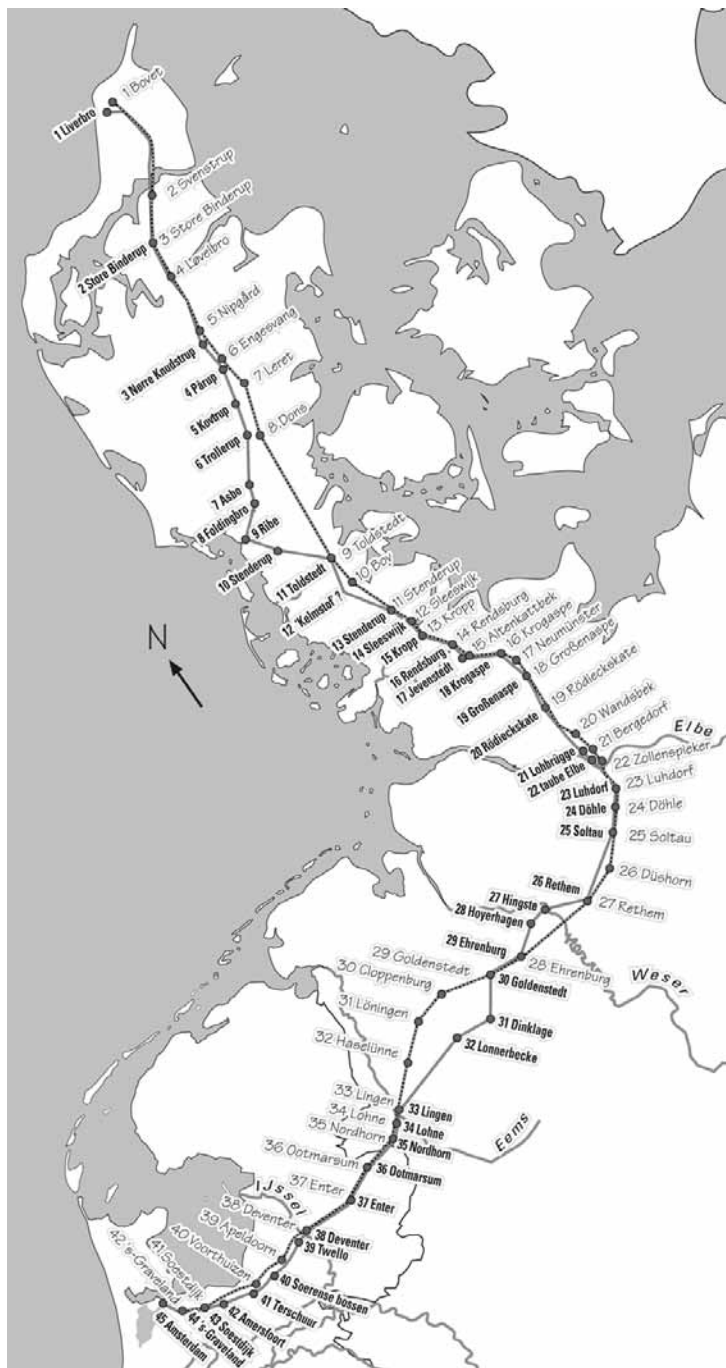

Fig. 14. Two overland routes from the Danish stalls to the meadows of Holland (1731). When there were places with similar names in the same region, the route cannot be traced with any certainty. In these cases a choice was made. Dr Peder Gammeltoft confirmed the location of the majority of the places on an earlier published version of this map, but he located the starting point of one of the routes ('Luiverebrug') in another place (namely in Liverbro). Gammeltoft suggested Bovet in Bjergby sogn, Vennebjerg herred or Bovet in Aså-Melholt sogn, Dronninglund herred as the starting point of the other route that began 'on Bouw'. On this map both routes start near Hjørring. He also gave alternatives for the places Store Binderup, Nørre Knudstrup, Pårup and Stenderup (respectively, Binderup, Vokslev sogn, Hornum herred; Knudstrup, Vester Bølle sogn, Rinds herred; Pårup, Them sogn, Vrads herred; Stenderup, Øster Lindet sogn, Frøs og Kalvslund herred).

It was not possible to locate 'Kelmstof'. Professor Dr Ekkehard Westermann located Jevenstedt, Rödieckskate and 'taube Elbe' in Schleswig-Holstein and suggested that 'Outbergen' could refer to 'alt-Bergedorf'. D.J. Veldhuizen located the place Terschuur in the Netherlands. Source of the documents with the routes: Nationaal Archief in Den Haag, Staten-Generaal, Liassen Admiraliteiten, inv.nr 5664, d.d.26/01/1731.

To okseveje fra de danske stalde til de hollandske enge (1731). Når der i samme område optræder ens stednavne kan ruten ikke placeres præcist. I disse tilfælde er truffet et valg. Lektor Peder Gammeltoft har bekræftet placeringen af størsteparten af stederne på en tidligere udgivet version af dette kort, men han placerede en af ruterne udgangspunkt ("Luiverebrug") et andet sted (i "Liverbro"). Gammeltoft foreslog endvidere Bovet i Bjergby sogn, Vennebjerg herred eller Bovet i Aså-Melholt s., Dronninglund h. som udgangspunkt for den anden rute, der angives "on Bouw". På dette kort begynder begge ruter nær Hjørring. Han foreslog også alternative placeringer af Store Binderup, Nørre Knudstrup, Pårup og Stenderup (hvh. Binderup, Vokslev s., Hornum h.; Knudstrup, Vester Bølle s., Rinds h.; Pårup, Them s., Vrads h.; Stenderup, Ø. Lindet s., Frøs og Kalvslund h.) Det var ikke muligt at lokalisere "Kelmstof". Professor dr. Ekkehard Westermann lokaliserede Jevenstedt, Rödieckskate og "taube Elbe" i Slesvig-Holsten og foreslog, at "Outbergen" kunne henvise til "alt-Bergedorf". D. J. Veldhuizen lokaliserede stedet Terschuur i Holland.

amount of heat and stench. Fresh air was essential in a space contaminated with urine and manure. The skippers usually kept three or four hatches open to ventilate all areas of the ship's hold. However, sea water inevitably splashed inside the hatches along with the cold winter air.³⁹

The notary acts do not reveal much about the fodder and drink situation on board the ships. Some of the freighters from Denmark or the Dutch province of Holland gave the skippers hay, bread, and occasionally oats for the journey, or eggs and beer in case the oxen might need this. Sometimes mangers were bought prior to the journey or a loft was hammered together for the hay. Maybe they were part of a ship's standard equipment, but water barrels are only mentioned on a couple of occasions. A note in one of the freight contracts stated that the skipper had been given candles and lanterns, probably to help with looking after the oxen in the pitch-black hold.⁴⁰

Of course, we also come across examples of exhaustion with sea transport too. In 1708 a crew attempted to prove the innocence of their skipper who had transported oxen for Just Nielsen Arctander, a merchant from Viborg. Witnesses claimed that the oxen were completely exhausted and on their last legs when they were being loaded on the west coast of Jutland. They were unable to regain their strength because of the severe wind during the crossing and they became very distressed. Two ox hands had already informed the skipper three hours into the journey that the oxen's tongues were hanging out of their mouths from sheer exhaustion. The ox hand was given bread, beer, and brandy wine to relieve the oxen. Nothing helped. When the wind eventually subsided a couple of days later twenty oxen had already kicked the bucket. Was it exhaustion, lack of care, a contagious disease or, as suspected, a lack of oxygen caused by a load being placed on the hatches during the journey? We will never know. Fearing that the remaining animals might die, the rotting carcasses were promptly ditched overboard along the way. Moreover, a contradictory explanation was given, which stated that the oxen had been fit, healthy and well-rested when they were loaded onto the ship and that once at sea they had had good weather with a favourable wind. In addition,

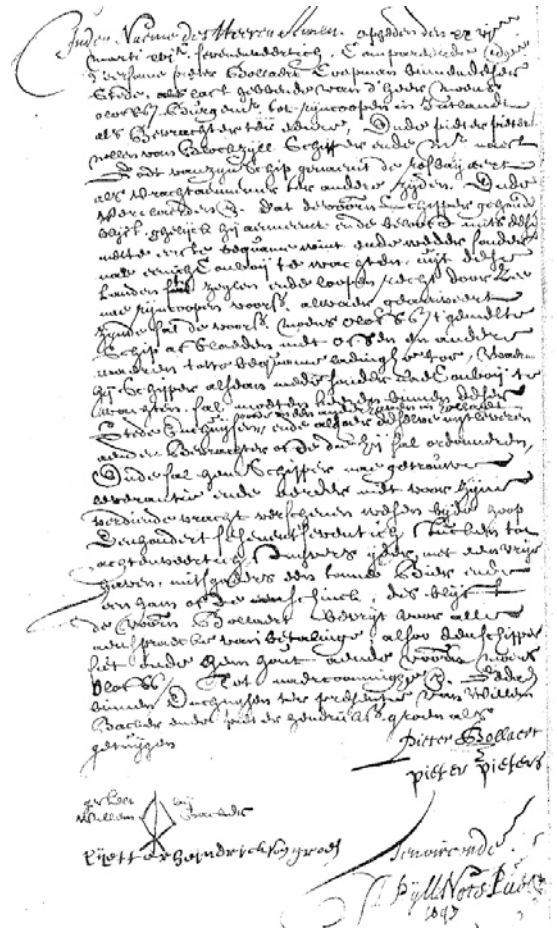

Fig. 15. An example of a freight contract drawn up on the instructions of mayor Mogens Olufsen from Ringkøbing on 26 March 1647 in Enkhuizen. Westfries Archief in Hoorn, NAE, inv.nr 1019, akte 23.

Eksempel på en fragtkontrakt indgået efter Ringkøbings borgmester, Mogens Olufsens, anvisninger d. 26. marts 1647 i Enkhuizen.

when they disembarked in Muiden the oxen were by and large even sturdier and fatter than the oxen that were unloaded from other ships. But this did not explain why twenty oxen succumbed during the voyage.⁴¹

Every inch of space on board had to be used sparingly. Freight contracts often insisted that a full load of oxen had to be placed on board to the merchant's satisfaction.⁴² At any rate, the oxen had to be placed together in such a way that they could not harm each other. With fifty to sixty horned oxen on a floor surface area of around 15 by 5 metres within the bulk-heads of flat-bottomed

Fig. 16. Detail of an image on a goblet belonging to the ox graziers' guild of Haarlem that often procured oxen in Jutland during the eighteenth century. The image shows how oxen were brought via gangplanks on board a flat-bottomed ship beached on a sandbank in front of the west-coast of Jutland. These gangplanks were left behind on the beach when the ship set sail. Source: Frans Hals Museum, Haarlem. Photo: Tom Haartsen.

Detalje fra udsmykningen på en pokal tilhørende okseopfederes gilde i Harleem, som ofte opkøbte okser fra Jylland i det 18. århundrede. Billedet viser, hvordan okser via gangplanker bringes ombord på et fladbundet skib, der står på den ved lavvande tørlagte havbund et sted på Jyllands Vestkyst. Gangplankerne blev efterladt på stranden, når skibet satte sejl.

ships, that would have required some nifty measuring. We cannot say anything about the measurements and weight of Danish oxen during this period as we do not have the data, but based on the total floor surface area and the average measurements of an adult head of cattle today, around 1.5 m² would be available for each ox. However, the entire floor surface area was not available because a gangway had to be left free in order to reach all the oxen.

Racks and stakes were set up in the hold and the oxen were then tethered to them with ropes. The skipper or merchant sometimes loaded too many oxen onto the ship. This was the state in which two Danish ox merchants, Laurids Baggesen from Ribe and Laurids Christensen from Ålborg, found the ship's hold of a skipper from Husum that was chartered by mayor Christoffer de Hemmer from

Ålborg; too full. One of the oxen had even been placed alongship in the gangway. Baggesen declared that, had they been his oxen, he would not have allowed them to be lined up so tightly.⁴³

Standing across ship the oxen were less troubled by the ship's pitching (the front and back of the ship going up and down) which apparently reduced the possibility of becoming seasick.⁴⁴ But the oxen regularly sustained injuries on the journey. According to one witness in 1715, on the return voyage from the Grådyb oxen fell over as a result of the tempestuous sea. One of the ox hands (his seasick mate was lying in the hay) could not get them back to their place single-handedly and the skipper and his men offered no help. The next day three or four oxen had died, while the others were still lying upside down.⁴⁵

Here is another example, this time with a more sombre ending. In 1630, the ship of Nickels Asmussen, a skipper from Ribe, got caught up in bad weather on the way to Enkhuizen. The oxen tethers on the luff side of the ship broke, as a result of which all the oxen fell towards the lee side of the ship. Many died. This caused the ship to remain on its side. Strong winds blew the drifting ship to Wrangeroog, where it sank half an hour later. The oxen were irretrievably lost.⁴⁶

One or two merchants took steps to insure their valuable cargo, like Steffen Rode in 1644, a wholesaler from Copenhagen (in whose name a couple of notary acts were concluded in Enkhuizen during the 1630s)⁴⁷. The premium was 2½% and covered 9/10 of the total worth of the cargo. Due to the high costs, Rode only insured the oxen on the two largest ships out of the five that he had chartered.⁴⁸

Transport by sea undoubtedly caused stress among the oxen. The animals walked from the beach during low tide over the gangplanks on board the ships. But when the water suddenly rose and speed was of the essence the possibility of hoisting them on board would also have been exploited. In such cases, the oxen would not have been handled very gently. The ships did not always leave as soon as the oxen had boarded them. Occasionally, if the ships had to wait for a considerable length of time because there was no wind at all, or if the wind was too severe or

unfavourable, the oxen were unloaded again onto the sandbanks. This happened, for example, in 1597 with the 55 oxen aboard the ship of Occo Ocksen of Föhr belonging to Anders Skriver from Løgumkloster: after having waited for a favourable wind for four days the oxen were unloaded onto the beach. The following day the wind rose again and the oxen had to be loaded once more.⁴⁹ Sometimes the weather conditions forced a ship to turn back after it had already set sail. This was, of course, extremely stressful for the oxen as they still had the whole journey ahead of them. Once they had set sail they did not stop by any harbours along the way, unless the ships were obliged to because of the weather conditions. The sailing ships did not always manage to sail into the Vlie, which gave them passage to the Zuider Zee. In that case the skippers sought refuge in a nearby harbour. In May 1627 two merchants declared that they had been overwhelmed by a storm and rough weather after setting sail from Højer on the evening of 23 April. Risking life and limb, they finally reached the Hals near Delfzijl (Groningen province) with great difficulty, where they had to wait before sailing into the harbour for some time. Eventually they were forced to sell a portion of the oxen in Delfzijl and a portion in Groningen because they were unable to reach Holland.⁵⁰

In the majority of cases it worked. As soon as the ship arrived in Holland only the oxen that were so wretched that they could not stand upright were hoisted from the ship.⁵¹ The rest disembarked via the gangplank. During unloading, a wild ox occasionally escaped its supervisor. By the time one ox was captured in Enkhuizen it had already tossed someone on its horns and wounded him.⁵² So, docile or otherwise, there were still certain hazards attached to transporting oxen.

Concluding remarks

It is clear that even hundreds of years ago the international transport of cattle was anything but idyllic. Almost none of the conditions laid out for the transportation of cattle today were met to the detriment of the condition of the ox. The importance of rest during transport is highlighted as, despite the fact that transport by sea from the west-

coast of Jutland was much quicker than travelling overland, the oxen still arrived in a worse condition. They stood for days on end in the dark or semi-darkness, squashed together in a stuffy ship's hold, and were more difficult to look after compared with overland transport. Normal patterns of behaviour were impossible so they undoubtedly suffered more stress than the oxen that were transported overland.

For this article extensive use was made of witness statements concerning transportations that led to financial damage which had been signed in the presence of a notary as a precautionary measure on the off-chance that a legal suit might follow. Were they exceptions to the rule or just the tip of the iceberg? That is hard to answer. At any rate, they highlight the risks involved in transporting oxen over long distances. Damage was not always the result of negligence or malice on the part of the people transporting the animals, although this certainly did occur. It just remains a fact that any large scale transportation of living creatures was and still is a hazardous process.

What can one say now about the motives of those who were involved with dealing with the cattle in their care? The cattle were looked after by many different people in their final year: Danish farmers, estate hands, Danish or Dutch ox merchants, their agents, the ships crew, market traders, graziers and finally the butchers. All those involved had their own interests at heart. However, there was a great deal of social control, on ships, in the inns or in the markets, people spent days, sometimes weeks, in each others company. They operated in networks made up of family members and acquaintances, people from the same town, who relied on each other for help when they were abroad. Watchful eyes were everywhere. The eye for detail that can sometimes be found in the witness statements is remarkable, even when given some time after the incident. Moreover, the oxen were desperately needed in the Republic to graze the land, they were also desired for their meat and other products and the trade provided many people with an income. The price of the oxen was partly determined by the condition in which they arrived and, to encourage good treatment, agents and skippers often received

an additional bonus on top of their wage. The oxen were ultimately destined for slaughter, but not instantly, nor were they discarded cattle. Graziers took great pride in their cattle. Cruel or shoddy treatment of the animals by anyone would damage the price, and that was bad for trade. In an age where rules and regulations for the protection of animals were unheard of, this probably offered the best form of protection for the animals.

Notes

1. An abridged Dutch version of this article was published under the title 'Ossen voor de bijl. Een hedendaagse kijk op het historisch transport van slachtvee' in: *Argos*, Bulletin van het Veterinair Historisch Genootschap, no. 31 (2004) 7-18. The maps were made by Paul Burm. The text was translated from Dutch into English by Theresa Stanton.
2. Henry More, *An antidote against atheism, or, an appeal to the naturall faculties of the minde of man, whether there be not a God* (second improved and enlarged edition; London 1655) p. 116.
3. For opinions on the natural order in the Middle Ages that correspond with this vision, see: Van Uytven, *De papegaai*, p.19-31 and for the redefinition of the relationship between man and animals between 1500-1800, see: Thomas, *Het verlangen*, p.173-180.
4. Chomel cites around 18-24 months as the most suitable age for this, if the castration was not carried out shortly after birth: Chomel, *Huishoudelijk woordenboek*, dl 3, p.1543. In the Netherlands today no meat from cattle older than 18-24 months is eaten.
5. Blanchard, 'Cattle trades', p.428. See for the meaning of this trade network the different contributions in: Westermann, *Internationaler Ochsenhandel*, passim.
6. See Gijsbers, *Kapitale ossen*, passim. No new archive material has been studied for this article.
7. See Enemark, 'Oksehandelens historie', p. 38. See Benders about the role of North and East Netherlands in the (international) cattle trade between 1350-1550: Benders, 'Over ossen', passim.
8. Ladewig Petersen in 'Production and trade', p.150. For exact figures see Gregersen, 'Stude-driften', p.158 e.v.
9. Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.268.
10. Degn, *Rig og fattig*, dl 1, p.119.
11. Degn, *Rig og fattig*, dl 2, p.59 (tabelbilag 19).
12. Enemark, 'Historisk essay', p.84. For a picture of the 'classic period' in the ox trade and the transition to the *Hollændertiden* see, for example: Enemark, 'Oksehandelens historie', passim; Ladewig Petersen, 'The crisis', 'Danish Cattle Trade' and 'Production and trade', passim; Frandsen, *Okser på vandring*, passim.
13. See for this development: Gijsbers, 'Danish oxen', passim.
14. Concerning the pulling-power of oxen in the Middle Ages, see: Van Uytven, *De papegaai*, p.157-161, and in the twentieth century, Hillegers, 'Ossen', passim. Rixson describes in *The history*, p.13-20 the various uses of animal parts.
15. Thomas, *Het verlangen*, p.96.
16. Chomel, *Huishoudelijk woordenboek*, dl 3, p.1548. Quotation translated from Dutch.
17. See for the different sources Gijsbers, *Kapitale ossen*, p.26.
18. Perhaps this phenomenon offers an explanation for the 'bull-baiting' that was quite common in earlier times, whereby bulls that had not been castrated (whose meat was considered unfit to eat) were goaded by dogs, as a result of which the bull's blood reportedly became thinner and its flesh more succulent: Thomas, *Het verlangen*, p.96-97.
19. Besides, the export of oxen along Gottorf and Rendsburg numbered around 20.000 at the beginning of the eighteenth century, which was half the number of the previous century. With regard to overland export the figures are available up to 1704, however figures concerning sea transport for this period are too incomplete to draw any conclusions.
20. Nationaal Archief, Admiraliteitscolleges II, Collectie Bisdom, XXXI-243, vol. 36, nr. 35, folio 161.
21. Wiese, 'Der Rinderhandel', p.66, 117-118.
22. The fortification between the former Hedeby (near Schleswig) and Hollingstedt dates back

- to the Viking age and later. The ox roads became increasingly more popular, partly due to the work of the *Arbeitsgemeinschaft Ochsenweg* (www.ochsenweg-ev.de). See for example, Hill, 'Der Ochsenweg', passim, on the interaction between regional awareness, tourism and the role of science.
23. Colin Miller pointed this phenomenon out.
  24. Westermann, 'Forschungsaufgaben', p.265.
  25. The limitations of this source with regard to reconstructing the overseas ox trade will not be dealt with here. For this, see Gijsbers, *Kapitale ossen*, p.111-113.
  26. Ballasting a ship without a load was necessary to prevent it from straying off course. Moreover, ballasting helped to increase the ship's stability, as a result of which it rolled and pitched a lot less. With thanks to B. Siertsema (ship-building engineer) for this information.
  27. Gijsbers, *Kapitale ossen*, p.147.
  28. Gijsbers, *Kapitale ossen*, p.198 ev. (Ribe); p.200 ev. (Varde); p.202 ev. (Tønder); p.288-313 or Gijsbers, 'En vestjysk købmands rolle', passim (Ringkøbing). For the names of merchants and skippers found in the notary acts, see Gijsbers, *Kapitale ossen*, annexes 9 and 10.
  29. Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, dl 2 (1300-1450), dl 3 (1450-1575), dl 4 (1575-1675), red. A.F.V. van Engelen (Franeker 1996, 1998, 2000). Deel 2, p.641; deel 3, p.737-740; deel 4, p.9-10, 706-708.
  30. According to a nineteenth century calculation, Danish oxen lost 80 kilos over a distance of approximately 330 kilometres: Tang, 'Om studehandel', p.125. Vial (1868) cited a weight loss of 14% in fourteen days, while he also knew of examples of oxen weighing between 1.400-1.800 pounds that had lost as much as 24% of their weight in sixteen days. Moreover, these figures were linked to France, where the oxen were driven during warm weather: Vial, *Het vetmesten*, p.229. Figures that date from different periods, and that concern cattle with a different constitution in another climate, can only provide an indication, especially if no mention is made of whether the animal has been weighed before or after drinking (40-60 litres can make a difference of 8 to 10% to body weight) or before or after feeding.
  31. Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Particulier Archief Deutzenhofje (234), inv.nr 280, d.d. 29/01/1684.
  32. GAA, Notarieel Archief Amsterdam (NAA), inv.nr 1084, folio 361, d.d. 28/05/1648.
  33. GAA, NAA, inv.nr 3437, akte 53, d.d. 23/03/1674.
  34. Jürgens, *Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte*, p.158.
  35. See the maps showing the relocations of the Amsterdam cattle market over the centuries: Gijsbers, *Kapitale ossen*, p.218-220.
  36. GAA, NAA, inv.nr 253, folio 234 verso, d.d. 13/05/1610.
  37. Le Francq van Berkhey, *Natuurlijke historie*, p.184; Burroughes (1643) quoted by Thomas, *Het verlangen*, p.17.
  38. GAA, NAA, inv.nr 3437, akte 53, d.d. 23/03/1674.
  39. GAA, NAA, inv.nr 6958, akte 42, folio 1149, d.d. 19/05/1708.
  40. See for the different sources Gijsbers, *Kapitale ossen*, p.154-155; Vial cites the effect alcohol has on stimulating digestion, followed by fatigue. The oxen did not have much to digest, so this would have had more to do with the calming effect of beer here: Vial, *Het vetmesten*, p.154.
  41. GAA, NAA, inv.nr 6039, folio 763, d.d. 01/05/1708; ibidem, inv.nr 7162, akte 180, folio 1507, d.d. 15/05/1708; ibidem, inv.nr 6958, akte 42, folio 1149, d.d. 19/05/1708; ibidem, inv.nr 7286, akte 205, folio 211, d.d. 21/05/1708.
  42. Westfries Archief (WA) in Hoorn, Notariële Archief Enkhuizen (NAE), inv.nr 970, akte 86 en 87, d.d. 12 en 13/05/1635.
  43. WA, NAE, inv.nr 931, akte 163, d.d. 01/05/1636.
  44. B. Siertsema pointed this out.
  45. WA, NAE, inv.nr 1225, akte 31, d.d. 09/04/1715.
  46. WA, NAE, inv.nr 924, akte 163, d.d. 06/05/1630.

47. WA, NAE, inv.nr 927.
 48. Olsen, 'Steffen Rodes regnskabsbog', p.271.
 49. WA, NAE, inv.nr 818, akte 569, d.d. 26/04/1597.
 50. WA, NAE, inv.nr 905, akte 223, d.d. 20/05/1627.
 51. GAA, NAA, inv.nr 7286, akte 205, folio 211, d.d. 21/05/1708.
 52. WA, NAE, inv.nr 957, akte 27, d.d. 29/05/1651.

Literature on cattle and the transport of cattle used for this article (for other literature and archivalia about early modern livestock transport, see notes)

Literature on the early modern transportation of cattle

- Benders, Jeroen, 'Over ossen en keurslagers. De stad-Groningse, Overijsselse en Gelderse veehandel tussen circa 1350 en 1550' in: *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd*, Groninger Historische Reeks, nr 17 (1998) 61-86.
 Blanchard, Ian, 'The continental European cattle trades, 1400-1600' in: *Economic History Review*, 2nd ser. XXXIX, 3 (1986) 427-460.
 Chomel, M.N. and J.A. de Chalmot, *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedenkundig- en kunstwoordenboek, vervattende veele middelen om zijn goed te vermeerderen en zijne gezondheid te behouden*, dl 3, (Leiden/ Leeuwarden 1770).
 Degn, Ole, *Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribesamfundet 1560 1660*, 2 dele, Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie nr. 39 (Aarhus) 1981.
 Enemark, Poul, 'Oksehandelens historie ca. 1300-1700' in: *Sortbroget kvæg – baggrund og udvikling i Danmark* (Viby 1983) 9-87.
 Enemark, Poul, 'Historisk essay. Gamle toldregnskaber som historisk kildemateriale. Dansk studehandels struktur og omfang i senmiddelalder og tidlig nyere tid' in: *Historie. Jyske Samlinger*, ny række 20 (1993) 72-87.
 Francq van Berkhey, J. Le, *Natuurlijke historie van Holland*, deel 3 [1] (Amsterdam 1776).
 Frandsen, Karl-Erik, *Okser på vandring. Pro-*

- duktion og eksport af stude fra Danmark i midten af 1600-tallet* (Herning 1994).
 Gijsbers, W., 'Danish oxen in Dutch meadows. Beef cattle trading and graziery in the Netherlands between 1580 and 1750', in: *Facing the North Sea. West Jutland and the World (Proceedings of the Ribe conference, April 6-8, 1992)* Fiskeri- og Søfartsmuseets studieserie, nr. 2 (Esbjerg 1993) 129-148.
 Gijsbers, W., 'En vestjysk købmands rolle i verdenshandelen. Thomas Jensen (ca. 1610-1677) fra Ringkøbing', in: *Erhvervshistorisk Årbog*, 47 (1997) 95-141.
 Gijsbers, W. *Kapitale ossen. De internationale handel in slachteeve in Noordwest-Europa (1300-1750)* (Hilversum 1999).
 Gregersen, Hans Vald., 'Studedriften forbi Toldsted i 1600-tallet' in: *Jyske Samlinger*, 5 række, 8. bd (Århus 1948) 139-161.
 Gregersen, H.V., *Toldsted ved Hærvejen. Arnkielernes hjemstavn Urnehoved-egnens og oksehandelens historie* (Haderslev 1978).
 Hill, Thomas, 'Der Ochsenweg. Zur konstruktion regionaler historischer Identität', in: Bea Lundt (ed.), *Nordlichter. Geschichtsbewußtsein und Geschichtsmymthen nördlich der Elbe* (Köln 2004) 47-65.
 Hillegers, Henk, 'Ossen in Limburg. Drie aanleidingen en 'n inleiding' in: *Natuurhistorisch maandblad*, jrg 90 (maart 2001) 41-49.
 Jürgens, Adolf, *Zur schleswig-holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*. Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte, Bd VIII (Berlin 1914).
 Olsen, Albert, 'Steffen Rodes regnskabsbog over studehandel 1637-1650', *Historisk Tidsskrift*, 9. række, I (1919) 255-281.
 Petersen, E. Ladewig, *The crisis of the Danish nobility 1580-1660* (Odense 1967).
 Petersen, E. Ladewig, 'The Danish cattle trade during the sixteenth and seventeenth centuries', in: *The Scandinavian Economic History Review*, XVIII, 1&2 (1970) 69-85.
 Petersen, Erling Ladewig, 'Production and trade in oxen, 1450-1750: Denmark' in: Ekkehard Westermann ed., *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750)*, *Akten des 7th International Economic History Congress*, Edin-

- burgh 1978. Beiträge zur Wirtschafts-
geschichte, Band IX (Stuttgart 1979) 137-170.
- Rixson, Derrick, *The history of meat trading*
(Nottingham 2000).
- Tang, A. E. M., 'Om studehandel i 1849' in:
Hardsyssels Årbog, 56 (1962) 109-126.
- Thomas, Keith, *Het verlangen naar de natuur. De
veranderende houding tegenover planten en
dieren, 1500-1800* (Dutch edit.; Amsterdam
1990. Original title: *Man and the Natural
World, Changing attitudes in England 1500-
1800* (1983)).
- Uytven, Raymond van, *De papegaai van de paus.
Mens en dier in de Middeleeuwen* (Leuven/
Zwolle 2003).
- Vial, C., *Het vetmesten der runderen; bevattende
alles wat daarop betrekking heeft (...)*. (trans-
lated and edited by A. Körte and F.C. Hek-
meijer; Utrecht 1868).
- Westermann, Ekkehard, 'Forschungsaufgaben des
internationalen Ochsenhandels aus mitteleu-
ropäischer Sicht' in: Ekkehard Westermann
ed., *Internationaler Ochsenhandel (1350-
1750), Akten des 7th International Economic
History Congress, Edinburgh 1978*. Beiträge
zur Wirtschaftsgeschichte, Band IX (Stuttgart
1979).
- Wiese, H., 'Der Rinderhandel im nordwesteu-
ropäischen Küstengebiet vom 15. Jahrhundert
bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts' in: H.
Wiese and J. Bölts, *Rinderhandel und Rin-
derhaltung im nordwesteuropäischen Küsten-
gebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*. Quel-
len und Forschungen zur Agrargeschichte XIV
(Stuttgart 1966) 1-129.

Literature on modern transportation of cattle

- Broom, D.M. and K.G. Johnson, *Stress and Animal
Welfare* (London 1993).
- Connell, J., *International transport of farm ani-
mals intended for slaughter*. Commission of
the European Communities. Report EUR 9556
EN (Brussels 1984).
- Council Directive 91/628/EEC of 19 November
1991 on the protection of animals during trans-
port. *Official Journal of the European
Communities* L 340 (1991), 17.
- Grandin, T., 'Design of loading facilities and hold-
ing pens' in: *Applied Animal Behaviour
Science* (1990) 28: 187-201.
- Kenny, F.J. and P.V. Tarrant, 'The physiological
and behavioural responses of crossbred
Friesian steers to short-haul transport by road'
in: *Livestock Production Science* (1987) 17:
63-75.
- Kenny, F.J. and P.V. Tarrant, 'The reaction of
young bulls to short-haul road transport' in:
Applied Animal Behaviour Science (1987) 17:
209-227.
- Lambooi, E. and B. Hulsegge, 'Long-distance
transport of pregnant heifers by truck' in:
Applied Animal Behaviour Science (1988) 20:
249-258.
- Lambooi, B. e.a., 'The welfare of farm animals
during transport' in: F.J.M. Smulders ed.,
*Veterinary aspects of meat production, proces-
sing and inspection*. ECCEAMST (Utrecht
1999) 113-128.
- Lambooi, E., *De behandeling en het welzijn van
slachtdieren en de duur van het transport*. ID-
Lelystad (2001), rapportnummer 2177.
- Tarrant, V. and T. Grandin, 'Cattle transport' in:
T. Grandin ed., *Livestock Handling and
Transport* (second edition; Oxon 2000) 151-
173.

RESUMÉ

Okser for øksen. Et nutidigt blik på den historiske langdistance-transport af levende okser

I lang tid har vores viden om oksehandelen i Nordvesteuropa stort set udelukkende været baseret på dansk og tysk forskning, selv om størstedelen af de okser, der fra 15-1700-tallet blev eksporteret fra Danmark og Slesvig-Holsten, var bestemt for det hollandske marked. På baggrund af den bestående righoldige litteratur om oksehandelen tegner sig et detaljeret billede af, hvorledes titusinder af okser hvert år blev drevet over land eller sejlet til afsætningsområderne i det nuværende Holland. Men hvad skete der med alle disse okser på vejen. Hvor endte de? Hvem var involveret i denne handel?

De nederlandske arkiver rummer informationer, der kan besvare nogle af disse spørgsmål. Ud fra fragtkontrakter og -attester indgået mellem købmænd og skippere fra Danmark, Slesvig og Ne-

derlandene og nedskrevet af notarer i Hoorn, Enkhuizen og Amsterdam, er det muligt at skitsere handelsnetværkets struktur, men også at fremmane den stemning og det miljø, som oksehandlen udspillede sig i.

I arbejdet med at fortolke arkivernes oplysninger om oksetransporten i 15-1700-tallet er et grundigt kendskab til også den nutidige transport af levende dyr nyttig. I artiklen beskrives, hvorledes man i vore dage søger at begrænse den stress, som transport udsætter dyrene for, og der drages en række parallelere bagud i tid. Selv om forholdene for transport af levende dyr har ændret sig væsentligt gennem århundrederne, må oksernes måde at reagere på uvante omgivelser have været omtrent den samme.

Det står klart, at den historiske oksehandel langt fra var den rene idyl. Hvis datidens okseflokkene var blevet præsenteret for vore dages krav til dyretransporter med specifikke køre- og hviletidsbestemmelser ville mange af dem sikkert have foretrukket en moderne lastbil. Alligevel nåede langt de fleste af okserne deres bestemmelsessted i en tilstand så god, at de kunne blive solgt. Det var langt hurtigere at sejle okserne ned til afsætningsområderne, men de dermed forbundne risici var også langt større, og igennem hele perioden udgjorde skibstransporten kun en mindre del af den samlede eksport.

En stor del af kildematerialet til denne artikel er opstået som følge af problemer i forbindelse med oksehandelen. Ofte er der tale om klager og vidneforklaringer afgivet til notaren for at sikre sig imod eller imødegå eventuelle søgsmål. Er disse forskellige problemer afvigelser fra normen eller kun toppen af isbjerget? Det er svært at give noget sikkert svar på, men uanset hvad oplyser de bevarede arkivalier om hvilke risici, der er forbundet med at transportere levende dyr over større distancer. Det var langt fra altid efterladenhed eller ond vilje fra oksedriverens side, der var årsag til, at en flok ikke nåede helskindet frem, men det forekom dog også.

Hvilke motiver drev de mennesker, der i det daglige havde omgang med okserne? Mange forskellige mennesker havde med okserne at gøre i deres sidste leveår: Danske bønder, godsmedhjælpere, danske eller nederlandske købmænd, deres okse-

opkøbere, skibsbesætning, markedshandlende, studedrivere og til sidst slagterne. Alle de involverede plejede i første omgang deres egne interesser. Alligevel foregik studedriften indenfor områder med stor social kontrol såsom på skibe, kroer eller markeder. Folk tilbragte dage og ofte også uger i hinandens selskab og opererede i netværker opbygget af familiemedlemmer og bekendte eller folk fra samme by, hvor indbyrdes tilid var en nødvendighed. Der var øjne overalt, og det blik for detaljen, som ofte fremgår af vidneforklaringerne, er bemærkelsesværdigt.

Desuden var der stor efterspørgsel efter okser i Nederlandene, hvor de var eftertragede for især deres kød, men også huder, ben og horn fandt anvendelse. Oksehandelen sikrede mange mennesker en indtægt, og prisen på den enkelte flok var langt hen ad vejen betinget af de enkelte dyrs tilstand. For at ansprende til god behandling af dyrene kunne mellemhandlere og skipperne tjene en ekstra bonus ved at levere sundt udseende dyr. Det fremgår, at okseopkøberne så med stolthed på deres dyr, og i det hele taget ingen interesse havde i at behandle dem dårligt. Grusom eller tarvelig behandling af dyrene ville i sidste ende påvirke prisen. I en tid, hvor regler og forordninger om beskyttelse af dyr ikke fandtes, var det sikkert den bedste beskyttelse for dyrene.

Dr W. M. Gijsbers (historian)
Institute of Netherlands History
P.O. Box 90755
2509 LT The Hague
The Netherlands
(wilma.gijsbers@inghist.nl)

Animal Sciences Group, Wageningen University
and Research Centre
P.O. Box 65
8200 AB Lelystad
The Netherlands
(bert.lambooij@wur.nl)

”Forfattet i 1858 af A. Th. Techt” – kortet over Ribe fra 1. udgaven af Trap-Danmark

Af Bjørn Westerbeek Dahl

Blandt den danske topografis hovedværker står J. P. Traps Danmark som det utvivlsomt væsentligste bidrag, og værket er da også kommet i hele fem udgaver, hvoraf den seneste er udkommet 1953-1972 i 31 indholdsrigge bind med to centnertunge registre.

De tidligere udgaver har dog stadigvæk noget at byde på: Førsteudgaven fra 1856-61 således sine smukke litograferede købstadskort, der repræsenterer den første samlede opmåling af de danske byer med udgangspunkt i en faglig velfunderet opmålingsteknik.¹

I august 1858 fik Ribe besøg af kaptajn og landmåler A. Th. Techt, der under sit få dage lange ophold i byen udarbejdede et smukt kort, der blev udgivet som litografi i april 1860. Kortet indgik i en serie af grundplaner over samtlige danske købstæder, som kabinetssekretær J. P. Trap havde fået statslige midler til at opmåle. De skulle fungere som kortbilag til første udgave af hans kendte topografi over Danmark.

“Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark”, som udkom i hæfteform fra foråret 1856 frem til 1861, var et pionerarbejde, som velsagtens kun J. P. Trap kunne gennemføre. I 1842 havde han overtaget redaktionen af Hof- og Statskalenderen, som han moderniserede og supplerede med en række statistiske oplysninger, og det har åbenbart givet ham lyst til at udarbejde en egentlig topografisk beskrivelse af Kongeriget, som en afløser for Erik Pontoppidans knapt 100 år gamle “Danske Atlas”. “Danske Atlas” var for sin tid et storartet værk, der tilmed var forsynet med kobberstukne grundrids af samtlige købstæder og med prospekter af landets ”mærkværdigheder”. Men netop grundridsene var af meget uensartet kvalitet: De stik, der hørte til de første bind, som Pontoppidan nåede at færdiggøre før sin død i 1764, var kun mådelige kopier af Peder Hansen Resens eleverede købstadsplaner fra det ældre værk “Atlas Danicus” og stammede således fra 1670’erne. De senere bind af Pontoppidans topografi indeholdt dog væsentligt bedre kort, således Grønlunds kort over Ribe, stukket af I. G. Schmid i 1768 og udgivet i 5. binds første halvdel i 1769. Det bar dog tydeligvis præg af at være blevet til

Fig. 1. Jens Peter Trap (1810-1885), ca. 1865. I baggrunden et vægkort over Danmark. Foto: Det Kongelige Biblioteks Billedsamling.

Photographie von Jens Peter Trap (1810-1885), um 1865. Im Hintergrund eine Wandkarte von Dänemark.

uden nogen større kartografisk indsats, og måtte under alle omstændigheder her knap 90 år senere anses for helt forældet.

I første omgang udarbejdede J. P. Trap sin topografi uden muligheder for at gengive illustrationer og grundrids. Men allerede da 1. hæfte var udkommet i foråret 1856 fik han flere henvendelser, der opfordrede ham til at udstyre værket med nytegnede kort over købstæderne. Ønsket var udtrykt af så forskellige mænd som den nationalliberale politiker H. N. Clausen, amtmand over Randers Amt Matthias H. Rosenørn og geheimearkivar C. F. Wegener.

Trap kunne kun erklære sig enig i behovet for købstadskort til sit topografiske værk, og som den praktiske mand han var, havde han allerede kontakten ejeren af "Emil Barentzens lithographiske Etablissement", grosserer Emil Winning, for at indlede et samarbejde om udgivelsen af grundtegninger over de danske byer i "deres nuværende saavel som ældre Udseende." Samarbejdet gik så vidt, at Trap indtrådte som partner i firmaet. Winning var den rette mand til denne opgave: Hans firma lå inde med et stort antal billeder, som man kunne bruge som forlæg til de prospekter, der også skulle med i topografien. Efter Traps bedømmelse ville det heller ikke volde problemer at få fat i grundridsene til Resens købstadsprospekter og naturligvis heller ikke til Pontoppidans "Danske Atlas", der hørte til i enhver topografisk bogsamling.

Til gengæld voldte det problemer, at der ikke fandtes aktuelle grundrids af købstæderne. Men Trap havde en forestilling om, at der rundt omkring i byernes arkiver lå kortmateriale, som han kunne bruge som forlæg, og han skrev derfor den 2. maj 1856 til Indenrigsministeriet for at få hjælp.

Han ønskede, at Indenrigsministeriet skrev til samtlige købstadsmagistrater for at få dem til at indsende aktuelle kort, som han så skulle låne til afkopiering "i en meget kort Periode". For at fremme sagen erklærede han sig villig til at sælge købstadsmagistraterne et mindre antal eksemplarer af de kort, der kom ud af ulejligheden, til en "stærkt nedsat Pris."²

Indenrigsministeriet imødekom kabinetssekretærens ønske, og den 13. juni 1856 udsendte man et cirkulære til samtlige amtmænd om at formå køb-

stæderne til at indsende aktuelle kort til ministeriet.

Man fremhævede ministeriets vanskeligheder ved at behandle sager om købstæderne, når man ikke havde kendskab til de lokale forhold, og at man ofte havde følt savnet af nøjagtige grundtegninger af de danske byer. Sådanne grundplaner ville også være af væsentlig interesse for købstæderne selv og også for "Kjøbstædernes Beboere i Almindelighed."

Ministeriet havde, fortsatte cirkulæret, nu modtaget et tilbud om at få sådanne kort til en "meget moderat Priis", og man bad amtmændene om at sende "til Datum" berigtigede grundtegninger over købstæderne i amtet, suppleret af de ældre grundtegninger, der måtte have historisk interesse. Til slut lovede man at tilbagesende de indsendte dokumenter efter afbenyttelsen.³ I de følgende måneder svarede købstæderne så via amtmændene: De fleste erklærede, at de ikke havde nogen tegninger af deres købstæder. Kun syv indsendte kort, og de var ikke alle "berigtiget til datum" og svingede også i kvalitet.

Via amtmanden over Ribe Amt modtog Indenrigsministeriet i midten af november 1857 svaret fra Ribe: Man sendte herfra et kort over byens grunde, som landmåler Georg Christopher Stürup netop havde færdiggjort. Det var bilagt med et ældre grundrids, der var fremsendt af kancelliråd Carl Ludvig Ferdinand Pontoppidan, som denne havde lånt fra Katedralskolens Bibliotek, og som man derfor understregede vigtigheden af at få igen. Det havde ledsaget P. N. Thorups beskrivelse af Ribe i Katedralskolens program fra 1839.⁴ Det blev af Thorup selv mere opfattet som et "Hjælpemiddel" ved læsningen af hans Ribehistorie end et kort, der skulle tilfredsstille "strenge Fordringer" til gengivelsen.⁵ Kortet er tydeligvis en omtegning af Grønlunds nu godt 60 år gamle kort fra Pontoppidans "Danske Atlas", og er rimeligvis udført af Thorup selv.

Selv om Ribe således kunne brillere ved hele to kort, var svarene i almindelighed ganske negative: De tekniske forbedringer, der i løbet af de følgende årtier fremmede lokale kortlægninger i forbindelse med anlæg af gas- og vandledninger, var ikke nået til alle købstæder, og selv om man havde haft aktuelle og pålidelige kort, ville de næppe heller have været sammenlignelige eller brugbare i

forhold til en udgivelse af den karakter, Trap ville give sin topografi.

Den 1. juni 1857 ytrede Trap sig om dette vanskelige problem i et brev til Indenrigsministeriet: Han afviste først enhver mulighed for at bruge de indsendte kort med henvisning til deres forskelligartethed, og brugte derefter dette argument som løftestang for at vise, hvor vigtigt det netop ville være at få udarbejdet ensartede, aktuelle grundrids over købstæderne. Det kunne han ikke klare alene, og han mente, at Indenrigsministeriet på Statens vegne burde støtte en opmåling af samtlige købstæder. Ikke uventet henviste han til sig selv som den, der kunne gennemføre en sådan opgave, og det ville være ham "kjært" at arbejde på "et saa vigtigt og nyttigt Foretagende."

I midten af juli 1857 gentog Trap sit tilbud i mere detaljeret form i et brev til Indenrigsministeriet. Han havde i de mellemliggende halvanden måned fået undersøgt de praktiske muligheder for arbejdet – og for at få statsstøtte til opgaven: Det ville blive nødvendigt at sende landmålere ud til alle købstæder i landet, og det ville blive så bekosteligt, at en subscription ikke kunne finansiere foretagendet. Brevet fortæller også, hvorledes Trap forestillede sig arbejdet udført: I alle købstæder skulle hovedgaderne opmåles med kæder, der gav en nøjagtig grundstruktur, hvorimod sidegaderne kunne nøjes med en simpel afskridning. Landmåleren skulle optage kortet i måleforholdet 1:4.000, der tillod ham at markere alle offentlige bygninger og de mere markante private bygninger på kortet. Trap mente, at kortene kunne være anvendelige som forlæg til påtænkte matrikelkort over købstæderne, og tilbød derfor at forære Matrikelarkivet i København originalkortene, når han havde benyttet dem. Hans egne kort skulle formindskes til måleforholdet 1:8.000, hvorefter de skulle litograferes, trykkes og udgives.

Arbejdet skulle udføres af landmålere, som Trap selv ville ansætte, men som han tilbød Indenrigsministeriet at godkende, og deres løn skulle svare til de 4.000 rdlr., som han ønskede at få i støtte. Det var et ikke ringe beløb, og til sammenligning kan det nævnes, at hans egen årsindtægt i 1862/63 lå på 5.200 rdlr.⁶

Meget tyder på, at Traps henvendelse var en ren formalitet: Han havde i de foregående uger for-

handlet med ministeriet, og bevillingen kom naturligvis med på finanslovsforslaget for Kongeriget for 1858/59 med den første halvdel af de 4.000 rdlr.⁷ I ministeriets forklaring henviste man til de langt bedre muligheder for at behandle lokale sager, og det indbyrdes sammenlignelige grundlag man fik, når man korresponderede med de lokale myndigheder, hvis man havde nøjagtige grundrids over købstæderne. Kabinetssekretærens rolle i sagen var mærkeligt nok ikke nævnt, heller ikke hans afbenyttelse af kortene til "Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark".

Selvom det ikke var en hemmelighed, at grundridsene skulle bruges af Trap, nævnes det altså ikke direkte, og slet ikke, at han skulle bruge dem i et privat foretagende. Derimod fremhæves ministeriets eget behov for nøjagtige kort.

Under andenbehandlingen af finanslovsforslaget i Folketinget den 17. november 1857 nævnte matematikeren Ludvig Oppermann, at man med de 2.000 rdlr. ikke kunne forvente at få nøjagtige kort, og han ønskede at få Indenrigsministeriet til sætte faste grænser for kortenes nøjagtighed. Han var dog tydeligvis enig i ønsket om at få tilvejebragt kortene, og han stillede ikke noget ændringsforslag til bevillingen.⁸ Det må have været en fejl, for da forslaget den 26. november var til tredje behandling i Folketinget opfordrede han Indenrigsministeriet til at undlade at bruge bevillingen, som ifølge forretningsordenen på dette tidspunkt af forhandlingerne ikke kunne trækkes tilbage. Sammen med den tidligere krigsminister A. F. Tscherning fik Oppermann dog indføjret en formel ændring, så bevillingen officielt blev givet til "Tilvejebringelsen af nøjagtige Grundplaner" i stedet for den oprindelige formulering, der blot lød på "Udgivelsen af Grundplaner."⁹ Landstinget forhandlede finanslovsforslaget i de følgende måneder, men her beskæftigede man sig ikke specifikt med kortene, og ved tingets vedtagelse af finansloven for 1858/59 den 19. december 1857, havde Trap fået sit ønske om statsstøtte opfyldt.¹⁰

Den officielle meddelelse om bevillingen fik Trap i et brev fra ministeriet den 2. maj, og i sin takkeskrivelse nævnte han de to landmålere, han havde kontakt med, og som han gerne ville bruge til opgaven: Den ene var sekondløjtnant Charles

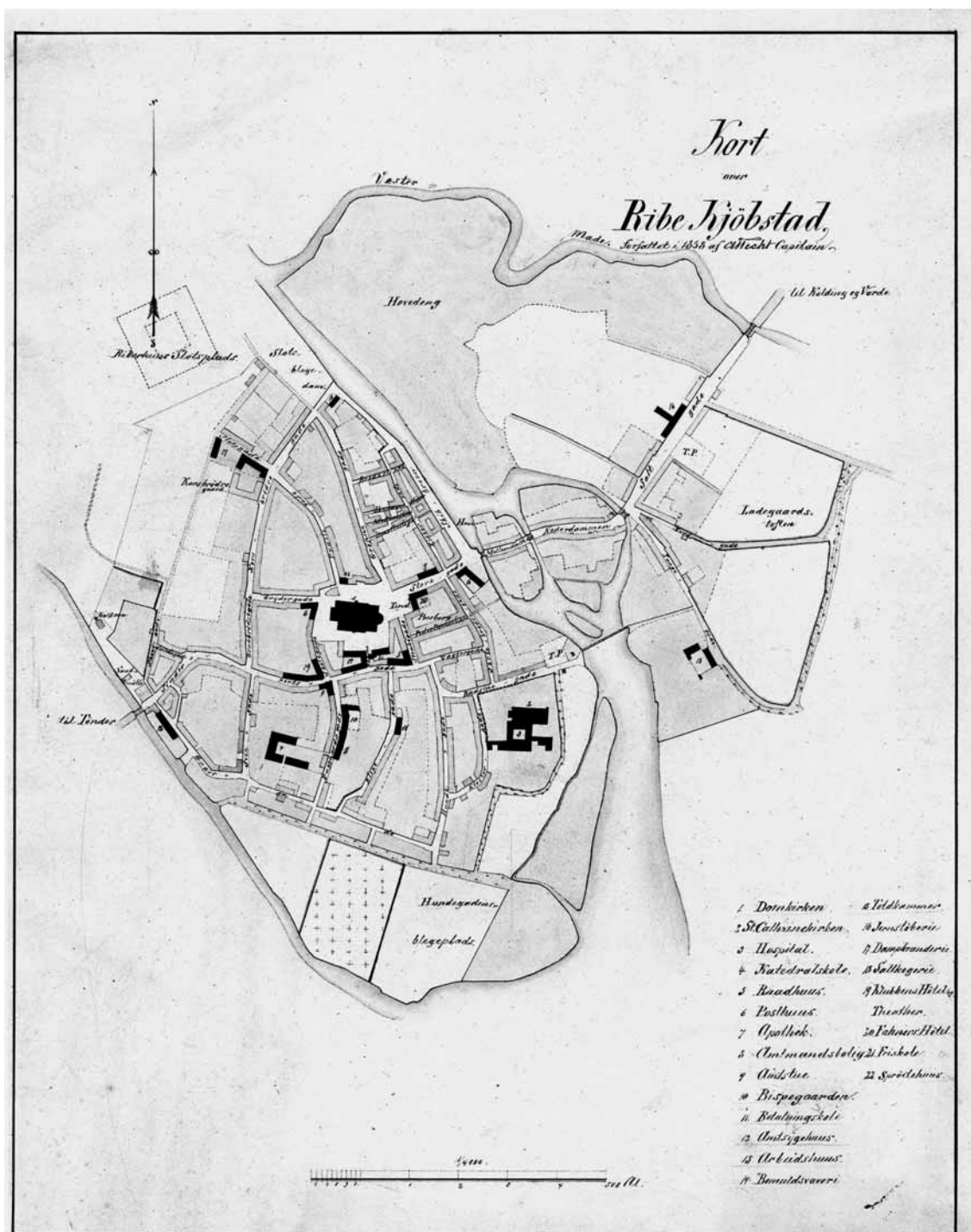

Fig. 2. A. Th. Techts opmåling af Ribe købstad 1858. Original: Kort- og Matrikelstyrelsen.

A. Th. Techts Aufmessung der Stadt Ribe 1858.

Mansa, der var søn af den kendte kartograf og litograf Jacob Henrik Mansa. Det skulle sådan set være anbefaling nok, men uheldigvis var den unge Mansa endnu ikke færdig som landinspektør, og han kunne ikke begynde på købstadsopmålingen før i løbet af sommeren 1858. Den anden var kaptajn ved 13. Infanteribataljon i København Axel Theodor Techt. Han havde foretaget en opmåling og et nivellement i Fredericia i 1852-53 og havde siden arbejdet i Vejkorpsen, og bl.a. der været med til projekteringen af landevejen mellem Ringsted og Rønnede.

For at berolige ministeriet tilbød Trap desuden at lade en af sine landmålere foretage en prøveopmåling af en købstad med tilhørende jorder, og når den blev afleveret, ville han fremsende en plan for udførelsen af det fremtidige arbejde.

I sagens meget detaljerede aktstykker er der intet, der tyder på, at Trap har forelagt ministeriet et prøvekort eller forevist en nærmere angiven plan for købstadsopmålingen, og ministeriet har vel støttet på, at kabinetssekretæren og landmålerne var opgaven voxne.

Sundhedskollegiet var også opmærksom på, hvad der foregik i Indenrigsministeriets regi. Her var man ved bygge-loven af 12. januar 1858 blevet pålagt at godkende vandafledningen af planlagte byggerier, og det var såre vanskeligt, når man ikke havde nivellementer at henholde sig til.¹¹ Man fik derfor den tanke, at Indenrigsministeriet skulle lade den igangværende opmåling af købstæderne ledsage af en nivellering. Indenrigsministeriet spurgte Trap, der naturligvis ikke var begejstret for forslaget.¹² Det kom på et tidspunkt, hvor de første kort allerede var tegnet, og skulle der nivelles, måtte man så begynde forfra. Desuden nævnte han, at landmålerne var udvalgt i forhold til deres evner til opmåling, og at de ikke var bekendt med nivellementsopgaver i den skala, der ville være tale om. Det var åbenbart vigtigt for ham ikke at stille sig helt afvisende, og han foreslog afværgende, at ministeriet forespurgte købstæderne, om de var interesseret i at få deres bygrunde nivelleret – og ikke mindst – om de ville betale de extra omkostninger, som dette ville medføre.

Også på dette punkt fulgte Indenrigsministeriet kabinetssekretæren, og det udstedte den 19. juni

1858 et cirkulære til amtmændene om at forhøre sig i amtets købstæder om deres ønsker til nivellementer.¹³ I de følgende måneder indkom så svarene herpå, og de var entydigt negative. Kun Vejle, Kolding og Frederikshavn var interesserede. Rudkøbing og Århus spurgte forsigtigt til prisen, mens resten afviste nytten af at bruge penge på et nivellement af deres by.

Kommunalbestyrelsen i Ribe afviste den 19. juli 1858 forslaget om et nivellement af byen med en ordlyd der ikke efterlod nogen tvivl: ”...Efter de herværende Forhold haver [Byen] ikke Brug for noget Nivellement med Hensyn til Vandafledningen fra de Bygninger, som opføres på Byens Jorder, ligesom det heller ikke i andre Henseender er fornødent nu at bekoste et saadant, og vi derfor ej have noget Ønske om dets Udførelse, samtidigt med de Maalinger, som Kabinetssekretær, Etatsraad Trap lader foretage”.

Trap har sikkert været lettet, da Indenrigsministeriet meddelte det negative resultat af forespørgslen, for et nivellement havde kompliceret den igangværende opmåling uden at forøge værdien af kortene i den form, Trap ønskede at bruge dem i sin topografi.

Spørgsmålet om nivellementet af købstæderne viser til fulde forskellen mellem Traps praktisk orienterede tilgang til opmålingsarbejdet, der jo skulle bruges i topografien, og så Indenrigsministeriets mere uklare forsøg på at få det meste ud af sin bevilling.

Finansudvalget ønskede under behandlingen af finansloven for 1859/60 at vide, hvorledes ministeriet sikrede sig ”Kortenes Nøjagtighed.”¹⁴ Indenrigsministeriets svar viser, at man ikke havde sat faste normer for Traps opmålinger: Kortene var ikke tænkt at have ”minutiøs Nøjagtighed”, men var arbejdsresultatet af landmålere, der var godkendt af ministeriet, og det mente man åbenbart var tilstrækkeligt.

Det tilfredsstillende ikke folketingsmanden fra Holbæk Amts 5. Kreds, Reinhold Jensen, der af profession selv var landmåler, og han foreslog, at bevillingen ligefrem blev nægtet. Det blev imødegået af Ludvig Oppermann, der året før havde været forbeholden over for netop nøjagtigheden. Han roste nu de udkomne kort og ønskede at opretholde bevillingen. Indenrigsminister I. J. Uns-

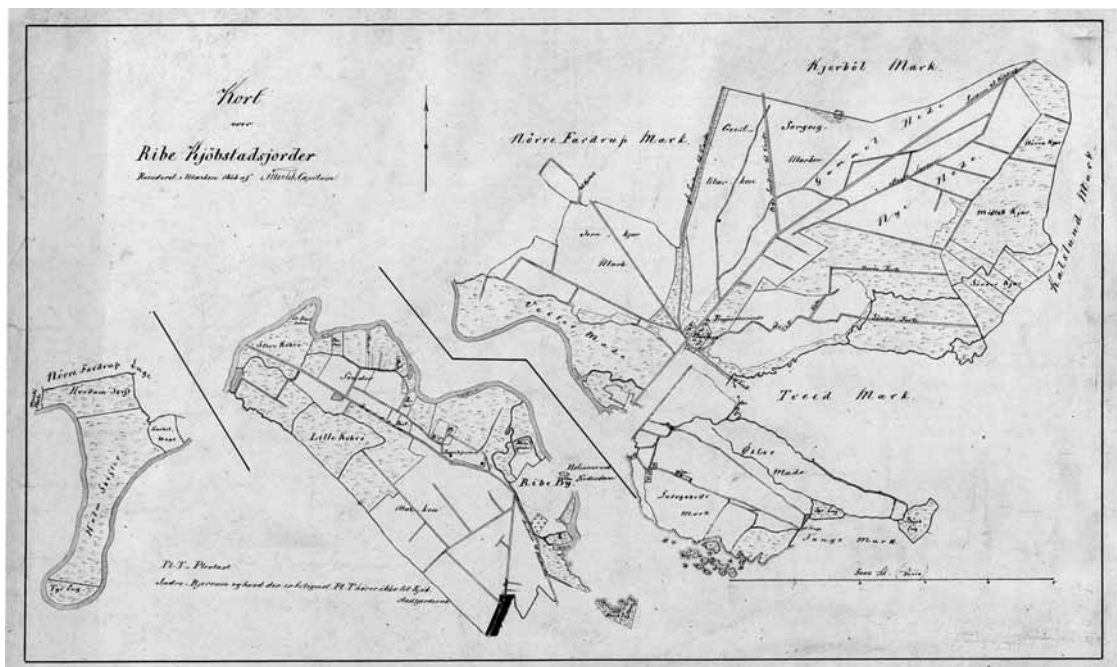

Fig. 3. Ribes købstadsjorder, tegnet i 1858 af A. Th. Techt. Original: Kort- og Matrikelstyrelsen.

Die Stadtfelder Ribes, von A. Th. Techt im 1858 gezeichnet.

gaard var ikke overraskende enig i dette synspunkt og supplerede Oppermann ved at nævne, at han havde henvendt sig til "en Mand", der havde kendskab til sådanne arbejder og denne havde opstillet normer for nøjagtigheden under hensyntagen til arbejdets karakter.¹⁵

Den "Mand", Unsgaard refererede til, var ingen anden end Ludvig Oppermann! Det fremgår af de fyldige sagsakter i Indenrigsministeriets arkiv, at han allerede den 9. november 1858 havde talt med Trap om nøjagtigheden af købstadskortene. Aftalen blev ikke approberet af Indenrigsministeriet og synes heller ikke at være blevet fulgt. Man fornemmer, at aftalen kun er kommet i stand for at berolige de rigsdagsmedlemmer, der kunne tænkes at så tvivl om brugbarheden af Traps kort.

Ved bevillingen af den sidste halvdel af de 4.000 rdlr. havde opmålingerne været i gang i et halvt års tid. De første købstæder var blevet opmålt i foråret og sommeren 1858, og herefter gik det støt og stabilt fremad – og lidt hurtigt forekommer det – indtil foråret 1860, da de sidste købstæder blev kortlagt.

Ribe blev opmålt i begyndelsen af september 1858 af A. Th. Techt, der har opmålt i alt 20 af Trapværkets 51 signerede købstadskort og måske flere af de 17 usignerede grundtegninger. Techt var født i København i 1815 og havde som 25-årig fået sin bestalling som landmåler, der senere suppleredes med tilladelse til at udføre landinspektøropgaver. Fra 1866 til sin død 70 år gammel i 1885 havde han selvstændig landmålervirksomhed i Pedersborg nord for Sorø.¹⁶

Techt opmålte de fleste af Jyllands købstæder i 1858: I juli var han i Randers Amt, i begyndelsen af august i Århus Amt og han afsluttede denne måneds opmålingsvirksomhed med opmåling af Fredericia den 20. august og Kolding den 29. august. Når Techt allerede den 9. september 1858 havde sit Ribekort færdigt, betyder det, at han kun har brugt få dage til opgaven. Han kan næppe være kommet til Ribe før den 30. august og det giver således kun 11 dage til at opmåle byen. Sandsynligvis har han brugt mindre tid, for næste by i rækken var Varde, der allerede var opmålt den 14. september, efter blot højst 5 dages arbejde. Tids-

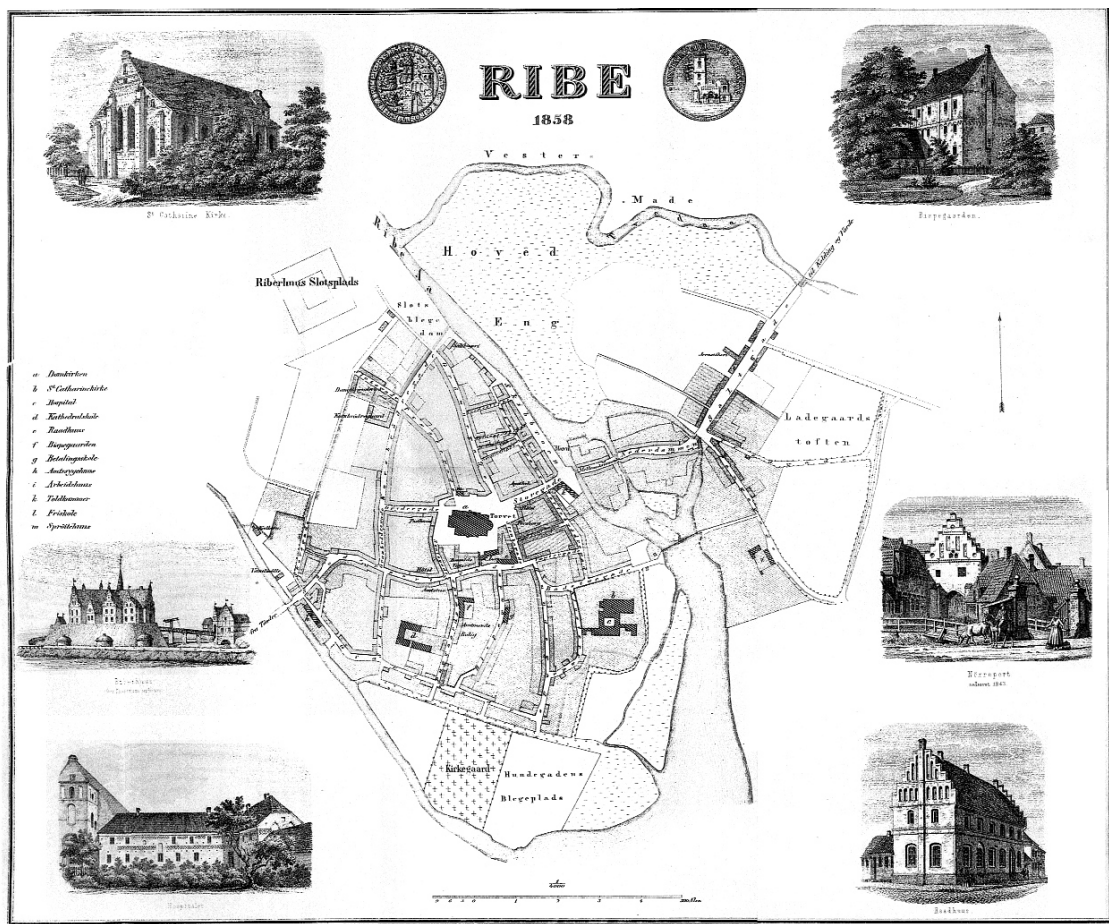

Fig. 4. Litografi af Ribe benyttet i Traps topografi og udført på grundlag af Tachts tegning. Efter Trap 1856-1861.

Lithographie von Ribe zu der Topographie Traps nach der Karte von Techt.

forbruget kan direkte aflæses af de attester på kortenes nøjagtighed, som Techt fik af byfogeden i hver købstad efter at opmålingen var afsluttet.

I Ribe var det borgmester og byfoged Pontoppidan, der attesterede Tachts arbejde. Han skrev den 9. september: "At Capitain Techt her paa Stedet har forfattet Kortet over Ribe By og dens Marker, som have været mig forelagte, samt disse Kort, ere stemmende med de locale Forhold og navnlig at Gader, Marker m.v. ere anførte med de rette nugældende Benævnelser bevidnes. / Ribe Borgmestercontor den 9: September 1858 / Pontoppidan".

Ordlyden adskiller sig ikke fra attester fra andre byer, og man aner, at byfogederne i almindelighed har fået lagt ordene i pennen af opmålerne, og de

har næppe altid haft nogen mulighed for at bedømme arbejdet rent kartografisk.

Grundridset af Ribe er tegnet i måleforholdet 1:4.000 på 1 ark med en højde på 37,8 cm og en bredde på 30 cm. Det er koloreret i tidens lidt anæmiske farveholdning med sort for offentlige bygninger, rødt for betydningsfulde privathuse, brunt for veje og gader, gråt for karréer og blå for vandløb og søer.

Under sit ophold i Ribe reviderede Techt også en kopi af Matrikelkontorets kort over Ribes købstadsjorder. De var blevet opmålt samtidigt med landdistrikterne tidligere i århundredet, og med udgangspunkt i en sammentegning i måleforholdet 1:20.000 reviderede han kortet med henblik på udgivelse i Trapværket.

Den 24. november 1858 afleverede Trap Techts grundrids over Ribe til Indenrigsministeriet sammen med byfogedens attest og 11 andre kort, og bad samtidigt om at få udbetalt 800 rdlr. af den første rate af bevillingen. Heraf manglede så blot 200 rdlr., som han bad om at få, når han inden længe afleverede en ny portion kort til ministeriet. Kortene har han rimeligvis fået retur snart efter, for de skulle jo rentegnes med henblik på litografering.

Uvist hvornår blev bykortene udgivet i et mere detaljeret måleforhold end det oprindeligt var tiltænkt: I sin ansøgning fra juli 1857 havde Trap skrevet, at kortene i den trykte form skulle formindskes til 1:8.000. Men det skete ikke, og de fleste af kortene blev udgivet i det samme måleforhold som originalkortene (1.4:000).

Som man kunne forvente følger det trykte kort i al væsentlighed originalkortet detalje for detalje, blot har Techt placeret flere navne i sit index, der på det trykte kort er anbragt på selve lokaliteten. Klubbens og Fahners Hoteller er blevet anonymiseret og optræder kun under betegnelsen "Hotel".

Litograferingen foregik på Emil Bærentzens lithographiske Etablissement, der som tidligere nævnt var ejet af Trap og grosserer Winning. Etablissementet lå på 1. salen på en adresse, der svarer til den nuværende ejendom Købmagergade 7 i København, men huset er for længst forsvundet.¹⁷ Her samledes tidens betydeligste litografer, bl.a. J. H. Mansa og F. C. Christiani, der begge udførte kort til Traps topografi. Mansa litograferede ikke overraskende grundridset af Hillerød (Frederiksborg), hvor han selv boede, og F. Christiani kortene over Helsingør, Helsingørs købstadsgrunde, Thisted og Viborg. De øvrige kort er usignerede og kan være litograferet af hvem som helst.

Kortene udkom amtsvis i 18 hæfter, og den 26. april 1860 var hæfte nr. 11 med Ribe Amt ifølge "Dagbladet" udkommet. Redaktionen havde tidligere fortalt sine læsere om de nærmere detaljer ved udgivelsen og anført, at litografierne "deels ere at betragte som skildrende Bilag til det førstnævnte Arbeide [Traps topografi], deels for sig selv ville komme til at udgjøre et i mange Henseender interessant Værk. [Udgivelsen omfatter]

samtlige 68 Købstæder, ca. 20 kopierede af Resenprospekter, 66 Kort over Købstadsjorderne og Prospekter og Grundrids af ca. 200 Bygninger fra For- og Nutid, bl.a. for at give en Udsigt over Bygningskunstens Historie, hvortil vil komme en Oversigt i Topografiens supplement".

Netop Ribekortet er forsynet med billeder rundt om kortet. De viser seks af byens ærværdige gamle bygninger. *St. Catharine Kirke, Riberhuus, Hospitalet, Bispegaarden, Nørreport og Raadhuset*. Omkring bynavnet ses desuden to udgaver af byens segl.

Både Riberhus og Nørreport var jo forsvundet i 1858, og de bygger naturligvis på ældre forlæg: Billedet af Riberhus er en kopi efter afbildningen af slottet på Braunius og Hogenbergs prospekt fra "Theatrum orbis terrarum" udgivet i 1598. Prospektet af Nørreport er en nøje kopi efter en radering af Jørgen Roed fra 1854, der på sin side må bygge på ældre forlæg.

Litografering af prospekterne var en specialopgave, som hverken Mansa eller Christiani kunne påtage sig, og såvel Sankt Catharine Kirke, Hospitalet, Bispegården og Rådhuset er signeret af litografen Egmont Th. Ruschke. Hvilke forlæg han har haft, vides dog ikke.

Ruschke har udført flere litografier i Statistisk-topographisk Beskrivelse. Af de signerede billeder kan nævnes et prospekt af Roskilde Domkirke efter J. Kornerup, en afbildning af Christiansø efter C. F. Sørensen, samt billeder af herregårdene Pederstrup på Lolland og Dronninglund i Vendsyssel. Sidstnævnte er udført efter forlæg af A. Ney.

Ruschke var født den 5. august 1815 i Hamburg og indvandrede til Danmark lige omkring 1848. Her slog han sig ned som litograf og tegner. Fra 1855 til 1862 nævnes det i den københavnske vejviser, at han ejede "et lithografisk Atelier", som fra 1858 havde til huse i Blågårdsgade 14 på Nørrebro. Her blev prospekterne til Ribekortet nok til. Siden fulgte en meget omflakkende tilværelse med ikke mindre end 10 privatadresser frem til 1875, da han optrådte sidste gang i vejviseren.

Et geografisk omdrejningspunkt for Ruschke var dog adressen Store Kongensgade 24, hvor han på 4. sal havde sit atelier, der i de sidste år var

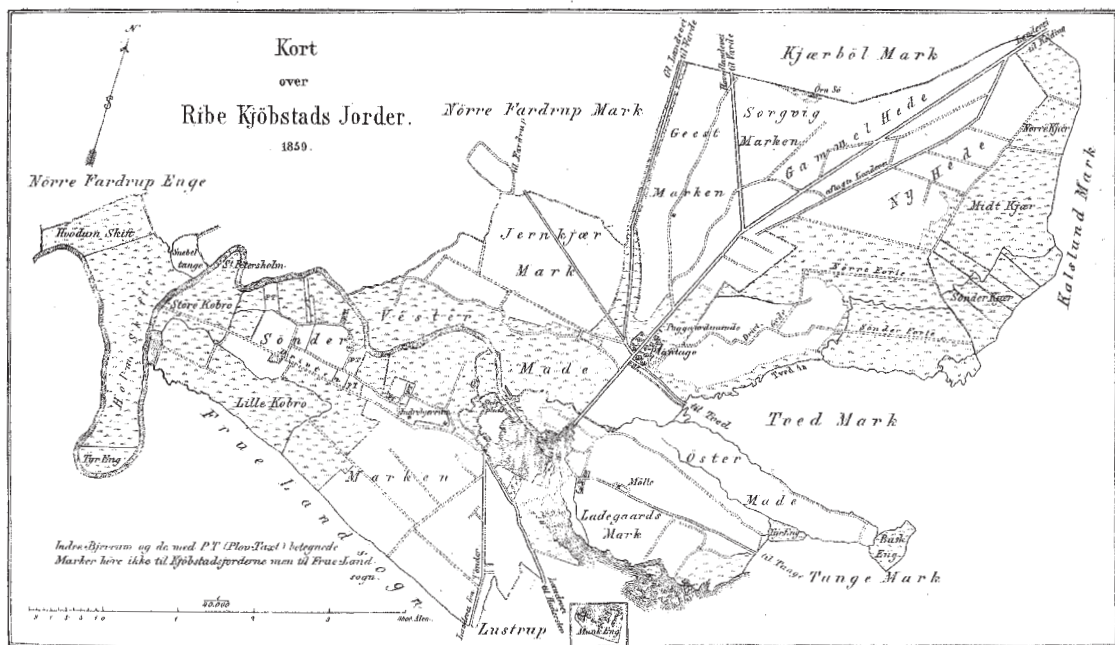

Fig. 5. Ribes købstadsjorder 1858. Litografi efter forlæg af A. Th. Techt. Efter Trap 1856-61.

Die Stadtfelder Ribes, lithographiert nach der Karte A. Th. Techts von 1858.

åbent dagligt mellem 10 og 14. Hvad han nærmere har udrettet her, fortaber sig i historiens mørke. Foruden prospekterne i Traps Danmarksbeskrivelse kendes kun få arbejder fra hans hånd: Et par portrætter, og nogle få topografiske prospekter, bl.a. af Synagogen i Krystalgade i København og Brahesborg på Fyn. En afbildning af "Fængselsbygningerne på Vridsløselille Mark" er litograferet efter et forlæg af Ruschke.¹⁸ Det giver tydeligvis ingen holdepunkter for en samlet bedømmelse af hans virksomhed. Ruschke forblev tysk statsborger til sin død i 1879.

Foruden prospekterne omkring Techts kort over Ribe indeholder "Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark" tre plancher af Ribe Domkirke, indføjjet ved side 941. Det første viser kirken set fra nordvest. Det er i Traps topografi signeret med trykkerens navn "Em. Bærentzen & Co's lith. Inst.", men i Det Kongelige Biblioteks Billedsamling findes et eksemplar, der desuden er signeret af A. Ney, der både har stået for forlægget og for litograferingen.

I Billedsamlingen findes endnu en afbildning af kirken. Den er dog her set fra en lidt østligere vin-

kel. A. Ney har tegnet forlægget og som litograf ses overraskende nok igen Egmont Th. Ruschke. Det er fristende at opfatte dette prospekt som et udkast eller en prøve til den endelige udgave fra topografien, hvor man på grund af den lidt mere stumpe vinkel ser lidt mere af nordsiden.

Desuden gengav Trap et billede af kirkens indre efter et maleri af Heinrich Hansen, og viste også en grundplan litograferet efter en tegning af Chr. Thorup, der havde været gengivet som bilag til P. T. Hanssens beskrivelse af Ribes historie i katedralskoleprogrammet fra 1831.¹⁹ Litograferne til begge plancher i Trapværket er anonyme.

Bygrundplanerne til "Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark", der oprindeligt blev udgivet i hæfteform, er for størstedelens vedkommende blevet falsket og indsat i værket ved det opslag, der svarede til byen.²⁰ Da Trap havde valgt at gengive byerne i 1:4.000 i stedet for 1:8.000, måtte de fleste kort falskes for at passe ind i topografiens beskedne format på 22x14 cm.

De sidste grundrids udkom i februar 1861, men da var Indenrigsministeriet ved at arkivere sagen: Allerede i september 1859 havde man returneret

det kort over byen, som man havde fået som følge af cirkulæret fra 1856. Selv om man ikke havde haft brug for det, og selv om man havde lovet at sende de modtagne kort tilbage, skete dette dog ikke automatisk: Ribe Stiftamt måtte den 3. september 1859 sende ministeriet en rykker på de to kort, der herefter blev sendt tilbage. Det var 1 år og 10¹/₂ måned efter, at de var blevet fremsendt. Det var ikke en enestående fejl, for samme efterlæthed kan ses ved tilbagesendelsen af flere af de andre kort.

Derimod sendte Trap pligtskyldigst sine originalkort tilbage til Indenrigsministeriet, da han var færdig med dem. Det skete i midten af september 1861, da kun en omredigering af kortet over Odense stod tilbage. Han sendte således 67 kort, som ministeriet den 12. oktober videregav til Matrikelarkivet. Her var det jo meningen, at kortene skulle bruges i forbindelse med udarbejdelsen af egentlige matrikelkort over købstæderne. Men netop til et sådan brug var Trapkortene ikke egnede. Deres måleforhold var for lille til at de kunne bruges til at aftegne skelgrænser m.v., og så må det også indrømmes, at opmålingsmetoden – som antydtes i Rigsdagsdebatterne – ikke var så nøjagtig, at kortene kunne bruges hertil uden betydelige revisioner.

Da Rigsdagen i 1863 vedtog en lov om grundbeskatning af kommunerne, måtte man derfor den besværlige vej at opmåle byerne en gang til.

Den entreprenante Trap udgav desuden en dansk arkitekturhistorie som et separat hæfte af sit værk. Den kaldte han ”Haandbog i Bygningskonsten”, der skulle forene en kortfattet kronologisk fremstilling af udviklingen efter andres ”Meddelelser”. Herfra henvistes til topografiens text og billeder. Håndbogen har karakter af en noget summarisk opremsning af de vigtigste danske bygningsværker fra ældre tid, og omtalen af Ribe Domkirke, Sankt Catharinæ Kirke og Sortebrødre Kloster (Hospitalet) giver intet nyt.

Kortet blev anvendt af J. Kinch, da han i 1869 udsendte første bind af Ribe Bys Historie. Her blev den litograferede udgave kopieret – dog uden prospekter – og tilføjet en række historiske oplysninger, så det viste ”Ribe nu og i Middelalderen.”²¹ Dette kort blev kopieret af stentrykker ”H. Hansen i Ribe”. Selv om denne Hansen er den

eneste litograf, der har fungeret i Ribe, er han så godt som ukendt. Han oprettede et stentrykkeri i byen omkring 1860. Det solgte han ca. 10 år senere til H. A. Bruun, og udvandrede – muligvis til Amerika.²² Der kendes kun ganske få litografier fra hans hånd.

Traps text om Ribe Amt blev senere udgivet af boghandler Niels Oksen Møller Nielsen i Varde, der benyttede Helms Bogtrykkeri til opgaven. Dette ”Særskilte Aftryk” omfatter siderne 924-1040. Både titelblad og omslag er dateret 1866, men årstallet er klistret over. Det er sandsynligvis sket ved udgivelsen, men det kan ikke umiddelbart konstateres, hvorfor årstallet er skjult. Denne udgivelse er uden de tilhørende plancher.²³

Også da J. P. Trap i 1872-79 udsendte en ny udgave af sin topografi foregik det med nytegnede kort, opmålt af landinspektør V. F. A. Berggreen, der i hvert fald delvis benyttede de nye opmålinger fra matrikuleringen efter 1863, og der er ikke spor af, at han har benyttet sig af kortene fra førsteudgaven.

Prospekterne fra den litograferede udgave af Tachts kort blev gengivet i 2. udgave som xylografer i teksten.²⁴ I denne udgave tonede Trap de historiske prospekter noget ned, og prospektet af Nørreport gled ud. De er anonyme, og som litograf har Ruschke intet haft med dem at gøre.

At Trap således ikke slap sin interesse for Danmarks topografi ses desuden af, at han i 1873 skrev teksterne til plancheværket ”Danske Billeder fra Land og Sø”. Det var udgivet af Em. Bærentzens litografiske Institut og viste, hvad man kunne præstere i farvelitografi. Traps eget smukt indbundne eksemplar findes på Det Kongelige Bibliotek – oven i købet med håndskrevne tilføjelser af Trap selv.²⁵ Her vedstår han forfatterskabet til de ledsagende billedtekster, og nævner, at han desuden havde bestilt mange af forlæggene til plancherne hos forskellige kunstnere. Ribepropektet er gengivet efter et maleri af C. Rasmussen og litograferet af Harald Jensen. På planchen har Trap senere indføjet ”I Ribe var jeg med Christian IX [som prins] 1842, med Frederik VII 1857 med Christian IX 1875, alle 3 Gange Kirken set”.

Bevillingen på 4.000 rdlr. til grundplanerne gav først og fremmest Trap muligheder for at udstyre sin forbilledlige topografi med kort og tegninger,

som det ellers ville have været umuligt at få fremkøbt. De forøger i høj grad værdien af Statistisk-topographisk Beskrivelse af Danmark, og sælges ofte i indrammet form på auktioner og hos antikvarboghandlere. Også Trap fik noget ud af sine topografiske interesser: I sine erindringer, der særligt beskriver det lidt usædvanlige hoffliv omkring Frederik den 7 og grevinde Danner, nævner kabinetssekretæren stolt, at han fik det ikke ubetydelige pekuniære udbytte af førsteudgaven af sin topografi på ca. 10-12.000 rdlr.²⁶

Noter

1. Fhv. kontorchef Ida Dybdal, København, takkes for en omhyggelig gennemlæsning af manuskriptet med talrige forslag til forbedringer.
2. Rigsarkivet. Landbrugsministeriet [tidligere Indenrigsministeriet]. 2. Kontor. Journalsag 1861, nr. 1326. – I det følgende henvises generelt hertil, når der ikke anføres anden kilde.
3. Kongelige Reskripter ... for Aaret 1856. 1862, s. 171.
4. Indfaldet bagest i Thorup.
5. Thorup, s. 66.
6. Fortegnelse, s. 182.
7. Love og Anordninger, s. 455.
8. Rigsdagstidende ... Folkethinget. 9de Session. 1857, spalte 1915-1918.
9. Rigsdagstidende ... Folkethinget. 9de Session. 1857, spalte 2414-2431.
10. Rigsdagstidende ... Landstinget. 9de Session. 1857, spalte 1695.
11. Love og Anordninger, s. 515, jf. Det Kongelige Sundhedskollegium 1858. 1859, s. [320]-321.
12. Som note 2, og Indenrigsministeriet. 2. Kontor. Journal 1858, nr. 597.
13. Kongelige Reskripter ... for Aaret 1858. 1864, s. 179-180.
14. Rigsdagstidende ... Folkethinget 1858. Anhang B, sp. 163-166.
15. Rigsdagstidende ... Folkethinget 1858, sp. 2271, 2273-2282, 2285-2286 og 2289-2291.
16. Balslev og Jensen 1975, s. 235.
17. Veiviser eller Anviisning til Kjøbenhavns, Christianshavns, Forstædernes og Frederiksbergs Beboere for Aaret 1855-1862; Veiviser for Kjøbenhavn og Omegn for 1863-1867 og Veiviser for Kjøbenhavn og Frederiksberg for 1868-1875.
18. Kunstnerkartoteket i Billedsamlingen, Det Kongelige Bibliotek.
19. Indfaldet bagest i Hanssen, P. T.
20. J. P. Trap U. d., s. 19, 21 og 22.
21. Kinch 1869. Repr. 1985, ved s. 384.
22. Litografien i Danmark 1922, s. 52.
23. Trap [1866?].
24. Trap 1879. 6 Deel, s. 425, 427, 429, 433 og 441.
25. Det Kongelige Bibliotek. Håndskriftafdelingen. Ny Kongelig Samling 2643-2°.
26. Trap 1966, s. 277.

Litteratur og kilder

- Balslev, Svend og Hans Ejner Jensen: *Landmåling og landmålere*. 1975.
- Fortegnelse over den Staden Kjøbenhavns indvaanere for Tidsrummet fra 1ste April 1862 til 31te Marts 1863 paalignede Indkomstskat*. (forfatter, år?)
- Hanssen, P. T.: *Efterretninger angaaende Byen Ribe*, udgivne som Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Ribe Cathedralsskole 1831.
- J. Kinch: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse*. 1869. Repr. 1985.
- Kongelige Reskripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser samt Ministerial-Skrivelser*, samlede og udgivne af T. Algreen-Ussing.
- Det Kongelige Sundhedskollegiums Aarsberetning for 1858*. 1859.
- Litografien i Danmark. Litografiske Virksomheder i Danmark*. Udgivet af Dansk Litografisk Principalforening. 1922.
- Love og Anordninger, samt andre offentlige Kundgjørelser Danmarks Lovgivning vedkommede for Aaret 1857 og 1858*. Samlede og udgivne af T. Algreen-Ussing. V. Deel. Kjøbenhavn 1859.
- Rigsdagstidende*. Forhandlinger paa Folkethinget.
- Rigsdagstidende*. Forhandlinger paa Landstinget.
- Thorup, P. N.: *Efterretninger angaaende Byen Ribe*, udgivne som Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Ribe Cathedralsskole 1839.

Trap, J. P.: *Om Bygningsformerne i Danmark med specifikt Hensyn til de skildrede Bilage til Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark afbildede Bygninger*. U. d.

Trap, J. P.: *Ribe Amt*. Særskilt Aftryk. Varde. 1866.

Trap, J. P.: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark, 1856-61*.

Trap, J. P.: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*. 6. Deel 1879.

Trap, J. P.: *Fra fire kongers tid*. Bind 2. Frederik VII. 1966.

Veiviser eller Anviisning til Kjøbenhavns, Christianshavns, Forstædernes og Frederiksbergs Beboere for Aaret ... Udgivet af L. B. Thiesens Enke.

Vejviser for Kjøbenhavn og Frederiksberg for ... Udgivet af T. Krack.

Veiviser for Kjøbenhavn og Omegn for ... Udgivet af T. Krack.

ZUSAMMENFASSUNG

“Verfasst in 1858 von A. Th. Techt”

– die Karte von Ribe in der Erstaussgabe von Traps “Danmark”

Das Hauptwerk der dänischen Topographie ist zweifellos Jens Peter Traps “Danmark2 (Dänemark), die seit der ersten Ausgabe von den Jahren 1856-61 in vier neueren Ausgaben publiziert ist. Die erste Ausgabe wurde von J. P. Trap selbst publiziert: Er war Kabinettssekretär bei dem dänischen Könige Frederik 7., er hatte deswegen sehr gute Möglichkeiten Beiträge von dem ganzen Königreich zu verschaffen.

Für Trap war es doch nicht leicht einem Überblick aktueller Karten und Pläne der Städte zu bekommen. Er sendete den Städten durch das Innenministerium des Königreichs eine Aufforderung aktuelle Karten einzusenden. Das eingekommene Material zeigte sich doch zu unegal und statt dieser zu gebrauchen erlang es Trap eine Genehmigung der Reichstages von 4.000 Reichtaler zu bekommen um gute Landmesser in die Städte zu schicken.

Einer der fleissigsten dieser Landmesser war A. Th. Techt (*Kopenhagen 1815, †Pedersborg bei Sorö 1885), der auch die Stadt Ribe aufgemessen hat. Die Arbeit wurde mit Ketten und (für die

Nebenstrassen) Abschreitung gemacht, während eines kurzen Besuches im September 1858. Die Genauigkeit der Karte Techts wurde formell vom Bürgermeister Ribes bescheinigt.

Vor der Lithographierung wurde die Karte mit Prospekten wesentlicher, älterer – und zum Teile verschwundener - Architekturdenkmäler der Stadt versehen. Die Prospekten wurden von den in Deutschland geborenem Lithographen Egmont Th. Rusche (*Hamburg 1815, †Kopenhagen 1879) gemacht. Zu diesen Prospekten hat J. P. Trap auch ein kleines Heft von der dänischen Geschichte der Architektur geschrieben.

Die Originalzeichnung Traps wurde nach der Lithographierung an das Innenministerium abgegeben. Das Ministerium hat die Karten weiter zu dem Matrikelarkiv, heute ein Teil des dänischen Kartographischen Instituts (Kort- og Matrikelstyrelsen) weitergegeben Hier liegen die Karten von der ersten Ausgabe Traps Dänemark, u. a. die Karte von Ribe von A. Th. Techt.

Bjørn Westerbeek Dahl
 Willemoesgade 61, 4.th.
 2100 København Ø
 E-post: bjdahl@comxnet.dk

Ribe Købstads eksistenskrise o. 1900 og indlemmelsen af Lustrup-Tved-Tange Kommune

Af Uwe Dall

Efter at Ribe Købstad og Lustrup-Tved-Tange Kommune havde forhandlet siden 1904 blev de to kommuner endelig lagt sammen i 1913. Der var tale om et rent fornuftsægteskab. For Ribe Købstad handlede det om overlevelse og udvidelsesmuligheder, for landkommunen drejede det sig om at få løst et påtrængende skoleproblem m.v.

Sct. Catharinæ Sogns landdistrikt

Ifølge Traps "Danmark" (førsteudgaven fra 1858-1860) var landdelen af sognets udstrækning i midten af 1800-tallet på 2100 tdr. land, indbyggertallet 363, bebyggelsen var 32 gårde og 33 huse, heraf 15 gårde og 12 huse i Tved-Tange distriktet. Området afgrænsedes af Ribe Købstads jorder og Ribe Domkirkes landsogn samt Hygum, Fole og Seem sogne.

Sct. Catharinæ sogns landdistrikt hørte under "Ribe Herreds Jurisdiction og Ribe Amtsstuedistrict" og i gejstlig henseende under "Ribe Stift, Ribe Provsti". Sognet var delt i Lustrup og Tved-Tange sognefogeddistrikter, mens fattigvæsenet var fælles med Ribe Købstad, i hvis fattigkommission sognet havde to medlemmer. Der eksisterede omkring 1850 ikke noget særskilt sogneforstanderskab til at lede sognet, derimod havde området sit eget skolevæsen uafhængigt af købstadens og administreret af egen skolekommission med præsten ved Sct. Catharinæ kirke som formand.

Med landkommunalloven af 6/7 1867 blev det økonomiske ansvar for bl.a. skolevæsenet lagt ind under det nyoprettede sogneråd. Desuden skulle en skolekommission i hver sognekommune føre det nærmeste tilsyn med skolerne. Denne kommission kom til at bestå af sognepræsten som født formand og to af sognerådet udpegede mænd heraf den ene af sognerådets egen midte.¹ Som en følge af den nye landkommunallov fik det gamle sogn kommunal status, og der blev valgt et sogneråd til at lede kommunen.

I praksis betød dette, at kommunen i den periode, som denne artikel omhandler, blev administreret fra sognerådsformandens kontor i hans private hjem, mens møderne i sognerådet fandt sted i

Niels Andersens gæstgiveri – sandsynligvis Hundegade 28 – i Ribe, der lå centralt for alle sognerådsmedlemmerne.

Ribe Købstad i eksistenskrise

Ribes udvikling var i slutningen af 1800-tallet kommet ind i en stærkt nedadgående spiral. Med tabet af Sønderjylland i 1864 mistede byen et stort opland og marked. Mod nord voksede Esbjerg frem og blev med sit moderne havneanlæg en alvorlig konkurrent til Ribe. Derfor fremsattes i Folketinget i 1872 et lovforslag om oprettelse af en jernbaneforbindelse mellem Ribe og Bramming. Som det hed i betænkningen "for at hjælpe den ugunstigt stillede, gamle By Ribe." Banen blev herefter anlagt og indviet 30. april 1875. Men forbindelsen sydpå blev først en realitet i 1887, da et tysk entreprenørfirma, det såkaldte Marschbahngesellschaft påtog sig at bygge banen fra Heide over Tønder til grænsebyen Hviding. Hermed var forbindelsen knyttet til Ribe og den vestjyske længdebane.

Jernbanen og den nye havn i Esbjerg fik hurtigt en negativ indflydelse på det antal skibe, der anløb den gamle købstads havn, og allerede i 1900 var skibsfarten på Ribe stort set ophørt. Desværre steg godsmængden på jernbanen til og fra byen ikke tilsvarende, tværtimod var her en faldende tendens. Den mindre godsmængde og den ringe befolkningsmæssige vækst skyldtes den manglende industrielle udvikling i byen.

Flere af byens virksomheder havde søgt andre græsgange eller helt opgivet ævred. Frederik Kolvigs cikoriefabrik var kommet i økonomiske vanskeligheder, og snart flyttede tømmerhandler Lauritzen sin virksomhed til Esbjerg, mens driften

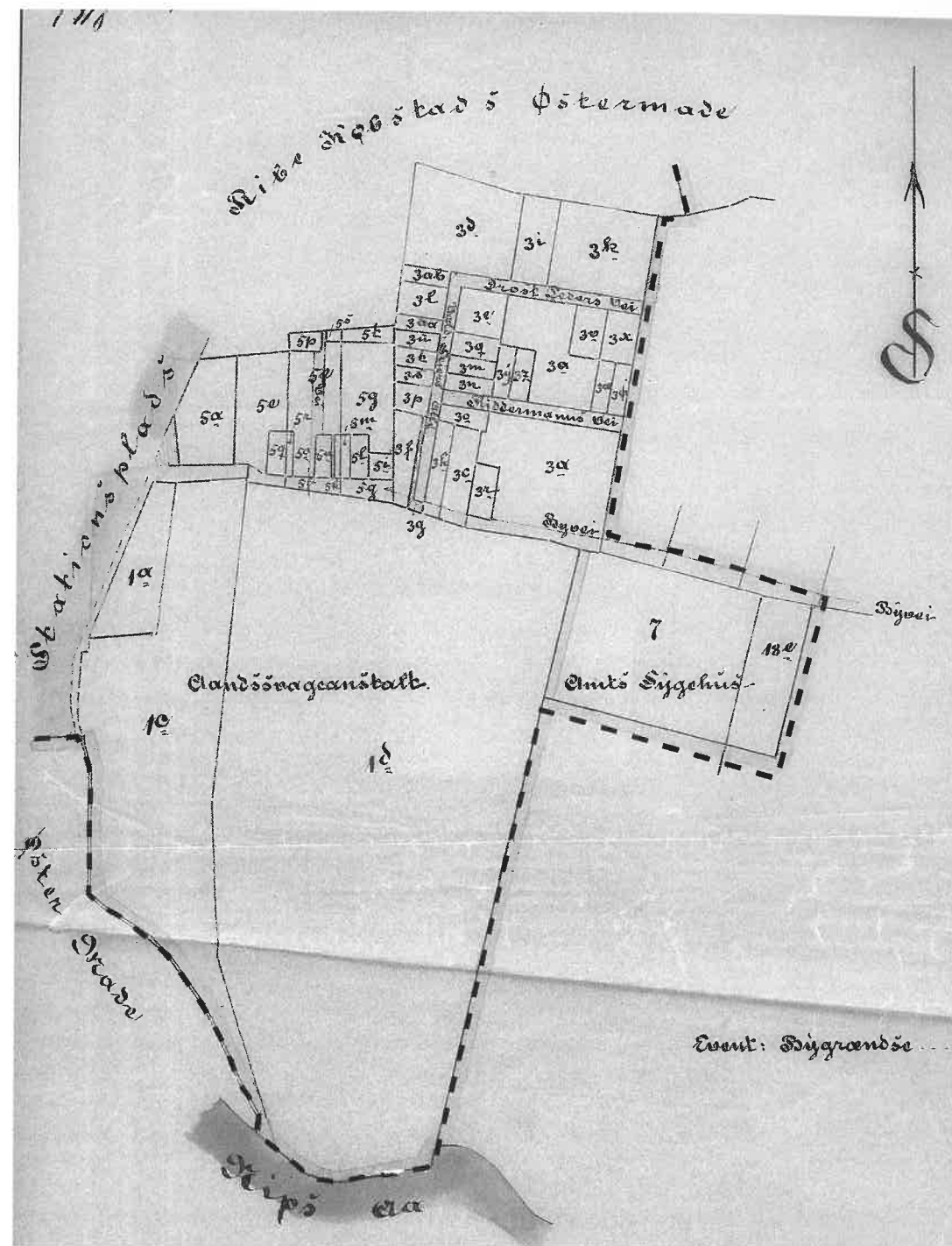

Fig. 1. Kort over det omhandlede område. "Den del af Ribe Ladegaards Jorder under Lustrup-Tved-Tange Kommune, der agtes inddraget under Ribe Købstads Bygrunde". Grænsen er markeret med en stiplede linie. Se afsnittet: "Den endelige løsning." Kopi af Matrikelkort 1910. Kortet findes i Landsarkivet for Nørrejylland.

Map of the area discussed. "The part of Ribe Ladegaard belonging to Lustrup-Tved-Tange Municipality to be included in Ribe." The border is marked with a dotted line. See the section "The final solution". A copy of the land registry map, from 1910. The map can be found in the National archives for Northern Jutland.

Fig. 2. Amtssygehuset 1910. Til højre laden ved P. Karkovs gård. I dag hjørnet af Hegelundsvej og Tangevej. Foto: Ribe Byhistoriske Arkiv, B2118.

The County Hospital, 1910 with the barn of P. Karkov's farm to the right. Today the corner of Hegelundsvej and Tangevej.

af Giørtz' bomuldsvæveri blev mere og mere urentabel, idet konkurrencen udefra var hård. Kun Ribe Jernstøberi holdt stand, men også her mærkedes de ændrede konjunkturer, og firmaet måtte køre på laveste blus med ganske få ansatte, idet hele branchen led under øget konkurrence fra udlandet.

Danmarks ældste by var således truet på sin eksistens som et levende samfund, hvilket medførte, at "Ministeriet for Offentlige Arbejder" i 1904 nedsatte en "Kommission til Overvejelse af, hvilke Foranstaltninger der hensigtsmæssigst maatte kunne træffes til Ophjælpning af Ribe Bys almindelige økonomiske Forhold." I 1906 afleverede kommissionen sin betænkning. Om ligningsprocenten i Ribe hed det heri: "...den kan ikke siges at være overdreven høj, men alligevel maa Skatterne siges at være meget trykkende ... idet Erhvervslivet omtrent er standset, Indtægterne stedse for nedadgående og Befolkningen derfor henvist til stor Nøjsomhed og Tarvelighed."

Så dystre var perspektiverne, og selv om kom-

missionen mente, at det var af national betydning at holde byen ved magt, øjnede den ingen aktuelle muligheder for at ophjælpe dens betrængte økonomi, men henviste kommunen til at udvise "Resignation og Sparsommelighed". Dog blev det fastslået i kommissionsbetænkningen, at byen skulle tildeles statsinstitutioner i lighed med åndssvageanstalten, som på dette tidspunkt var under opførelse. Sådan blev det også. Åndssvageanstalten Ribelund blev grundlagt i 1905, indviet i 1907 og udvidet i 1913-14. Byggeriet af Amtssygehuset fulgte i 1908. Endelig overgik byens private seminarium oprettet i 1899 til at blive et statsanerkendt seminarium med nye bygninger på Seminarievej i 1912.

For at komme ud af dødvandet indledte Ribe Byråd i foråret 1904 forhandlinger med Lustrup-Tved-Tange Sogneråd om indlemmelse af et stykke af denne kommunes jord øst for jernbanelinjen, den såkaldte Ladegårdsmark.² Her lå en række arealer, som var velegnede til et fremtidigt institutionsbyggeri.

Fig. 3. Villabyen 1908. Tangevej bestod af to nedkørte hjulspor. Foto: Ribe Byhistoriske Arkiv, B 4163.

New housing 1908. The road Tangevej consisted of two worn down wheel tracks.

Allerede 1. januar 1878 havde Lustrup-Tved-Tange Kommune i henhold til Indenrigsministeriets resolution af 7. juni 1877 afstået nogle arealer til Ribe Købstad.³ Disse arealer, matrikel nr. 1a. og 5a, af Ribe Ladegaards Jorder, blev ekspliceret i forbindelse med anlæggelsen af pladsen ved den nye jernbanestation.

Villabyen – en god indtægtskilde

Forslaget om afståelse af Ladegårdsmark i 1904 blev køligt modtaget af Lustrup-Tved-Tanges sogneråd, fordi kommunen ved at afgive dette område ville miste den såkaldte Villaby, som på dette tidspunkt voksede hastigt frem øst for jernbanelinjen langs med og nord for Tangevej, og som viste sig at blive en skattemæssig guldgrube, idet adskillige lønmodtagere og en del velhavere fra Ribe Købstad bosatte sig i den nye bydel.

Derfor stillede sognerådsformand Guttorm Sørensen, Tangegård, i en skrivelse til Ribe Kommune den 27. november 1904 følgende spørgsmål: "... er Ribe Kommune villig til, at yde

vor Kommune en passende Erstatning for det Tab, denne lider ved Afstaaelsen, thi i modsat Tilfælde vil Kommuneskatten her jo stige meget betydeligt?" På dette tidspunkt udgjorde formue- og lejlighedsskatterne i Villabyen en 1/5 af Lustrup-Tved-Tanges samlede skat på formue og lejlighed med udsigt til yderligere stigninger. For at afstå Ladegårdsmarken til Ribe Købstad krævede sognerådet i Lustrup-Tved-Tange en erstatning en gang for alle på 30.000 kr eller en årlig sum på 1200 kr. Som en alternativ løsning foreslog sognerådet efter en høring af beboerne i sognet, at hele Lustrup-Tved-Tange Kommune blev en del af Ribe Købstad.

Købstadens behov for byggegrunde

I det udvalg, Ribe Byråd havde nedsat til at behandle indlemmelsessagen, sad bl.a. rektor Nicolaj E. Øllgaard og møller Hans Windfeld-Hansen. Udvalget afgav den 30. juni 1905 en betænkning, hvori det bl.a. hed, at "... Indlemmelsen maa anses for at være af overvejende

Betydning navnlig af Hensyn til, at de Grunde, som tænkes gjorte til Genstand for Indlemmelse, helt ere omsluttede af Købstadens Grund paa de 3 Sider, medens den 4de Side dannes af Aaen, saaledes at de ved denne Beliggenhed synes vel egnede til Indlemmelse under Købstaden. Naar der i det foregaaende er henvist til Nødvendigheden af at tilvejebringe Mulighed for en eventuel Udvidelse af Byen, skal man i denne Sammenhæng henvise til, at Bestyrelsen for den Aandssvageanstalt, der i Henhold til Lov Nr. 18 af 10/2 d. A skal oprettes her ved Byen, har fundet det hensigtsmæssigt at erhverve Grund hertil netop på de anmeldte Arealer, og det synes i det Hele at kunne fastslås som en Nødvendighed for Byens Udvikling, at der til denne henhører tilstrækkelig Grund til Brug for eventuelle nye større Anlæg og Foretagender, hvoraf mange fortrinsvis ville søge hen til Byerne, hvor de kunne nyde godt af de kommunale Institutioner og Goder som Skolevæsen, Gas, Vand o.s.v. Det maa i saa Henseende tages i Betragtning, at Statens Interesse i Byens Bevarelse mulig kan give sig Udslag i Henlæggelse af offentlige Institutioner ved Byen, saaledes som sket ved Aandssvageanstalten og som det formentlig har været paatænkt med Hensyn til et Statsseminarium, ligesom Tidens Udvikling kan medføre, at andre offentlige eller private Foretagender tiltrænger større Plads i Byens Nærhed.”

Udvalget konkluderede dog, at det ikke ville betale den erstatning, som Lustrup-Tved-Tange krævede, ligesom det ikke paa det foreliggende grundlag mente at kunne tage stilling til en evt. indlemmelse af hele Lustrup-Tved-Tange Kommune i Ribe Købstad.

Forhandlinger på et nyt grundlag

I 1907 meddelte Ribe Byråd imidlertid Lustrup-Tved-Tange Sogneråd, at man nu var parat til at betale 1200 kr årligt, og at man havde skrevet til Indenrigsministeriet med anmodning om dets approbation på den omhandlede indlemmelse fra den 1. april 1908 at regne. Hertil havde ministeriet svaret, at det intet havde at indvende mod en indlemmelse af Ribe Ladegårds jorder under Ribe Købstads markjorder. Kirke- og Undervisningsministeriet gjorde dog gældende, at læreren i Tved-Tange Skole efter indlemmelsen skulle have

en årlig erstatning på 25 kr for tab af offergaver og accidenser og sognepræsten ved Sct. Catharina kirke 40 kr årlig for mistede indtægter fra Villabyen.

På dette tidspunkt var sognerådet i Lustrup-Tved-Tange imidlertid ikke længere parat til at indgå en handel med bystyret, men protesterede til Indenrigsministeriet over afgørelsen, idet det hævdede, at Ladegårdsmark nu havde en langt større værdi end i 1904. Dermed gik forhandlingerne atter i stå. Først efter nyvalg til byråd og sogneråd i 1909 blev forhandlingerne genoptaget, og de to parter nedsatte i april et udvalg med medlemmer fra Ribe Byråd og Lustrup-Tved-Tanges sogneråd med det kommissorium at forhandle om indlemmelse af Villabyen på Ladegårdsmark, subsidiært hele Lustrup-Tved-Tange Kommune.

Interessen fra sognerådets side for at genoptage forhandlingerne skal ses i lyset af, at den store byggeaktivitet og det stigende børnetal i Villabyen nødvendiggjorde en udvidelse af skolekapaciteten. Indbyggertallet i kommunen voksede i perioden 1906-1911 fra 428 til 951, idet der i mellemtiden ud over åndssvageanstalten var opført et sygehus på Ladegårdsmark. Denne fordobling af befolkningen betød en tilsvarende stigning i børnetallet og krævede en nyordning af kommunens skolevæsen.⁴ Men også andre store opgaver trængte sig på i Villabyen så som etablering af gas- og vandforsyning, el-net, gadelys, kloakering m.v.

I landsognets indstilling til Indenrigsministeriet med argumenter for en indlemmelse af hele kommunen anførtes det bl.a. i skrivelse af 16. juli 1909: ”...men navnlig er Hovedgrunden, at selv om den tilbageblivende Del af Kommunen kan faa en endogsaa temmelig anselig Erstatning for den afstaaede Del vil den dog blive endnu mere uheldig økonomisk stillet end før, idet den vil beholde alle de nuværende Hovedudgifter til Skolevæsen, Fattigvæsen og et meget udstrakt Vejvæsen, saaledes at de kommunale Byrder vil blive endnu mere trykkende end de er. Endvidere kan det fremhæves, at sker Sammenslutningen, undgaaes Oprettelsen af en helt ny Skole og dens Drift der er uundværlig nødvendig naar Kommunen bliver som den er, Ribe By vil nemlig i sine Skoler kunne optage det overskydende Antal Børn...”

Fig. 4. Lærer Lambertsen og frue med de omkring 35 elever foran Tved skole i 1905. Disse elever kom fra Tved, Vesterenge, Tved Huse, Tange, Tange Mark og Ladegårdsmark. Skolestuen udgjordes af de tre fag til venstre i bygningen. Foto: Tilhører Tage Jakobsen.

Mr. Lambertsen, the head teacher, with wife and pupils in front of Tved School in 1905. These pupils came from Tved, Vesterenge, Tved Huse, Tange, Tange Mark and Ladegårdsmark. The classroom was situated in the three bays on the left-hand side of the building.

I Ribe Byråd havde man klart indset nødvendigheden af at få drøftelserne afsluttet. Villabyen var ganske enkelt blevet et eftertragtet skattely for købstadens folk, der på grund af den lavere skat flyttede ud i landsognet, og byrådet frygtede, at denne tendens ikke blot ville forstærkes i fremtiden, men at den også ville brede sig mod sydøst ad Lustrup til. En anden væsentlig grund til, at folk fra byen opførte huse derude, var frygten for tuberkulose, idet mange af byhusene var små, fugtige og usunde, mens der i Villabyen var både plads, lys og luft.

Endelig var der kommet et nyt moment ind i sagen, idet det i byrådets referat fra mødet den 13. maj 1909 hedder: ”... fordi Loven om Anlæggelse af et Havdige med Kammersluse og de Muligheder for Foranstaltninger til Byens Opkomst – af hvad Art de end monne blive – som de paa Rigsdagen i indeværende Aar førte Forhandlinger stiller i Udsigt, gør det nødvendigt for Byen at

skaffe Adgang til Erhvervelse af Byggegrunde i større Udstrækning...” Dette dige samt Kammerslusen blev opført i perioden 1911-1915. Drivkræfterne bag dets tilblivelse havde især været folketingsmand for venstre Søren Brorsen, Nørre Farup og den konservative redaktør Carl d’Obry Willemoës, Ribe.

Skolespørgsmålet

Så tidligt som den 5. marts 1908 havde Hans Simon Hansen, sognepræst ved Sct. Catharina kirke, og formand for skolekommissionen, indbudt beboerne i Tved-Tange og sognerådets medlemmer til en drøftelse af Lustrup-Tved-Tange Kommunes fremtidige skoleordning.⁵ På mødet fremlagde han fire muligheder for en ny struktur:

1: Ladegårdsmark kunne indlemmes i Ribe By, hvorved problemet helt ville bortfalde.

2: Hvis denne indlemmelse derimod ikke fandt sted, kunne man nedlægge Tved Skole og bygge

en ny centralt beliggende skole. Denne løsning anså han selv for den pædagogisk bedste, da man herved kunne gennemføre en bedre klassedeling. Økonomisk ville det også være bedre med én skole end flere mindre, mente han.

3: Tved Skole kunne bevares som forskole for de mindre børn i Tved og Tvedhuse, mens alle distriktets børn skulle søge til en fælles centralskole.

4: Endelig kunne Tved Skole bibeholdes i sin nuværende skikkelse og en skole opføres særskilt for Villabyen.

I den efterfølgende drøftelse med sognerådsformand Guttorm Sørensen, Tange, som ordstyrer udspandt der sig en livlig debat, og der viste sig et flertal for plan 3. Herimod stemte samtlige fremmødte fra Tved. Aftenen sluttede dog i fordragelighed med fælles kaffebord og sang.

Ny skole på Tangevej

Allerede den 3. april 1908 havde skolekommissionen og sognerådet igen sagen på dagsordenen, og især sognerådsmedlemmerne gav udtryk for store betænkeligheder ved at nedlægge Tved Skole mod beboernes ønske. Derfor besluttede man på ny at høre beboernes mening, og den 21. april mødtes man med beboerne i Logesalen i Badstuegade 60a – i dag Sct. Catharinæ Plads 11. På mødet viste der sig en overvejende stemning for plan 4, skønt pastor Hansen betonedede, at denne både pædagogisk set var den ringeste og tillige den dyreste.

Umiddelbart efter mødet vedtog sognerådet ud fra beslutningen om at bevare Tved Skole og opføre en ny skole på Ladegaardsmark at købe 1 td. land af Guttorm Sørensen på "H.P. Sørensens Vej" til dette formål. Denne byggegrund afgrænsedes mod nord af Tangevej og mod syd af den til H.P. Sørensens ejendom førende markvej.⁶ Der skulle her bygges en toklasset skole med gymnastiksal og bolig til både en gift lærer og en lærerinde. Pastor Simon Hansen påtog sig at skaffe plantegninger vederlagsfrit fra ministeriet.

Arkitekt Strøm Tejsen, København, som senere tegnede Ribe Seminariums bygninger, udarbejdede et projektforslag. Sognerådet fandt dog prisen på 21.000 kr helt uantagelig og bad derfor arkitekten og bygmester Niels Mortensen i Tved om et nyt planforslag. Bygmesterens tilbud forelå den

Fig. 5. Tved skoles klasseværelse. Bemærk, hvor tæt skolebordene står. Foto: Tilhører Hartvig Bundesen.

The classroom in Tved School. Note how close the school tables are to each other.

23. juli 1908 og blev vedtaget. Desværre kendes hans pris ikke, men sognerådet havde udbedt sig et nyt udkast uden gymnastiksal i prislaget 12.000-15.000.

Strøm Tejsens projektforslag var så spændende og fremsynet, at det kort skal gennemgås her.

Til venstre på tegningen ses selve skolen med de to klasser, hvorimellem der er en garderobe. Syd for klasserne, dvs. øverst på tegningen er anbragt en urtehave. Nord for klasserummene altså forinden på tegningen ligger gymnastiksalen med opholdsrum og drenge- og pigetoiletter i højre side. Mellem klasserne og gymnastiksalen er der omklædningsrum og en forstue. På arealet bag ved skolen og gymnastiksalen befinder legearealet sig.

Til højre på tegningen har arkitekten placeret lærerens privatbolig, bag denne er der en frugthave med et stisystem. Dette gælder også arealet foran boligen, hvor der nederst til højre er afsat plads til en "Croquetplads". Selve boligen er velindrettet med trapperum, kontor, dagligstue, soveværelse, forstue, spise-stue, korridor, pigekammer, køkken, barneværelse, gang og spisekammer. Til højre for huset ses en gård med tilhørende uderum bestående af toilet, redskabsrum,

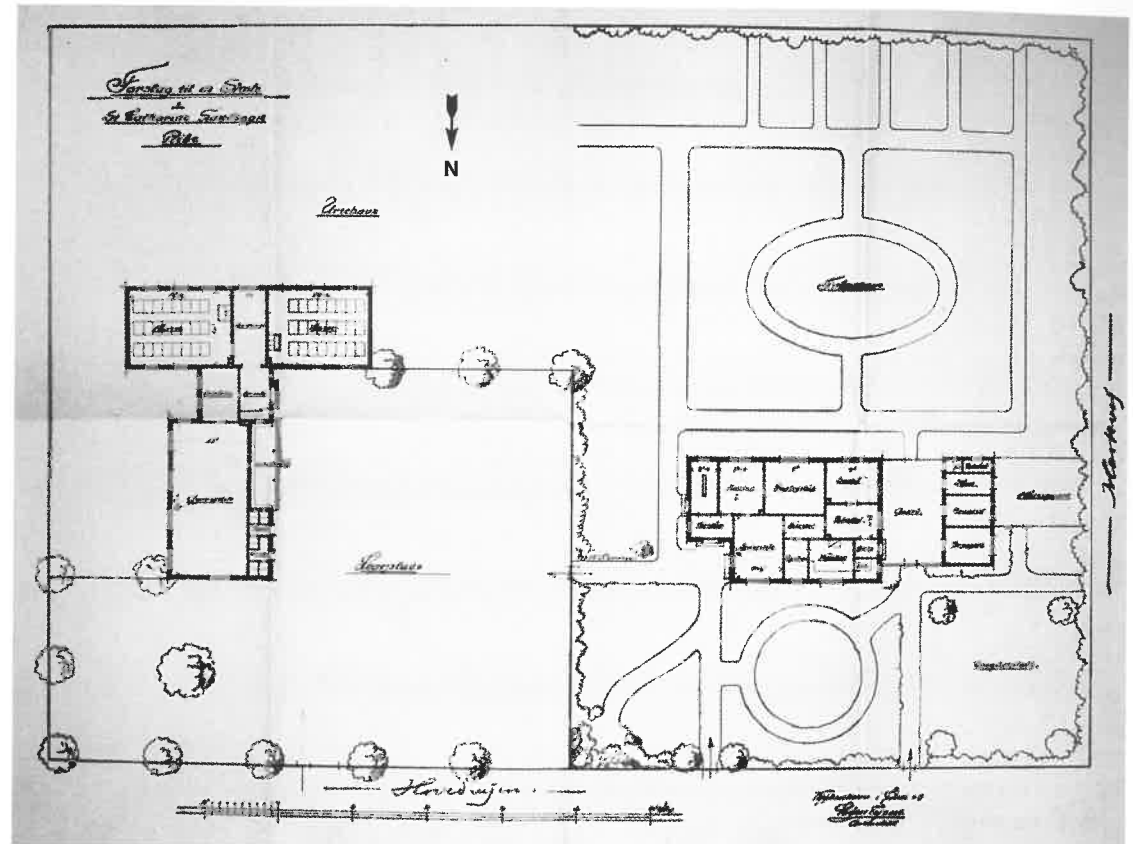

Fig. 6. Plan af det påtænkte skolebyggeri på Tangevej fra 1908. Tegningen findes i Landsarkivet for Nørrejylland.

Plan of the intended school building on Tangevej from 1908.

brændselsrum og bryggers. Bag denne bygning ligger hønsegården.

På første sal var lærerindeboligen.

Byggeriet kom aldrig i gang, hvilket vel kan forklares ved, at tankerne om en kommunesammenlægning stadig levede. I en skrivelse fra 24/4 1909 fra Lustrup-Tved-Tange Kommune til Ribe Byråd udtrykte man ønske om nye forhandlinger. Men hvor det tidligere havde handlet om afståelsessummen for Ladegaardsmark, fremgik det nu af henvendelsen, at skolesagen var det presserende punkt. Der står bl.a. i skrivelsen: "... i et igaar afholdt Sogneraadsmøde, hvor det vedtoges "at Sogneraadet vil forsøge Forhandlinger", men da Skolespørgsmaalet i Distriktet skal ordnes i Sommer, og Tiden allerede er langt fremskreden, maa Sogneraadet, for at dette kan ske, anmode Byraadet om, at Sagen nyder hurtig Fremme ..."

Den endelige løsning

I Lustrup-Tved-Tange gik et stort flertal af beboerne ind for en indlemmelse af hele kommunen. En afstemning i juni 1909 gav følgende resultat: Af 143 udsendte stemmesedler blev 106 tilbagesendt, af disse var 102 for og 4 imod. Det indlemmede områdes jurisdiktion flyttedes fra Ribe Herred til Ribe By. Som en særlig gestus indrømmedes der den indlemmede kommune adgang til en forholdsvis repræsentation i byrådet indtil næste ordinære byrådsvalg.

Villabyen kom under Ribes egentlige bygrunde, mens resten blev en del af Ribe markjorder.

På den måde kunne landdistriktet beholde sin egen landsbyskoleordning, hvilket var af største vigtighed for gårdejerne, idet landkommunen hidtil havde fulgt "den vestjyske skoleordning", hvilket indebar, at de store elever ikke gik i skole om

sommeren og derfor kunne hjælpe til ved markarbejdet i landbruget som tjenestepiger og -dreng. En skolegrænse blev trukket således, at børnene fra Ladegårdsmark og Østermarken hørte til Ribe Købstads skoledistrikt, mens Lustrup-Tved-Tange skoledistrikter i øvrigt forblev uforandrede med en skole i Tved og en skole i Lustrup.

I et notat af 2/2 1912 fra Ribes borgmesterkontor fastlagdes linjen for grænsen mellem bygrunden og markjorderne på følgende måde: "Mod Øst dannes Grænsen af en Linje, der gaar fra Aaen langs det østlige Skel af Aandssvageanstaltens Grund og videre langs det sydlige og østlige Skel af Ribe Amts og Bys Sygehus til Tangevejen. På den nordre Side af Tangevejen gaar Linjen i Skellet mellem Riddermand Vilands Jorder og forskellige Villaejeres Jorder paa den ene Side og P. Karkovs Jorder på den anden Side, hvilken Linje ender ved Ribe Kommunes Jorder. Mod Nord dannes Grænsen af Ribe Bys Jorder."⁷

Der blev af Indenrigsministeriet fastsat en overgangsperiode for det areal, som indlemmedes under de egentlige bygrunde på 15 år med hensyn til gennemførelsen af købstadens bygnings- og sundhedslovgivnings forskrifter, for så vidt angik den gamle boligmasse.

Kirke- og Undervisningsministeriets indstilling i skolespørgsmålet var helt på linje med sognerådets, idet det betingede sig, at landdistriktets skolevæsen ikke blev lagt ind under købstadens skolevæsen, men beholdt sin hidtidige skoleordning.⁸ Selv om enighed var opnået, skulle der hengå endnu et par år, før den egentlige indlemmelse kunne finde sted, idet grænser skulle drages, kort tegnes, og en lang række ministerier høres. Men den 1. april 1913 – efter ni års forhandlinger – blev sammenlægningen endelig en realitet.

En uheldig start

Ved kommunevalget i 1913 skete det uheldige, men i høj grad selvforskyldte, at det indlemmede landdistrikt ingen repræsentanter fik i valgt ind i byrådet. I et indlæg i Ribe Stifts-Tidende, den 12/3 1913 karakteriserede en læserbrevsskribent under pseudonymet "en udenforstående" landboernes handle måde i forbindelse med byrådsvalget som "i Ordets bogstaveligste Forstand som Selvmorderisk".

Løbeseddel til Ribe Stiftstidende.
Svart & Hvidtrykkeriet i Ribe.

Lørdag Morgen den 15. Marts 1913.

Byrådsvalget i Ribe i Gaar.

Ved Valget til Ribe Byraad i Gaar fik:

Liste	Stemmer:	Kandidater valgt:
Liste A. (Socialdemokraterne)	247	3
Liste B. (Kvindeforeningerne)	69	0
Liste C. (Ribe Mark).....	47	0
Liste D. (Tved-Tange).....	22	0
Liste E. (Lustrup).....	78	0
Liste F. (Venstre og Radikale)	258	3
Liste G. (Højre).....	455	5

Af 1758 Valgøse afregnes 1176 Stemmer.
 I 1909 valgtes 5 Højre, 3 Venstre, 1 af Haandværkerlisten (Højre), 1 af Kvindeforeningernes Liste (Venstre) og 1 Socialdemokrat.
 Valgt i Gaar blev derefter i Rækkefølge efter højeste Kvotiental:

1. Købmand Henrik Jønsen (Liste G)
2. Tømrer Jens Sørensen (Liste F)
3. Billedhugger J. Gram (Liste A)
4. Brandinspektør G. H. Termansen (Liste G)
5. Herredsforsamling M. C. Postoppidan (Liste G)
6. Sparkekassør H. Halle (Liste F)
7. Tømrer K. P. Kristensen (Liste A)
8. Tømrer J. B. Peters (Liste G)
9. Ovehænder C. Amorsen (Liste G)
10. Avlsbrøder L. Rasmussen (Liste F)
11. Togbetjent H. Nielsen (Liste A)

Laveste Kvotient, som gav Valg, er 82 2/3.

Ved Valget af kommunale Revisorer valgtes Kandidatliste A med 286 Stemmer, nemlig:
 Adjunkt H. Rejncke og Partikuler P. Nissen.
 Liste B fik 169 Stemmer.

Fig. 7. Løbeseddel med udfaldet af det fatale byrådsvalg for den nyindlemmede kommune. Foto: Ribe Byhistorisk Arkiv, C. Willemoes' udklipsmappe 47, side 39.

Leaflet showing the disastrous town council election results for the newly incorporated municipality.

De gode borgere fra landdistrikterne havde nemlig indleveret tre lister til valget, en liste for Ribe Mark, en for Lustrup og endelig en for Tved-Tange. Et mandat krævede på dette tidspunkt ca. 80 stemmer. Ribe Mark kunne mønstre 100 stemmer, Tved-Tange 50 stemmer og Lustrup knap 80. I et indlæg i Ribe Stifts-Tidende blev Tved-Tange listen da også karakteriseret som en ren "Demonstrationsliste", idet enhver stemme på den ville være spildt.

Valgresultatet blev – som forudset – en katastrofe for den tidligere kommune. Liste D (Tved-Tange) fik 22 stemmer og liste E (Lustrup) 78 stemmer. Da laveste kvotient, som gav valg, var 82,33, opnåede de altså ikke at få indvalgt en kan-

didat i Ribe Byråd. Hvad der imidlertid kan undre er, at Liste C (Ribe Mark) heller ikke fik en kandidat valgt ind, men blot opnåede 47 stemmer. Selv om landdistrikterne rådede over tilsammen ca. 230 stemmer, fik deres tre lister ikke mere end 147 stemmer, hvilket vel kun kan tolkes som et udtryk for splittelse og apati blandt vælgerne på landet, og et begreb som valgforbund var åbenbart ukendt på den tid.

Når forholdene på Ribe Mark medtages i denne forbindelse, hænger det sammen med, at dette område nord for byen allerede var en del af Ribe markjorder, mens Lustrup-Tved-Tange undtaget Villabyen først var blevet dette i forbindelse med indlemmelsen i 1913. Med status som hørende til markjorderne kunne vælgerne fra disse områder således have en række fælles interesser i forhold til købstaden, f.eks. vedrørende skole-, vej- og fattigvæsen.

I et læserbrev den 11/3 1913 i Ribe Stifts-Tidende underskrevet "Beboer i Villabyen" havde en af vælgerne opfordret til et mere pragmatisk standpunkt, hvad angik Villabyen, nemlig at stemme på liste G (Højre), idet der på den var opstillet to kandidater fra Villabyen. Af disse kan imidlertid kun kgl. vejer og måler Martin Christensen, der boede i villaen "Osnok" på Tangevej, identificeres. Alle øvrige kandidater på Højres liste ser ud til at have været bosiddende i Ribe by. Så selv om Villabyen havde mange lønmodtagere og dermed potentielle socialdemokratiske vælgere, indså denne læserbrevsskribent det vigtige i at have lokal repræsentation i byrådet. Som det videre hedder i hans læserindlæg: "... i det store og hele har vi derefter (efter sammenlægningen, forf. komm.) fælles Interesser med Købstaden, men paa mange forskellige Omraader har vi dog desuden i høj Grad berettigede Særinteresser at varetage, særlig i de første Aaringer, maa jeg i denne Forbindelse blot minde om de allerede projekterede Gas- og Vandanlæg, Gadebelysningens Ordning o.m.a." Om strategien lykkedes får pga. manglende kildemateriale stå hen i det uvisse. Fast står det dog, at den kgl. vejer og måler ikke blev valgt. Se valgresultatet m.v. på fig. 7.

Manglen på repræsentation for den tidligere landkommune gav i de følgende år anledning til en række misforståelser mellem de sammenførte par-

ter, som undertiden blev nødt til at "tale sammen" gennem avisen. Allerede den 24. maj 1913 måtte tidl. sognerådsformand Guttorm Sørensen anmode redaktøren af Ribe Stifts-Tidende om plads i bladet for at kunne forsvare sig over for angreb fra byrådets side. I hans indlæg står bl.a.: "... Det lader nu til, at der hver Gang der skal bevilges noget til det nye District, samtidig skal foretages et Udfald mod det afgaaede Sogneraad for Forglemmelser og Forsømmelser."

Et medlem af byrådet var en overgang inde på den tanke, at man kunne give den gamle sognerådsformand plads i byrådet, dog uden stemmeret. Et synspunkt, der dog ikke vandt gehør.

Ved det næste byrådsvalg i 1917 havde alle parter åbenbart lært af deres erfaringer. Flere lister rummede nu kandidater fra Villabyen, og landboerne samlede sig om gårdejer Guttorm Sørensen, Tangegård, der blev opstillet på liste D (Venstre og Radikale), hvor de radikale havde betinget sig, at møller P. Hübschmann, Nederdammen skulle have en sikker plads på Venstres liste. Begge disse kandidater opnåede valg. På grænsen til Villabyen blev yderligere valgt togbetjent Niels Th. Nielsen, Rosen Allé, opstillet på liste A – Socialdemokratiet.

Tangekvarteret – den nye bydel

Villabyen voksede hastigt og udvidede sig mod øst til det nuværende Tangekvarter. Hvor der før århundredskiftet bosatte sig jernbanefunktionærer i området, blev det senere ansatte fra Ribelund og Amtssygehuset, der kom til at præge bydelen, og efterhånden ligeledes repræsentanter fra handels- og håndværkerstanden. Snart begyndte bydelen også at vokse fra øst mod vest, idet der opførtes en række huse på Havedal og den østlige del af Tangevej.

En stor del af byens vækst fandt de næste 50 år sted i Tange. Ud over villaerne opstod også flere mindre virksomheder f.eks. en margarinefabrik, en regntøjsfabrik, et cementstøberi m.v., ligesom mange håndværkere etablerede sig. Også handlen kom til; købmænd, bagere, slagtere, blomster- og grønhandlere, trikotagebutikker m.m.

En særligt betydende rolle kom boligforeningerne til at spille. I perioden fra 1943 til i dag opførte de i Tangekvarteret flere hundrede huse og lejlig-

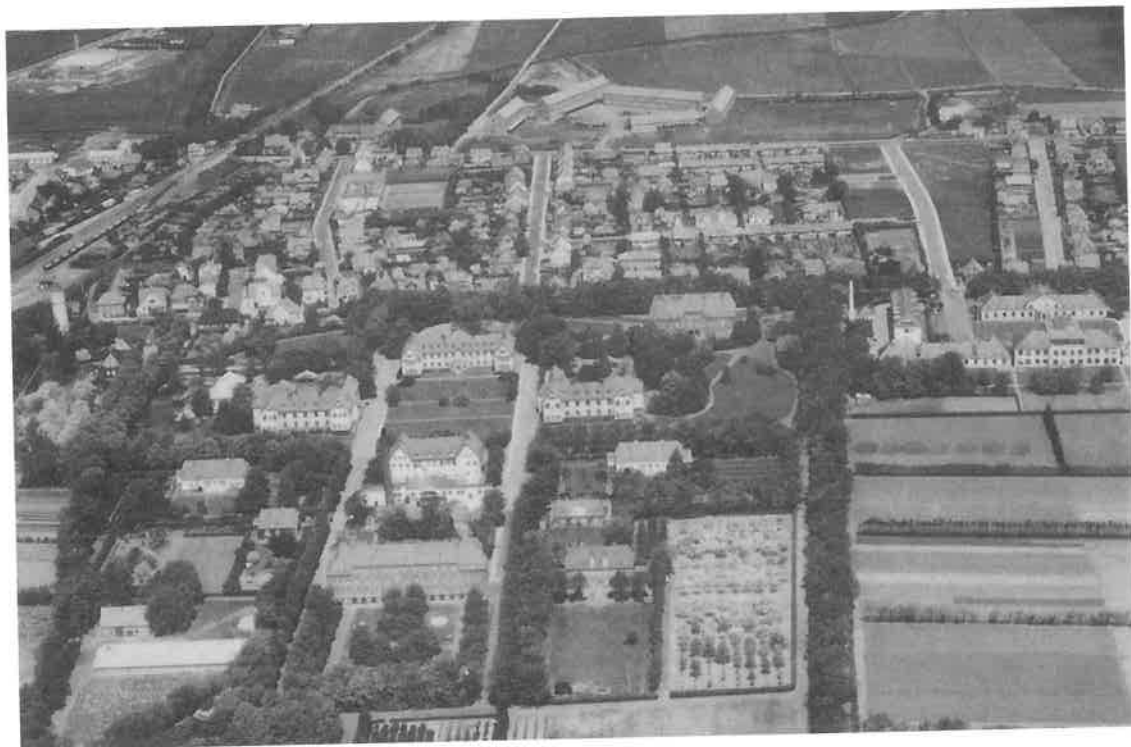

Fig. 8. Luftfoto af Tangekvarteret omkring 1955. Foto: Tilhører Dora Krog.

An aerial photo of the Tange area, 1955.

heder, der især præger den østlige del af Tangekvarteret.

Det stærkt stigende børnetal i kvarteret nødvendiggjorde opførelsen af en ny stor skole, Valdemarskolen, der blev indviet i 1953. Ikke blot fødestallet steg stærkt, det gjorde dødstallet også, og en ny kirkegård blev anlagt ved Tangevej og taget i brug i 1937.

I dag er størstedelen af forretningerne og de små virksomheder forsvundet, og sygehuset er nedlagt og omdannet til Sundhedscenter. Til gengæld er der helt ude mod øst opstået en række rekreative rum for byens befolkning. Her ligger store fredede arealer: Tange Plantage med naturlegeplads og spejderhytte, de smukke, lyngklædte Tange Bakker, skydebane og hundetræningsområde m.m.

Noter

1. Se: Erik Nørr: Skolen, præsten og kommunen, 1994.
2. Et område, der mod vest afgrænses af jernba-

nelinjen, mod nord af Seminarievej, mod syd af Nips Å og mod øst ved Tangegård. Grænserne er omtrentlige.

3. Indenrigsministeriets resolution af 7. juni 1877. Indenrigsministeriets protokol 1877 nr. 164.
4. Alene i området Villabyen, Tange og Tange Mark var der i 1908 omkring 40 skolepligtige børn.
5. Hans Simon Hansen blev født 1863 og kom som nybagt cand.theol. til Ribe i 1891, hvor han blev ansat som kateket. Stillingen indbar, at han fungerede som både hjælpepræst og overlærer. Snart blev han udnævnt til førstelærer ved Borgerskolen og af byrådet anmodet om at reorganisere det kommunale skolevæsen. I 1895 blev han udnævnt til sognepræst ved Sct. Catharinæ Kirke og i sin egenskab heraf formand for skolekommissionen. Tved Skole var fælles skole for børnene i Tved og Tange området fra 1873 til 1956.
6. I dag Engvej 4. H.P. Sørensens Vej var en

slags markvej. I dag ligger Stadionvej her.

7. Karkovs gård lå på hjørnet på det vestlige hjørne af Tangevej og den senere Hegelundsvej. Grænsen altså nogenlunde, hvor Hegelundsvej går i dag.
8. Kirke- og undervisningsminister var på daværende tidspunkt venstremanden Jacob Appel.

Litteratur

- Nørr, E.: *Skolen, præsten og kommunen*, 1994.
 Trap, J. P.: *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark. 1858-1860*.
 Trap, J. P.: *Kongeriget Danmark, Ribe Amt*, 1902.
 3. Udgave.

Kilder

Landsarkivet for Nørrejylland:

- LK 799 Lustrup-Tved-Tange Landkommune.
 101/1 1903-1913 Forhandlingsprotokol for Sogneraadet, 1 bd
 104/2 1904-1913 Diverse Sager, 1 pk

Rigsarkivet:

- Indenrigsministeriets resolution af 7. juni 1877.
 Indenrigsministeriets protokol 1877, nr.164.

Byhistorisk Arkiv, Ribe:

- Dagbladet *Ribe Stifts-Tidende* 1904-1913.
 Ribe Byråds Forhandlinger 1900-1914.
 C. Willemoës' udklipsmapper. Bd. 47 og 48.

Tak til

- Leif Graves Christensen, Ribe.
 Søren Mulvad, Ribe.
 Niels Heide Petersen, Ribe.

SUMMARY

Ribe's crisis around 1900 and the incorporation of Lustrup, Tved and Tange municipalities.

By the end of the 19th century trade and industry in Ribe experienced a serious depression, which threatened its very existence as a viable community. The central government helped to relieve the situation by placing public institutions like a hospital, a home for the mentally retarded, and a teachers college in the town.

To find land for these institutions, the town

looked towards the east, where for reasons of health and lower taxes, new housing was already underway. So in 1904, the municipality of Ribe offered to buy an area of land from the neighbouring municipality of Lustrup-Tved-Tange. The owners, however, asked a high price, and an agreement was difficult to reach. That was until 1908, when they realized that the growing population in the area, made the provision of a new school necessary. This revitalized the negotiations, and in 1909 it was agreed that on certain conditions, the two municipalities could merge, and this decision came into effect in 1913.

Uwe Dall, mag. art.
 Vedelsvej 8, 6760 Ribe
 udall@stofanet.dk

Af familien Keldorffs krønike

– et industrieventyr i Tange 1947-1973

Af Uwe Dall

Et af efterkrigstidens mange industrieventyr udspillede sig i Tangekvarteret i Ribe. Et kreativt, ambitiøst og visionært ægtepar, Maja og Harald Keldorff, så mulighederne i et af tidens nye materialer, plastik. De havde netop påbegyndt en produktion af urremme i traditionelle lædermaterialer, da de opdagede plastikken – et billigt, slidstærkt og vandtæt materiale, som oven i købet var nemt at bearbejde og vedligeholde. Det blev snart til produktion af duge, hagesmækker, sjippetove og især regntøj, men også mange andre ting. Den stigende velstand og øgede købekraft sammen med et generelt opspareret behov for stort set alle varekategorier i efterkrigstidens danske samfund, gjorde det muligt at afsætte næsten alt, hvad der kunne produceres, og virksomheden voksede sig hastigt stor. Men personlig modgang, ændrede konjunkturer og konkurrenceforhold gjorde det omkring 1970 svært for virksomheden at overleve.

Begyndelsen

Eventyret tog sin begyndelse, da repræsentant Harald Keldorff-Jepsen, Ribe, i 1947 købte en nedlagt urremfabrik af urmager Wilhelm Pirchert i Fiskergade 2, Ribe. Købesummen var 30.000 kr., og for dette beløb overtog Harald Keldorff nogle lavloftede lokaler, en mindre maskinpark og et beskedent materialelager bestående af bl.a. et parti "læder" lavet af rødspætte-skind. Disse lokaler var beliggende oven over den tidligere ejers urmagerbutik. Maskinerne, der i flere år havde stået og samlet støv, måtte skilles ad og rengøres for at kunne komme til at fungere igen, ligesom lokalerne trængte til en kærlig hånd.

Ved overtagelsen faldt en mindre appelsin i Harald Keldorffs turban, idet den tidligere værkfører på Wilhelm Pircherts fabrik, Robert D'Andrade, lod sig ansætte hos det nye ejerpar.

"Han viste sig at være en ren troldmand, hvad maskiner, forme og fabrikation angik," skriver Harald Keldorffs hustru, Maja Keldorff, der i 1994 nedskrev sine erindringer til sine børn.

Den følgende fremstilling bygger i høj grad på hendes optegnelser.¹

Et stort problem i efterkrigsårene var at skaffe råvarer til produktionen. Som en del af handlen havde Harald Keldorff derfor betinget sig, at urmager Wilhelm Pirchert skulle præsentere ham for sine tidligere forretningsforbindelser i København. Efter en længere odysse i hovedstaden rundt til firmaets forhenværende leverandører lykkedes

Fig. 1. Fabrikens indregistrerede varemærke. Foto tilhører Hanne Keldorff.

The registered trademark of the company.

Fig. 2. Repræsentant Harald Keldorff i Bramming, 1936. Foto tilhører Hanne Keldorff.

Travelling salesman Harald Keldorff, in Bramming 1936.

det de to herrer at få genoprettet forbindelsen til en række af de gamle handelspartnere med lovning på levering af materialer som skind, spænder, tråd m.v.

Den 19. juni 1947 var alt endelig klart til at starte fabrikationen af "NAVERREMME", et varenavn Harald Keldorff overtog fra den tidligere ejer. Salget af den fornyede produktion af remme forestod Harald Keldorff selv. Der var i årene efter krigen et opspareret behov i samfundet for alle varekategorier, så afsætningen gik strygende. I 1948 trådte Marshall-planen desuden i kraft og øgede generelt omsætningen og købekraften i det danske samfund.²

Ægteparret Keldorff

Harald Keldorff-Jepsen var født i 1906 som søn af bagermesteren i Ballum og blev senere udlært som kommis i Visby Brugsforretning. Efter flere ansættelsesforhold inden for handelsområdet fandt han sit blivende virke i lædervarebranchen, idet han blev ansat på M. A. Madsens Skotøjsfabrik, Nørregade i Bramming, først som lagerekspedient og siden som repræsentant i det sydjyske område.

Denne stilling fratrådte han i 1939, hvor han kom til Ribe. Han havde da fået ansættelse som repræsentant i Brdr. Kastrups lædervarefabrik på Nederdammen 31. I 1940 giftede han sig med "Maja" Andersen, født i 1915 i Terpager. Hun var

datter af en gårdejer og døbt Mary Anna Andersen, men blev aldrig kaldt andet end Maja, og hun underskrev sig også som sådan.

Efter syv års skolegang kom hun i 1929 på forlangende fra forældrene ud at tjene på en gård, selv havde hun mere lyst til en kontoruddannelse. Året efter blev dette ønske opfyldt, idet hun blev kontorelev på dagbladet Vestkystens kontor i Bramming hos redaktør Vestergaard, samtidig med at hun begyndte på Bramming Handelsskole. Da overretssagfører Ernst Jensen i Bramming gav hende et mere favorabelt løntilbud, kunne hun ikke modstå fristelsen, men skiftede plads og blev advokatkontorelev, hvilket viste sig at være et uheldigt valg, hvorfor hun inden længe måtte sige op. Endelig fandt hun i 1935 en kontorplads hos sagfører Harry Hjerrild i Ribe, hvor hun fik både løn og kost, men måtte bo på et værelse ude i byen.

En gang om ugen holdt sagfører Hjerrild kontordag på Hotel Kikkenborg i Bramming, og da var Maja Andersen altid med som sekretær. Det kunne også senere ske, at hun blev sendt derop alene for at passe kontorforretningerne. Hendes forbindelse med Bramming forblev altså intakt, og i 1936 mødte hun her 21 år gammel sin tilkommende mand, Harald Keldorff, ved en sammenkomst i byen. Det var i de lange forlovelsers tid, så parret giftede sig først i 1940 og bosatte sig i en lille lejlighed i Sortebrødregade i Ribe.

Krigstiden blev en vanskelig arbejdsmæssig periode for parret. P.g.a. brændstofmangel måtte Harald Keldorff lade bilen stå og i stedet rejse landet rundt enten med tog eller på cykel. Han lod derfor fremstille en cykel med et ekstra kraftigt stel, hvorpå der var monteret en stor bagagebærer foran. Her var plads til hans to store kufferter indeholdende vareprøver. Med madpakker smurt hjemmefra til hele ugen drog han af sted. Ukuelig og energisk, som han var, nåede han på denne måde rundt til hele sin kundekreds, og familien klarede sig ved sin store energi og sparsommelighed efter forholdene økonomisk godt. I 1942 fødte Maja Keldorff sit første barn, Hanne, 1945 kom Søren til, 1950 Bodil og til slut Marianne i 1952.

Før det første barn kom til verden, besluttede familien sig for at flytte ud i friere omgivelser og købte derfor en villa på Tangevej matr. 558 – det nuværende nr. 27. Huset var bygget af en land-

Fig. 3. Huset på Tangevej 27, som det tog sig ud omkring 1941, da familien Keldorff købte det. Dengang bar det navnet "Vennelyst". Foto tilhører Hanne Keldorff.

The house at nr. 27, Tangevej in 1941 when the family bought it. It was at that time called "Vennelyst".

mand og savnede, som mange huse dengang gjorde, alle moderne bekvemmeligheder så som "træk og slip", centralvarme m.m.

I 1947 var det varesortiment, Harald Keldorff solgte fra Kastrups lædervarefabrik, skrumpet ind til næsten ingenting, hvorfor han opsagde sin stilling og stoppede med de anstrengende tog- og cykelture. Nu skulle familien se sig om efter et nyt levebrød. Begge var født på landet i en selvstændighedskultur, og de nærrede derfor et stærkt ønske om at få deres eget. Parret rådede på dette tidspunkt over en opsparet kapital på 30.000 kr. Drømmen om egen virksomhed blev mulig med købet af urmager Wilhelm Pircherts tidligere urremmefabrik, hvis produkter Harald Keldorff i forvejen var godt kendt med.

En stærk alliance

Harald Keldorff var, som det fremgår af ovenstående, en flittig, vedholdende og meget kreativ mand. I sine ansættelsesforhold havde Maja An-

dersen tilsvarende lagt en betydelig arbejdsindsats for dagen og hos sagfører Harry Hjerrild været en højt værdsat medarbejder, som sagføreren ofte overlod ansvaret for adskillige større opgaver. Mens Harald Keldorff var en dygtig sælger og kreatør, var Maja Keldorff en kompetent administrator. På den måde kom de til at supplere hinanden perfekt i det daglige arbejde.

Fru Keldorff indrettede et kontor i spisestuen i hjemmet på Tangevej, og alle administrative funktioner blev nu udført her, dvs. fakturering, regnskab, lønudbetaling, korrespondance m.v. Kontakten til fabrikken foregik pr. telefon, mens en bydreng bragte fakturakladder m.v. fra Fiskergade til Tangevej. Firmaet havde fået fremstillet egne fakturablanketter, pakkeetiketter m.v. forsynet med det indregistrerede varemærke "Naver" med Ribe Domkirke som motiv og teksten: "Naver – Harald Keldorff-Jepsen. – Ribe Urremme- & Etuifabrik."

Da Harald Keldorff således var blevet både pro-

duktudvikler, produktionsleder og fabrikant, kneb det efterhånden med at få tid til de salgsmæssige opgaver, og han ansatte derfor en repræsentant for Midt- og Nordjylland, ligesom der i perioder blev ansat repræsentanter på Fyn og Sjælland. Uden for eget varesortiment videresolgte firmaet genstande så som bestik, lommeknive m.v. For at kunne

klare det voksende antal ekspeditioner blev der ansat en lagerkommis.

I sine erindringer skriver Maja Keldorff om tiden i Fiskergade: "Kapaciteten m.h.t. syersker var efterhånden også for lille, så vi købte flere symaskiner, som blev bemanded. Alt gik fremad med lynets hast, men det var strengt under de alt for små lokaleforhold og det umulige fyringsystem med den gamle sorte kakkelovn og de halvvlåde tørv. Der skulle fyres ekstra godt søndag aften, og jeg tror, Andrade hjalp vor far med fyringen. Han boede jo nabo til fabrikken."

Et nyt kapitel på Tangevej

Omkring januar 1950 besluttede ægteparret Keldorff sig for at undersøge mulighederne for at opføre en ny fabriksbygning på Tangevej 27. De udarbejdede et projektforslag sammen med deres gode ven, arkitekt Harald Jacobsen, Ribe. Udkastet blev indsendt til kommunen, der gav en byggetilladelse på visse, men dog overkommelige betingelser. Allerede i forsommeren stod bygningen færdig med kælder og stueetage. Oprindeligt var der projekteret med et byggeri i to etager. Af forsigtighedsgrunde blev denne plan dog udskudt, men byggeriet blev funderet med henblik på opførelsen af en senere 2. etage.

Nu blev kontoret flyttet fra spisestuen, hvor der efterhånden foruden fru Keldorff sad en elev og to halvdags kontordamer, over i den nye bygning. Ved overflytningen af produktionen fra Fiskergade til Tangevej fulgte syerskerne samt værkfører Andrade og hans kone med. De to sidstnævnte var dog ved at være lidt oppe i årene, og Robert D'Andrade blev snart afløst af Thyra Sørensen, som tidligere havde været direktrice i Brdr. Kastrups lædervarefabrik på Nederdammen.

Arbejdspladsen og arbejderne

Forholdene på de danske arbejdspladser var fra 1945 til 1958 karakteriseret ved beskedne lønninger og en arbejdsuge på 48 timer. Arbejdsløsheden lå i hele perioden på 8-10 %. Tempoet blev mange steder skruet højt op. Begrebet arbejdsmiljø var stort set ukendt, ligesom demokrati på arbejdspladsen endnu ikke var opfundet. Det drejede sig for arbejderne om at tjene en dagløn for derigennem at kunne få del i efterkrigstidens højt efter-

Fig. 4. Tørv i Tange 1945. Billedet blev taget i sommeren 1945 ud for Tangevej 27. Den treårige Hanne Keldorff besigtiger sammen med sin mor Maja Keldorff den store tørvestak, som skal bringes under tag, så der er brændsel til både opvarmning og madlavning. Tørvene blev leveret af Frederik Hansen i Tved. Tørvene fyldte meget i familiens hverdag, idet der blev fyret i kakkelovne såvel privat som i produktionsafdelingen. Fru Keldorff omtaler med afsky den store sorte kakkelovn i Fiskergade og fyringen med de ofte halvvlåde tørv. Foto tilhører Hanne Keldorff.

Peat stack in Tange, 1945. The picture was taken in the summer of 1945 outside nr. 27 with 3-year-old Hanne Keldorff and her mother Maja Keldorff. Peat, often wet, was used for both heating and cooking. The turf was delivered by Frederik Hansen in Tved. Turf played quite a large part of the family's day to day life, as it was used in the stoves privately as well as in the production areas. Mrs. Keldorff talks with disgust of the large stove in Fiskergade and firing with the none too often damp turf.

Fig. 5. Den nyopførte bygning fra 1951. Foto tilhører Hanne Keldorff.

The newly built building, 1951.

stræbte materielle goder. Disse forhold gjorde sig også gældende på Keldorffs virksomhed, måske endda i lidt udpræget grad, idet Harald Keldorff, der var en "selfmade man", ikke ønskede at være medlem af Dansk Arbejdsgiverforening.

Til gengæld var de ansatte på urremmefabrikken organiseret i Sejlmagernes Forbund, men de havde svært ved at komme i en faglig dialog om løn- og ansættelsesforhold med fabrikant Keldorff. Derfor kunne problemerne undertiden hobe sig op og resultere i misnøje, således endte en mindre konflikt på urremmefabrikken i 1950 med strejke. De ansatte havde ønsket en overenskomst, og efter lange forhandlinger var parterne nået så vidt, at der skulle skrives under, men da det kom til stykket, trak fabrikant Keldorff sig alligevel. Derved blev strejken, der omfattede 14 mand, en realitet.

Bortset fra den mandlige lagerkommis og værkfører Robert D'Andrade var der udelukkende ansat kvinder på arbejdspladsen. Mange af dem var ganske unge piger fra 16 år og opefter, mens de faglærte syersker var noget ældre. En af de

unge piger fortæller om livet på fabrikken i Fiskergade, at her i de lavloftede rum, der som bekendt blev opvarmet af en kakkelovn, stod der to arbejdsborde med 5-6 piger omkring hvert. Ved det ene bord fremstilledes der urremme, ved det andet seler og bæltter i plastik. Pigerne var iført korte blomstrede kitler, som de selv medbragte. Da der ikke var musik til arbejdet, sørgede de selv for underholdningen og sang indimellem nogle af tidens populære sange. Ellers blev der sladret og snakket især om de unge mænd, de havde mødt i byen.

En ufaglært kvinde som f.eks. Sonja Lauridsen, Ribe, der blev ansat som 16-årig i 1951 og arbejdede på timeløn, havde i begyndelsesløn 48 kr. om ugen. Senere som udlært porteføljemager tjente hun omkring 100 kr. ugentligt. Til sammenligning tjente en faglært arbejder i 1952 gennemsnitlig 125 kr. om ugen.

Om sommeren, hvor efterspørgslen på regntøj var størst, kom de såkaldte sommersypiger ind på fabrikken for at fremstille bl.a. regntøj i tynd pla-

stik. Ligeledes ansattes en række hjemmesyersker som f.eks. ægteparret Bodil og Herluf Gammelgaard i Gredstedbro, der arbejdede for virksomheden i begyndelsen af 1950'erne. Hun var uddannet syerske, mens han var taxavognmand. Opgaven bestod i, at de med mellemrum fik leveret et større parti tilskårne plastikdele til fremstilling af plastikregnfrakker, som de skulle montere. Arbejdet aflønnedes på akkordbasis med 1,27 kr. pr. færdiglavet regnfrakke. Da Herluf Gammelgaard som taxavognmand havde lange ventepauser, deltog han på lige fod med sin kone i monteringsarbejdet. For at holde en ordentlig ugeløn arbejdede de ofte både om aftenen og det meste af natten med.

En anden af de tidligere ansatte Edith Hansen, Ribe arbejdede på regntøjsafdelingen i årene 1961-65. Hendes arbejde bestod i opsømning af regntøj. Arbejdet var godt tilrettelagt, hvor hver enkelt efter en slags samlebåndsprincip udførte sin del af arbejdsprocessen. Frokosten kl.12.00 blev indtaget ved maskinerne, idet der ingen kantine var til de ansatte i regntøjsafdelingen, mens kontorfolkene og pigerne fra urremme-afdelingen havde et særligt lokale, hvor de kunne indtage deres mad.

Til at begynde med var meget få af pigerne på regntøjsafdelingen organiseret i en fagforening, mens alle de ansatte på etagen med urremme havde fagforeningsbogen i orden. Derfor bestod der et vist modsætningsforhold mellem de to grupper af arbejdere. Da der ofte kunne forekomme arbejdsløshed om vinteren, meldte flere af pigerne sig dog efterhånden ind i A-kasse og fagforening.

Som det også er tilfældet i dag, udgjorde arbejdslederne og kontorpersonalet en gruppe for sig. De modtog i modsætning til syerskerne og de ufaglærte piger hvert år en julegave i form af en sølvske. Denne gruppe blev også inviteret til julefrokost på Hotel Dagmar med efterfølgende kaffe og cognac hjemme i privaten. Fru Keldorff var en meget kompetent kontorleder, husker Lis Frost, Ribe, der var elev på kontoret i begyndelsen af 1960'erne. Hun krævede virkelig meget af sine elever og roste sjældent, men ved juleferiens og sommerferiens begyndelse vankede der altid et pænt gratiale ledsaget af et lille kort med tak for den gode indsats m.v.

Forholdet mellem arbejdstagere og arbejdsgive-

Fig. 6. Personalet ved en lille kaffekomsammen i Fiskergade. Fra højre fru Andrade, en ikke-identificérbar person, frk. Andresen og frk. Kiholm. Foto tilhører Sonja Lauridsen.

The staff gathered in Fiskergade. From left Mrs. Andrade, an unknown young lady, Miss Andresen, and Miss Kiholm.

re blev aldrig tæt. Familien holdt privatliv og arbejdsliv skarpt adskilt. Harald Keldorff, der altid gik ulastelig klædt med jakkesæt og slips, karakteriseres af de tidligere ansatte som en venlig og jovial mand, mens fru Keldorff beskrives som mere reserveret. Hun nikkede afmålt, når man mødte hende, men der blev i øvrigt sagt De til både fru Keldorff og herren, fortælles det. På den måde svarede forholdene på arbejdspladsen vel til, hvad der var tilfældet på mange andre danske virksomheder i samme periode.

En voldsom ildebrand

Ud over det omfattende kontorarbejde og opgaven med at realisere byggetankerne havde fru Keldorff sine børn at tage vare på. Herom beretter hun i sine erindringer: "Jeg har helt forbigået det meget vigtige element i vort liv i denne hektiske tid – vores to børn – Hanne og Søren Christian. De var jo blevet store. Hanne var 8 år og Søren 5 år, og far og jeg snakkede meget om, at det gik alt for hurtigt, og at det med SMÅ BØRN hurtigt ville få ende. Derfor var Bodil stærkt på vej den sommer i 1950, hvor vi flyttede ind i vore nye lokaler. Hun blev så født den 16. august samme år."

Året efter, den 28. marts kom familien ud for en uhyggelig oplevelse, idet stuehuset på Tangevej brændte sent om aftenen.

Det var en meget dramatisk begivenhed, der nær kunne have udviklet sig til en tragedie, idet ilden

opstod i loftsetagen, hvor familiens tre børn lå og sov. De blev dog reddet i sidste øjeblik. Indboet fra stueetagen undslap også flammerne, mens alt indbo m.v. på loftsetagen brændte. Vandskaderne fra slukningsarbejdet var meget omfattende, og huset derfor ubeboeligt i længere tid. Årsagen til branden blev fundet i en utæt skorsten. I kølvandet på branden fulgte naturligvis en mængde ekstra arbejde: Opgørelse af skadernes omfang, rengøring af reddede, men tilsødede genstande m.v.

Værst var dog, at børnene nu skulle passes andetsteds i byen, idet familien måtte flytte til Korsbrødregade i midtbyen. Efter at huset på Tangevej var blevet istandsat, kunne familien i oktober måned flytte ind i et hjem, der i forbindelse med renoveringen havde fået en mere moderne og hensigtsmæssig indretning.

Moderne tider

Plastikmaterialet vandt for alvor frem i 1950'erne og fandt efterhånden anvendelse inden for stort set alle produktionsområder i hele den vestlige verden. På grund af sin prisbillighed og fortræffelige

Fig. 7. Familieidyl i haven 1953. Maja Keldorff med de to mindste på skødet, det er Marianne til venstre og Bodil til højre. Hanne knæler ved siden af sin mor og Søren står lidt i baggrunden. Foto tilhører Hanne Keldorff.

Family life in the garden, 1953. Maja Keldorff with the two youngest, Marianne, left and Bodil, right on her knee. Hanne is kneeling beside her mother and Søren is standing slightly in the background.

egenskaber fortrængte det i vid udstrækning andre materialer som metaller, beton, porcelæn, træ, pap og læder.

Det var på en messe o. 1948 i København, Harald Keldorff første gang stiftede bekendtskab med plastfirmaet Papyro-TeX, der på elegant måde havde indflettet det gamle ægyptiske, papyrus i sit firmanavn. Virksomheden Papyro-TeX fremstillede tynde plastikfolier i metermål. Harald Keldorff så straks mulighederne i og fordelene ved materialet, og efter samråd med sin hustru købte han for 5000 kr. – et ret stort beløb på daværende tidspunkt. Med plastikfolien fandt der en nærmest eksplosionsagtig udvidelse sted af nye varekategorier i firmaets sortiment. Da "kunstlæderet", dvs. et materiale bestående af plastik beklædt med tekstil på den ene side, kom frem, indtrådte en ny fase i Keldorffs produktion. Nu satsede firmaet på fremstilling af regntøj, og der måtte ansættes flere syersker og arbejdsledere. Direktice Thyra Sørensens søster, Betty Hansen, der var uddannet syerske, fik således stilling som direktice og tilskærer.

Mens urremmene solgtes under navnet "Naverremme", fik regntøjet navnet "Atlantic", der jo både henviste til det våde element og havde en international klang. Eftersom plastikken kom til at fylde mere i fabrikkens produktion ændredes firmanavnet i 1955 til "RIBE URREMME- BÆLTE- & PLASTICFABRIK".

Selv om kunstlæderet var et billigt og fremragende materiale til at lave netop regnfrakker af, forholdt det sig sådan, at der ikke kunne syes i materialet, uden at der opstod små utætheder, hvor regnvand kunne trænge ind. Det nye stof måtte derfor svejses sammen, hvortil krævedes svejsemaskiner. Et sådant apparat, en såkaldt frekvenssvejsemaskine (om dette apparat senere) var allerede konstrueret af en københavnsk ingeniør. Han kom til Ribe med nogle af disse maskiner, som skulle opstilles og gøres funktionsklare på Tangevej. Sammen med Harald Keldorff, der var ivrig radioamatør og derfor vidste en del om frekvenser, og den teknisk begavede radioforhandler og cykelsmed Immanuel Jensen, Ribe, arbejdede ingeniøren adskillige dage og nætter for at få maskinerne til at fungere. Dernæst fulgte en længere periode med at oplære syerskerne i den helt frem-

mede færdighed, der bestod i at "svejse" i stedet for at sy "stofferne" sammen.

For at skaffe plads til den nye produktion blev der lejet lokaler ude i byen i den gamle biografbygning i Sct. Nicolaj Gade. Snart blev efterspørgslen på det nye regntøj så stor, at der måtte arbejdes i toholdsskift. I sine erindringer sukker Maja Keldorff over denne ordning og skriver, at det var et problem for firmaet at have damerne til at arbejde om aftenen, fordi deres ægtemænd og kærester ofte kom ned og hang ved vinduerne for at få en lille passiar med pigerne, hvilket medførte en del spildtid og manglende effektivitet.

Et uventet og meget specielt problem opstod som følge af et helt nyt medium i tiden, nemlig fjernsynet, der også havde holdt sit indtog i Ribe. Når aftenholdet i den bedste sendetid startede svejsemaskinerne, forstyrrede deres elektromagnetiske svingninger fjernsynssignalerne i nabolaget. For at afhjælpe dette måtte der rundt om hver maskine bygges et bur af trådnet, som afskærmede for maskinernes elektromagnetiske svingninger.

I fagsproget kaldes denne indretning for "Faradays bur", og igen var det radio- og nu også tv-for-

handler, Immanuel Jensen, der vidste noget om elektromagnetiske bølger og frekvensområder, og som sammen med den ligeledes radiokyndige Harald Keldorff udviklede ideen om at opføre bure bestående af finmasket kyllingetrådnet.

Når der alligevel af og til kom klager fra naboerne over striber på tv'et, skyldtes det alene, at en af svejsedamerne havde glemt at lukke døren ind til sit trådbur efter sig

Nyt byggeri og ny livsstil

I 1957 blev den påtænkte etage opført oven på nybygningen fra 1950, hvorved der bl.a. skabtes plads til et større administrationslokale og et kontor til Harald Keldorff. Endvidere blev den omtalte frokoststue indrettet til funktionærer og urremafdelingens personale. Ved siden af administrationslokalerne foregik urremproduktionen, mens underetagen fungerede som garage, lager og ekspedition. I årene efter 1958 var der stigende beskæftigelse i Danmark, og som følge heraf var købekraften i den danske befolkning vokset betydeligt, hvilket medførte en kraftig omsætningsfremgang for fabrikken.

Fig. 8. Den gamle biografbygning i Sct. Nicolaj Gade, hvor der blev produceret regntøj. Foto tilhører Hanne Keldorff.

The old cinema in Sct. Nicolaj Gade where raincoats were manufactured.

Fig. 9. Frekvenssvejsmaskine, der bruges til svejsning af plastikregntøj m.v. Maskinen anvendes stadig i industrien ved svejsning af kunststoffer f.eks. i fremstillingen af presenninger og plastposer.

På den lodrette, såkaldte nedfaldsarm kan der forneden fastgøres forskellige typer værktøj. De dele, der ønskes sammensvejet lægges på en plade på bordet. Ved at udløse armen presses skinnen mod plastdelene, og de sammensvejes, idet maskinens frekvenssvingninger fremkalder varme på det sted, hvor metalskinnen berører materialet. Foto: Firmaet Scanbelt i Løgumkloster.

Welding unit used in the production of plastic raincoats etc. The machine is still used in the industry for welding synthetic materials, i.a. in the production of tarpaulins and plastic bags. Various types of tools can be attached to the lower part of the vertical turn-down arm. The pieces to be welded together are laid on a slab on the table. Releasing the arm presses the surface onto the plastic pieces, due to the warmth generated by the machines frequency variation where the metal touches the synthetic material.

Da Folketinget endvidere i 1957 havde vedtaget en lov, der gav erhvervslivet særdeles gunstige afskrivningsmuligheder, overvejede Harald Keldorff at øge produktionskapaciteten ved at udvide de fysiske rammer for sin virksomhed. Det var navnlig afsætningen af regntøj, der havde fremgang, men selv om der blev installeret flere svejsmaskiner og andre redskaber i biografbygningen, knæb det med at holde trit med efterspørgslen.

Harald Keldorff besluttede derfor i 1961 at lade opføre en helt ny bygning på Tangevej, som alene skulle rumme regntøjsproduktionen og dermed alle svejsmaskinerne. Dette krævede naturligvis en speciel bygningskonstruktion, idet der skulle afskærmes for at undgå de tv-generende svingninger fra maskinerne.

Fig. 10. Papsaks. Den store papsaks blev brugt dels til at skære mange lag plasticfolie lagt oven på hinanden dels til at udskære bæltter med. Foto: Uwe Dall.

A pair of cardboard scissors. The large scissors was used to cut several layers of plastic laid over each other as well as for cutting out belt shapes for the raincoats.

I samarbejde med blikkenslager Svend Bernhardt Sørensen, Ribe, udarbejdede han derfor et projektudkast, hvor hele den påtænkte bygning blev armeret med kyllingetråd i mure, lofter, døre og vinduer. Dette forslag blev forelagt Post- og Telegrafvæsenet, der sagde god for ideen, ligesom kommunen gav tilladelse til byggeriet, selv om det lå midt i et villakvarter, og grunden efterhånden var ved at være tæt bebygget. Nu skulle regntøjsproduktionen altså flyttes fra Sct. Nicolaj Gade ud til Tangevej 27. Firmaet kørte på dette tidspunkt i højeste gear og havde over 50 ansatte.

Også i familiens privatliv slog velstanden og de nye tider igennem. Der blev anskaffet en større og nyere bil. Udlandsrejser ofte kombineret med forretningsrejser blev der også tid og råd til. Familiens omgangskreds, der bestod fortrinsvis af byens håndværkere og forretningsfolk, blev dyrket godt. "Der blev ikke sparet på noget," fortæller Nanne Hansen, Ribe, som forestod serveringen ved selskabelighederne og ofte hjalp til med madlavningen. "Maden og vinen var god og rigelig. Efter middagen blev der danset til musik fra familiens grammofon."

Fig. 11. Det samlede fabriksanlæg på Tangevej. Bagbygningen fik en ny etage sat på i 1957. Den armerede bygning til højre, der skulle rumme regntøjsproduktion, opførtes i 1961. Foto tilhører Hanne Keldorff.

The complete factory complex at Tangevej. A new storey was added to the back building in 1957. The building with armouring on the right was built in 1961 to house raincoat production.

Katastrofen

Midt i al denne fremgang og vækst og få dage før hele regntøjsproduktionen skulle samles på Tangevej i den nye bygning, slog lynet ned. Harald Keldorff blev ramt af en blodprop i hjertet og måtte hasteindlægges på Ribe Sygehus. Herom skriver Maja Keldorff: "Her stod jeg. Far måtte overhovedet ikke kontaktes angående byggeriet og flytningen. End ikke arkitekten kunne få adgang til sygesengen. – Det var et chok for os alle. Men LEGEN skulle gå videre. Håndværkerne skulle være endeligt færdige, og flytningen måtte jeg alene lægge krop og hoved til. Her fik jeg virkelig god hjælp af såvel personalet som en del af damernes mænd. Der var mange flyttelæs og store maskiner, som skulle ind, en del kom ind gennem vinduerne, da døråbningerne var for smalle, men alt kom på plads. Fars gode ven og hjælper ved svejsmaskinernes montering og betjening, Immanuel Jensen, sørgede for, at disse blev stillet op

og kom til at fungere. Der var ca. 20 mennesker hjemme i spisestuen til smørrebrød den aften, og nu kunne jeg glædestrålende gå over på sygehuset på Tangevej 6 og fortælle far, at arbejdet kunne begynde i de nye lokaler dagen efter.

Desværre var han så neddysslet af medicin, så han virkede aldeles ligeglåd, hvilket for mig var meget nedslående efter det store arbejde, der var gået forud."

Når Maja Keldorff kan gengive begivenhedsforløbet så forholdsvis stiltfærdigt og distanceret, skyldes det naturligvis, at hun først har nedskrevet disse hændelser 30 år efter, at de har fundet sted.

Svære og travle dage

Da Harald Keldorffs tilstand stabiliserede sig, blev han straks – uden i øvrigt at få lov til at aflægge så meget som et lille besøg på sin virksomhed – af lægen sendt på rekreation på "Gammel Skovriddergaard" i Silkeborg. Det blev en særdeles van-

skelig periode for begge ægtefæller. Rekreationsopholdet kom til at vare ca. en måned, og i den tid sendte Maja Keldorff sin mand hyppige rapporter om fabrikkens drift dels pr. telefon dels pr. brev. I alt 15 breve eller rapporter blev det til.

Af brevene, som hun har opbevaret i sin scrapbog, fremgår det, at der var utallige små og store forretningsmæssige forhold, hun måtte have styr på. Værst var, at hun var helt ukendt med at kalkulere, dvs. beregne omkostningerne ved produktion af en given vare for herud fra at kunne fastsætte en salgspris. Selvfølgelig vidste hun heller ikke meget om, hvilke aftaler om rabatter m.v., hendes mand havde indgået med de enkelte kunder, eller hvilke rabatordninger firmaet havde med de forskellige leverandører af råvarer. Spørgsmålene til ægtefællen var derfor mange. I et brev fra den 29/9 1961 lyder det således: "Skal vi fortsat føre vel-skørtet? Der er ikke mere bånd. Hvor får vi

Fig. 12. Maja Keldorff på kontoret i 1961. Den yngste datter Marianne ses til venstre i billedet. Foto: Søndags B.T.

Maja Keldorff in the office in 1961. Marianne, the youngest daughter is seen to the left.

Fig. 13. Fra salgsmessen i Düsseldorf 1967, hvor Harald Keldorff var til stede med en større stand af regntøj. Datteren Bodil præsenterede firmaets produkter på bedste vis ligesom Søren, der ellers læste på Århus Universitet, fik afprøvet sine tysk-kundskaber i salgsarbejdet. Foto tilhører Hanne Keldorff.

Photo from the sales fair, in Düsseldorf 1967. Harald Keldorff exhibited a large selection of rainwear on his stand. His daughter Bodil presented the company's products in the best way like Søren, who otherwise studied at the University of Århus, had the opportunity to practice his German language skills.

båndet til skipperjakken? Hvor får vi spændet til K. L. frakken? Hvor får vi sorte og hvide plastikspænder?"

Allerede i slutningen af september skulle ordrerne på julevarerne helst være i hus, for at produktionen og distributionen af dem kunne tilrettelægges.

Maja Keldorff havde således nok at se til samtidig med, at hun var dybt bekymret for sin mand og desuden skulle holde modet oppe hos sine fire børn. Brevene mellem ægtefællerne handlede også om andet end virksomheden. Der var bemærkninger om vejret, børnenes skolegang, hilsner fra venner etc. Og naturligvis blev der indimellem tid til at besøge rekonvalescenten i Silkeborg.

Harald Keldorff blev udskrevet den 20. oktober 1961. Herom hedder det i Maja Keldorffs erindringer: "Da han endelig kom hjem, måtte jeg kalde ALLE sammen og indstændigt pålægge dem, at INGEN måtte give far problemer, hverken nu eller i fremtiden. Jeg tror virkelig, man forstod alvorren."

Tiden der fulgte

Hverdagene begyndte igen, men nu ledsaget af den angst i sind og krop, som sygdommen havde påført hele familien. En vigtig del af firmaets virke bestod i at gøre opmærksom på sine produkter på salgsmesser i ind- og udland. Især det tyske marked var blevet vigtigt. Da Harald Keldorff beherskede tysk sprog og kultur til fuldkommenhed – opvokset som han var i det sønderjyske før 1920 – varetog han selv sammen med familiens øvrige medlemmer de repræsentative opgaver syd for grænsen.

Det kunne ske, at Bodil som f.eks på messen i Hamborg gik mannequin, og på den måde fremviste Keldorffs kollektion. Firmaet havde især stor afsætning til øerne Sild, Føhr, Amrum og Helgoland. Men selv til de fjerne atlantiske øer, Færøerne, blev der leveret regntøj fra Keldorffs virksomhed.

Omkring 1970 dikterede moden, at drenge og piger skulle gå med henholdsvis livremme og bæltter. For pigernes vedkommende drejede det sig om brede bæltter i stærke farver.

Da denne produktion krævede mere plads, og da alt var optaget på Tangevej, lejede Harald Kel-

Fig. 14. Overdammen 5, Løveapoteket, hvor der fra 1971 blev produceret bæltter. Foto: Vestkysten.

Nr.5, Overdammen, a former chemist's where belts were manufactured from 1971.

dorff sig i foråret 1971 ind i en del af det gamle Løveapotek på Overdammen i Ribe. Det drejede sig om apotekets tidligere spisestue og køkken. Her blev der plads til 8 kvinder i bælteproduktionen.

Harald Keldorffs død

I efteråret 1971 begyndte Haralds Keldorffs helbred for alvor at svigte, og han fik vanskeligt ved at overskue driften og klare alle de praktiske gøremål, men havde trods omstændighederne lidt svært ved at erkende sin svækkede tilstand. Datteren Marianne, der lige var blevet student, blev derfor kaldt hjem for at overtage nogle praktiske opgaver i produktionen og for at støtte sin familie.

I juledagene blev han så syg, at han måtte indlægges på sygehuset, hvor lægerne konstaterede forkalkning af hovedpulsåren til hjernen. En operation var nødvendig, men lægerne kunne blot konstatere, at forkalkningen var vidt fremskredet i begge halspulsårer. Der var altså intet at gøre. Efter en hjerneblødning døde Harald Keldorff-Jepsen 14 dage senere, den 14. februar 1972, 65 år gammel.

Et livsværk afsluttes

Hvor Maja Keldorff tidligere havde stået ene ved roret, men med sin mand i baggrunden, var hun

pludselig helt alene om at skulle styre det store foretagende. Under Harald Keldorffs sygdom var en del af virksomhedens områder blevet forsømt, og hun stod nu over for at skulle rette skuden op og sætte en ny kurs. Selv om firmaets advokat og bank rådede hende til at sælge, ønskede hun ikke straks at afhænde familiens livsværk. Med vanlig energi lykkedes det hende at få afsat en større mængde regntøj til udlandet.

For at gøre foretagendet mere overskueligt valgte hun at samle hele produktionen på Tangevej og opsagde derfor lejemålet i det tidligere Løveapotek. Nu kunne hun fra sit kontor selv holde opsyn med hele virksomheden og de ansatte. Desværre opstod der et modsætningsforhold mellem Maja Keldorff og direktrice Betty Hansen. Striden eskalerede, og sagen endte med, at direkticen blev opsagt. Hun anlagde senere erstatningskrav mod virksomheden for uberettiget opsigelse. For ikke at komme i mediernes søgelys med uheldig omtale i den i forvejen vanskelige situation valgte Maja Keldorff at udbetale hende et beløb på 10.000 kr., og her endte så den sag.

Værre var at samme dag, som Betty Hansen fra-trådte, havde hun fået en del af medarbejderne over på sin side, og da arbejdet skulle gå i gang den følgende morgen, mødte kun 5 ud af 14 syersker. Situationen vanskeliggjordes yderligere, idet afsætningsmulighederne var blevet dårligere, fordi udenlandske konkurrenter især fra England og Italien, hvor lønningerne var ret lave, kunne tilbyde meget billige produkter, hvilket ikke blot gik ud over afsætningen, men også gjorde det svært at få afhændet fabrikken til en ordentlig pris.

Omtrent på samme tid begyndte oliepriserne at stige, hvilket i høj grad medvirkede til at forøge alle omkostninger på virksomheden, såvel hvad angik råvarepriserne som driftsomkostningerne.

Tiden var ved at løbe ud for den danske produktion af plastikvarer, og flere danske virksomheder havde allerede opgivet konkurrencen og indstillet produktionen. Maja Keldorff skriver om den svære situation: "Den 1. juli 1973 lukkede jeg begge afdelinger og stillede urremme- og bæltefabrikken til salg, men jeg afstod helt fra at forsøge at sælge regntøjsafdelingen."

Gennem Maja Keldorffs mange gode forretningsforbindelser blev det meste af lageret efter-

hånden solgt, og en dag dukkede fabrikant H. C. Tästensen, der var indehaver af en bæltefabrik i Løgumkloster, op og tilbød at købe urremme- og bæltefabrikken. Handelen gik i orden, og maskiner m.v. blev afmonteret og flyttet sydpå. På dagbladet Vestkystens Tønder-sider, hvor denne nyhed var sat stort op, stod der den 8. juni 1973 bl.a. at læse: "Indehaveren af den hastigt ekspanderende "Scanbelt" virksomhed i Løgumkloster – fabrikant H.C. Tästensen – har købt en af landets største og mest traditionsrige bælte- og urremmefabrikker: Harald Keldorffs "Naver" – produktion på Tangevej i Ribe."

Fabrikanten mente i øvrigt, at overtagelsen ville give beskæftigelse til 10 medarbejdere. Hans antagelse slog til, og her i året 2005 er der stadig 10 ansatte på virksomheden i Løgumkloster, som udelukkende producerer til det skandinaviske marked.

Endelig skete det meget heldige for fru Keldorff, at Ribe Amt meldte sig som køber til stuehuset og fabriksbygningerne, som amtet mente kunne rumme socialforvaltningen, indtil den nye amtsgård var bygget færdig. Dermed var hele virk-

Fig. 15. Den nye ejer af urremmefabrikken, H.C. Tästensen, ved en af de gamle maskiner, en håndstansmaskine, som her benyttes til at fastgøre en metaldele på en båndende. Foto: Uwe Dall.

Mr. H.C. Tästensen, the new owner of the watchstrap factory, beside one of the old machines – a hand stalled machine, which is used here to attach a metal part to the end of a band.

somheden afhændet, og i september flyttede Maja Keldorff ind på Valdemar Sejrs Allé 4. Umiddelbart efter blev en stilling på Dommerkontoret i Ribe som "Kongens Foged" slået op, og i en alder af 58 år søgte Maja Keldorff embedet og fik det. Et hverv, som hun bestred, indtil hun gik på pension i 1983.

Som en lille krølle på husets historie kan det nævnes, at bygningerne, efter at de havde huset amtets socialforvaltning, i 1977 blev indrettet som kollegium med femten værelser og plads til 21 studerende. Bygningen blev nu kaldt "Sparekassekollegiet". Det var daværende direktør Robert Overballe, Sparekassen Sydjylland, der havde indset nødvendigheden af at skaffe boliger til byens studerende, og derfor gik Sparekassen i spidsen for sammen med rederiet J. L. Lauridsens Fond, Jyllands-Postens Fond, Ribe Jernstøberi A/S og Kreditforeningen Danmark at oprette kollegiet på Tangevej. Efter flere renoveringer og sammenlægninger af små værelser til større havde kollegiet i 1992 i alt 15 lejemål, ligesom kollegiets fundats blev ændret ved Sparekassens fusion med Bikuben.

I 1999 købte bådebygger Bjarne Kiholm bygningen med henblik på at omdanne værelserne til lejligheder. Alle studerende fik dog lov til at blive boende, indtil de havde afsluttet deres uddannelse. I dag indeholder bygningen, der nu kaldes "Keldorffs Gård", 6 lejligheder og 4 værelser.

Slutord

Eventyret på Tangevej var slut. På en fremsynet måde havde ægteparret Keldorff set mulighederne i de nye tider og i plastikmaterialet, som var billigere end læder, lige så slidstærkt og nemmere at bearbejde. De udviklede en række nye produkter, hvoraf især det praktiske plastikregntøj slog an, men også mere modebetonede artikler som remme og bæltter solgte særdeles godt. Firmaet nød godt af de gunstige ydre betingelser som højkonjunktur, fuld beskæftigelse m.v. Forhold som ægteparret med målbevidst energi forstod at udnytte. Udrundet som de begge var af en nøjsomheds- og selvstændighedskultur med dyder som ansvar, flid, sparsommelighed, pligt- og ordholdenhed.

Med årene, da de fik bedre råd, tillagde de sig bykulturens mere eksklusive livsstil som f. eks.

selskabelig omgang, stor bil og sommerhus. De vedblev dog at være arbejdsomme og krævede meget af sig selv og andre. Derfor kunne Maja Keldorff sukke, når medarbejderne ikke var så punktligt og flittige, som hun i følge sin arbejdsmoral mente, de burde være.

Omkring 1970 var de økonomiske forhold i Danmark ved at ændre sig. Inflationen udhulede folks købekraft, og afgifts- og skattetrykket var syvdoblet siden 1950. I 1967 indførtes den administrativt besværlige moms, der i 1970 var steget til 15 %. Stigende oliepriser fordyrede plastmaterialet, ligesom øget konkurrence fra udlandet gjorde sig mere og mere gældende. Svarende til hvad der sker i vor tid, strømmede der et hav af billige udenlandske, især engelske og italienske, plastprodukter ind over grænsen, hvilket Maja Keldorff i øvrigt havde bemærket og medinddraget i sine fremtidsovervejelser.

Men helt afgørende for fabrikken og familiens skæbne var dog Harald Keldorffs sygdom og død, der kastede Maja Keldorff ud i sit livs sværeste beslutninger. Måske p.g.a. en lidt konservativ ledelsesstil fik hun oven i al sin sorg og ulykke nogle af de ansatte imod sig, hvorved hun mistede et af de sidste og bedste kort i et svært spil. Hun endte med at slukke og lukke i 1973. En periode randt ud, og en virksomhed i Tange forsvandt.

Noter

1. Det væsentligste kildemateriale udgøres af Maja Keldorffs optegnelser samt samtaler med hendes børn og tidligere ansatte.
2. USA tilførte i perioden 1948-52 kapital og maskiner, ligesom det ydede billige lån til de europæiske lande.

Litteratur og kilder

- Bikubens Blad. December 1992.
 Hanne Keldorffs fotoalbum. 1942-1957.
 Maja Keldorffs utrykte erindringer. 1994.
 Maja Keldorffs scrapbog. 1994.
 Ravn, Ole: Dansk litteratur 2. 1976.
 Samlerens antologi af Nordisk Litteratur, bd. 10. Perioden 1940-60, v. Ellen Krogh m. fl. 1976.
 Samlerens antologi af Nordisk Litteratur, bd. 11. Perioden 1960 – 1973, v. Sigurd Kværndrup m.fl. 1975.

Dagbladet Vestkysten, 8. juni 1973.
Dagbladet Vestkysten, august 1977.

Tak til

Frida Eis, Ribe.
Lis Frost, Ribe.
Bodil og Herluf Gammelgaard, Gredstedbro.
Edith Hansen, Ribe.
Niels Heide, Ribe.
Arne Johansen, Ribe.
Bodil, Hanne, Marianne og Søren Keldorff.
Sonja og Sven Aage Lauridsen, Ribe.
H. C. Tästensen, Løgumkloster.

SUMMARY

From the annals of the Keldorff family

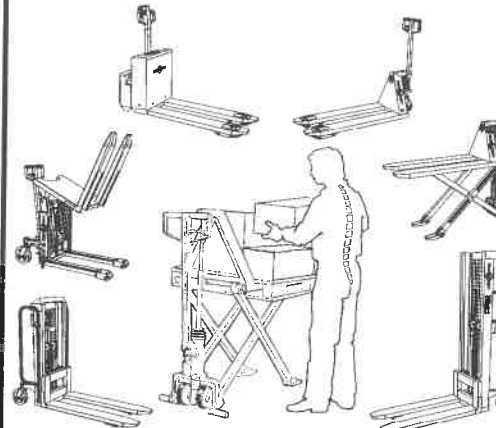
After a number of years as employees, Maja and Harald Keldorff wanted to set up for themselves. With Harald Keldorff's experience in the leather business, they decided to invest in a closed down factory that used to manufacture watchstraps. They took over the trademark "Naver" (travelling journeyman) from Wilhelm Pirchert, the former owner of the factory, situated in modest locations in no.2, Fiskergade. The post-war era with its Marshall-plan and increased demand stimulated the economy and brought a revival of business in general. But the creativity and courage of the Keldorffs secured their success, and very soon they saw the potential of plastic. Plastic was the new material of the time, which they utilised in various designs for raincoats. In 1941 they left their flat in Sortebrødregade and bought no.27, Tangevej, where their first child was born. In 1951, when the buildings in Fiskergade became too small, Harald Keldorff moved the production to a new site behind their house at Tangevej. Expanding later on, with production still growing, to additional rented locations in the town. After further expansion, new buildings were added at Tangevej, and the number of employees passed 50. Harald Keldorff unfortunately suffered a heart attack in 1961. Together, however, they saw each other through the crisis, but in 1970 his condition deteriorated to such an extent that made it any continuation extremely difficult. Maja Keldorff struggled to carry on, but when Harald Keldorff died in 1972, she was left with four children and a

business with diminishing chances of survival, due to growing foreign competition, an oil crisis, and falling demand.

In 1973 Maja Keldorff wisely chose to sell the company, thus ending an industrial adventure in Tange.

Uwe Dall, mag.art.
Vedelsvej 8, 6760 Ribe
udall@stofanet.dk

Løftemateriel for mennesker

LOGITRANS

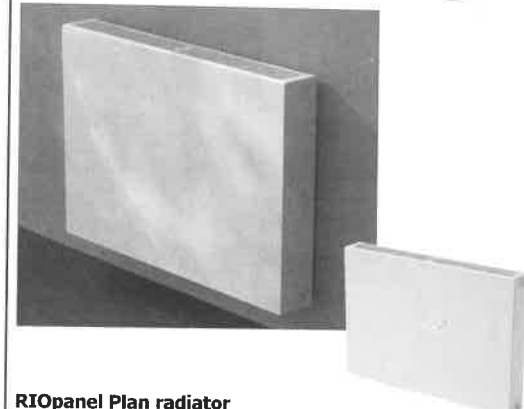
Hillerupvej 35, 6760 Ribe
Telefon 76 88 16 00 Telefax 76 88 16 02
Besøg os på: www.logitrans.com

RIPENSA A/s

Ørstedsvej 10 . 6760 Ribe . Denmark
Telephone: +45 76 88 60 00
Telefax: +45 76 88 60 10
E-mail: export@ripensa.dk
Web Site: www.ripensa.com

RIOPanel - fremtidens valg

RIOPanel Plan radiator

- Moderne, diskret og elegant
- Høj varmeydelse
- Meget rengøringsvenlig med plan forside
- Fleksibel med mange størrelser

A/S Ribe Jernindustri
Tlf.: 7542 0255
www.rio.dk

Hvem er bedst til at gå bag tallene i din virksomhed?

svaret er **Deloitte & Touche**

Revision • Skat • Rådgivning

**EN GROS
GAVEARTIKLER
BRUGSKUNST
RIBE BOLSJER
MØBLER**

SHOWROOM I RIBE

Ib Laursen ApS • Ø. Vedstedvej 16 • DK-6760 Ribe
Tlf. 75 42 43 00 • Fax. 75 42 27 27
E-mail: info@iblaursen.dk

Brdr. Holst Sørensen A/S

Obbekærvej 105-107
Obbekær . 6760 Ribe

Telefon 75 44 12 22

Brdr. Holst Sørensen a/s

RIBE MASKINFABRIK A/S

Industrivej 4 . 6760 Ribe

Tlf. 76 88 14 88

E-mail: info@ribemask.dk